НИЗАМИ

ЮБИЛЕЙНЫЙ КОМИТЕТ НИЗАМИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

СОЮЗ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
АЗЕРБАЙДЖАНА

НИЗАМИ

Сборник четвертый

АЗЕРНЕШР
Баку — 1947

894.362.09
Н 65

АЗӘРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛӘР
СОВЕТИ ЯНЫНДА НИЗАМИ ЮБИЛЕЙИ
КОМИТӘСИ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫ
ИТТИФАГЫ

139495

НИЗАМИ

Дөрдүнчү китаб

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРНӘШР
Бакы — 1947

Редактору:
Сәмәд Вурғун
Редактор муавинләри:
М. Рәфили вә Ҹ. Ҹәфәров

МӘГАЛӘ ВӘ ТӘДГИГЛӘР

Низами Кәнчәви
Һейкәлтәраш—Ф. Әбдүлрәһманов (Низами музейи).

Низами юбилейи.

Бу ил сентябр айында халгымыз, бүтүн совет халгларилә бирликдә бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллийини байрам едир. Низами юбилейинә һазырлыг мүһарибәдән хейли габаг башланмышды. Мүһарибә илләриндә халгымыз совет юрдумузун азадлығы вә истиглалиййәти уғрунда шиддәтли мүбаризәләр апараркән, юбилейә һазырлыг ишләрини мүвәггәти олараг дајандырмышды. Фәгәт бу ағыр илләрдә белә биз Низамини нәинки унутмамыш, һәтта онун мүдрик сөзләрини, вәтәни мүдафиә етмәк йолунда фәдакарлыглара чағырышларыны, зүлмә, тәчавүзә гаршы амансыз олмаг һаггындаки көзәл фикирләрини хатырламыш, халгымызын вәтәнпәрвәрлик һиссләрини гүввәтләндирмәк үчүн онлардан истифадә етмишдик. Мүһарибәдән сонра юбилейә һазырлыг ишләрини давам етдирдийимиз күнләрдә исә Низами, демәк олар ки, енидән чанланмыш, санки бизим мүасиримиз олмушдур. Низами юбилейи күнүн ән мүһүм бир мәсәләси кими тәкчә елми вә әдәби идарәләримизи дейил, бүтүн халгымызы мәшғул етмәкдәдир. Бүтүн мәдәни мүәссисәләр, сияси-маариф идарәләри, сән'әт очаглары, үмумиййәтлә республикамызын бүтүн мәдәни аләми Низами үчүн душүнүб-дашыныр, онун байрам шәнлийинә һазырлашыр.

Халгымызла бәрабәр бүтүн совет халглары да Низами юбилейинә һазырлашыр. Июн айынын әввәлләриндә кечирилән Низами конфрансында көрүлдүйү кими гардаш республикаларда Низаминин әсәрләрини тәрчүмә етмәк, онун ярадычылығыны өйрәнмәк саһәсиндә бөйүк ишләр көрүлүр. Юбилей шәнликләри издиһамлы вә тәнтәнәли олачагдыр. Бу садәчә бир юбилей дейил, халг байрамы олачагдыр. Бу байрам өлкәмиздә Ленин—Сталин милли сиясәтинин парлаг гәләбәсини бир даһа нүмайиш етдирәчәкдир.

* * *

Низами юбилейинә һазырлыг ишләри өз һәчми вә мә'насы е'тибарилә бөйүк елми, мәдәни вә сияси әһәмиййәтә маликдир. Низами өзү илә бәрабәр елм вә мәдәниййәт аләминә бир чох мүһүм проблемләр кәтирмишдир ки, онларын тәдгиг едилиб өйрәнилмәси үчүн алимләримиз, язычыларымыз вә сәнәт ишчиләримиз бөйүк вә сәмәрәли әмәк сәрф етмәкдәдирләр. Низами өлкәмизин вә мәдәниййәтимизин тарихиндә бир чох «сиррләр хәзинәсинин» кәшф едилмәсинә сәбәб олмушдур. Низамийә гәдәр тарихимиз вә мәдәниййәтимиз, XII әсрдә Азәрбайчан дөвләтләринин тәшкили вә инкишафы, фарс дилинин мәдәни тарихимиздәки ролу, XI—XII әсрләрдә ени азәри дилинин тәрәггиси вә бир сыра башга тарихи-мәдәни мәсәләләр һаггында инди бизим даһа муәййән вә долғун фикримиз мөвчуддур. Артыг бизим үчүн айдындыр ки, Низамини етишдирән ялныз XII әср мәдәниййәти вә бу әсрдә гәдим юнан вә Сасани мәдәниййәтинә гаршы оянан мараг дейил, эйни заманда Мидия дөвләти заманындан бәри яранан гәдим Азәрбайчан мәдәниййәтидир ки, «Авеста»дан башлаяраг «Дәдә-Горгуд» дастанларына гәдәр бөйүк бир дөврү әһатә едир. Бу гәдим мәдәниййәт XII әср үчүн ән мүһүм бир зәминә олмушдур. XII әсрдә тәрәгги етмәйә башлаян шәһәрләри, мүхтәлиф ме'марлыг абидәләрини, сарайларда дүзәлән елм вә сән'әт очагларыны, зәнкин китабханалары, рәсәдханалары ярадан, та гәдимдән Азәрбайчан торпағында яшаян, бир чох чарпышмалардан, вурушмалардан чыхан, муәййән мәдәниййәт вә мәишәт ән'әнәләринә малик олан вә бир чох етник груплары өз ичәрисиндә әридән ерли Азәрбайчан халгы олмушдур.

Тарихи сәнәдләр бу дөврдә ики Азәрбайчан дөвләтинин—чәнубда Илдәкизләр, шималда исә Ширваншаһлар дөвләтләринин вүчуда кәлдийини вә бу дөвләтләр дахилиндә феодал чарпышмаларынын нисбәтән зәифләдийини вә рәгабәт әһвал-руһиййәсинин ялныз бу ики дөвләт арасында аз-чох давам етдийини көстәрир. Әрәб хилафәтинин ифласы, Иран өлкәсинин исә сәлчуглар тәрәфиндән ишғалы Азәрбайчанда дөвләт һәятынын сабитләшмәйә доғру кетмәсинә сәбәб олмушдур ки, бунунла әлагәдар олараг өлкәнин игтисади һәятында бир дирчәлмә просеси башламыш, тичарәт гүввәтләнмиш, шәһәрләрдә пешәкар очаглары яранмышды. Буна көрәдир ки, фикир аләминдә, елм вә мәдәниййәт саһәсиндә дә бир тәрпәниш, бир тәрәгги вүчуда кәлмишди. Зүлмә вә әдаләтсизлийә гаршы шүур етишмәйә башламышды. Тәсадүфи дейилдир ки, Низамини ән чох нараһат едән вә дүшүндүрән мәсәлә—һаким илә халг арасындакы мүнасибәт, һакимин нә кими зәрури кейфиййәтләрә малик олмасы мәсәләси иди. Мүһарибәләрдән, мүхтәлиф чарпышмалардан чана кәлмиш халг раһат нәфәс алмаг, асудә бир парча чөрәк газанмаг, учурулан дахмасыны тикмәк истәйирди. «Сиррләр хәзинәси»ни диггәтлә охуяркән Солтан Сәнчәрин әтәйиндән япышыб әдаләт тәләб едән гарынын шикайәтләриндә, ики байгушун рәмзли сөһбәтиндә, бойнуна кәфән салыб шаһын өлүм һөкмүндән горхмадығыны билдирән гочанын чүр'әтли һәрәкәтиндә һәмән бу зинһара кәлмиш халгын әһвал-руһиййәсини дуймаг чәтин дейилдир. Дөврүн ағыллы адамлары һисс едирдиләр ки, халг бир күн айылачаг вә өз һаггыны тәләб едәчәкдир. Зүлм ердә галмаячагдыр, халг бүтүн әзиййәтләрин һайыфыны чыхарачагдыр.

«Сиррләр хәзинәси»ндә Низами, шаһлары халгла әдаләтли рәфтар етмәйә чағыраркән языр ки, зүлмкар шаһлар халгдан горхмалыдырлар, чүнки халгын ичәрисиндән чыхан агилләрин фикри бир күн чәмләшиб мүдһиш бир гүввәйә чевриләчәк вә тамаһкар шаһларын ахырына чыхачагдыр. Йүксәк фикирләрин тәлгин гүввәси чох олдуғундан мәмләкәт вә халг үчүн файдасыз гала билмәз. Халг ичиндә етишән али фикирләр заман кәлдикчә һәрәкәтә чевриләчәк вә халгын истәдийи нәтичәни верәчәкдир. Низами дәфәләрлә гейд едир ки, шаһларын өз шәхси сәадәти белә халгын асудә бир һәят кечирдийи, мәмләкәтин боллуг ичәрисиндә яшадығы бир заманда мүмкүндүр. «Едди көзәл»дә Низами языр:

Хошбахт о шаһдыр ки, не'мәтлә, назла
Өлүмү өлкәдән говду ниязла.
Доғулан яшады, бара етишди,
Елләр бир чыхарсыз вара етишди.

Бу сөзләри Низами Бәһрам Кур һаггында дейир. Шаһлығынын илк илләриндә Бәһрам Кур өзүнү хошбахт һесаб едә биләрди, чүнки о заман:

Элләр күвәнәрди мәһсулдарлыға.
Варлығы дүшмәзди әсла дарлыға.

Мәмләкәтдә не'мәт, «не'мәт ейәнләрдән хейли чохду». Одур ки, Бәһрам Кур һәфтәнин бир күнүнү шаһлыг эдиб. алты күнүнү кейфлә мәшғул олурду. Халг да ондан кери галмырды, боллуг ичәрисиндә кечиндийи үчүн «дағда, чәмәнликдә кейф-наз эдирди». Беләликлә Низами шәхси вә үмуми сәадәти халғын вә мәмләкәтин вәзиййәти, игтисади йүксәлиши илә әлагәдар эдир.

Лакин белә бир игтисади йүксәлиш, фираван күзәран, боллуг XII әсрдә, Низами яшадығы дөврдә мүмкүндүмү? Низаминин яшадығы дөврү билаваситә экс эдән «Сирләр хәзинәси»ндә тәсвир олунан хараба. ачлыг, зүлм сәһнәләриндән көрүндүйү кими XII әсрдә үмуми бир боллуг вә фираванлыг йох иди. Халг ағыр бир вәзиййәтдә иди. Лакин белә бир боллуғун мүмкүн олачағына Низами инанырды. Чүнки о зәһмәткеш инсанын игтидарына күвәнирди. Низами ярадычылығынын әсасыны тәшкил эдән һәмән бу һуманист фикир иди. Дүнянын ничаты, Низамийә көрә, яхшылыг тохуму сәпмәкдәдир. Одур ки, дүняда ән яхшы адам зәһмәткешдир, әкинчидир. О әкдийини бечәрир, онун гейдинә галыр. О өлмәздир. Чүнки ону мүһафизә эдән бөйүк бир гүввә вардыр ки, о да вәфадыр. Зәһмәткеш өз әмәйинә вә мәгсәдинә вәфалыдыр.

Һәмы үчүн фираван бир күзәран яратмаг тәкчә зәһмәткеш инсанын варлығындан, онун әмәйинин гүдрәтиндән асылы дейилдир. Әсл мәсәлә бөйүк вә кичик һакимләрин халгла рәфтарында, онларын әхлагча нә дәрәчәдә йүксәкдә дурдугларындадыр. Низами бүтүн әсәрләриндә инсанларын вә хүсусән һакимләрин нечә бир әхлага малик олмалары һаггында дүшүнүр вә өз идеалыны ярадыр. Бурадан да Низами ярадычылығынын үмуми бир хүсусиййәти мейдана чыхыр ки. бу хүсусиййәт тарихи һәгигәт илә идеал арасындаки учурумдан ибарәт иди. Низаминин бүтүн ярадычылығы идеал бир маһиййәт дашыян мүсбәт фикирләр тәлгин этмәк, яхшылыға тәһрик этмәк, көзәл нүмунәләр яратмаг үзәриндә гурулмушдур. Низами өз заманындан сон дәрәчәдә наразы иди. Чүнки зүлм, әдалэтсизлик, ачлыг аләми бүрүмүшдү. Тамаһкарлыг, пахыллыг, икиүзлүлүк вә арсызлыг инсанларын әхлагыны эйбәчәрләшдирмишди. «Дүняя кәләнләр әмәлләриндә дарлыг газанмышдылар». Яхшылыг дүнядан силинмишди. «Бал пәтәйи дүня ары ювасына чеврилмишди». «Сирләр хәзинәси»нин көзәл бейтләриндән бирисиндә Низами дейир ки: «Әсримиздә зүлм, әдаләтсизлик о дәрәчәйә кәлиб чатмышдыр ки, инсан-инсандан шәрдән гачан кими гачыр». Лакин Низами белә һесаб эдирди ки. дүняны дүзәлтмәк. инсаны инсан илә барышдырмаг, үмуми бир сәадәт яратмаг мүмкүндүр. Белә бир иддиа үчүн Низаминин еканә бир әсасы вар иди ки, о да инсана, онун яратмаг игтидарына э'тибары вә э'тигады иди. Һәр шей шаһларын әхлагына, һакимләрин әдаләтинә бағлыдыр, онлар истәсәләр өлкә абад олар вә халг динч бир һәят сүрәр. Ағыла рәвнәг верән, севиндирән әдаләт, Низаминин рә'йинчә, дөвләти абад эдән зәһмәткешә бәнзәр. Әдаләтли һаким вә вәфалы зәһмәткеш— дүнянын ничаты бу ики гүввәдәдир. Низами үчүн ән бөйүк һәгигәт бундан ибарәтдир; о бу һәгигәтә күвәнирди. Низами ярадычылығынын бүтүн проблемләри вә хүсусиййәтләри һәмән бу әгидәдән доғур. Низамини орта әср зеһниййәтиндән. феодал идеоложисиндән айыран вә йүксәлдән дә һәмән бу әгидәдир. Орта әср зүлмкарлығыны, Асия истибдадыны пәрдәләйән идеоложинин маһиййәти инсанлары бу дүняда сәадәт ахтарышларындан яйындырмаг, шәхси эһтирасларын бәһрәсизлийинә вә сәмәрәсизлийинә инандырмагдан ибарәт иди. Низами исә өз диндарлығына, аллаһа вә пейғәмбәрә пәрәстиш этмәсинә бахмаяраг, тамамилә башга бир мәфкурә излэйирди. Низами бу дүняда сәадәт ахтарышынын зәрурийәтини тәсдиг эдирди. «Сирләр хәзинәси»ндә Низами инсаны «ахтарыш йолларынын сәрваны» адландырыр. Низами яхшы билирди ки, онун дөврүндә сәадәт, һәм дә үмуми бир сәадәт әлдә этмәк чох чәтиндир. О билирди ки, инсанлар бу чәтинлийи мәғлуб эдә билмәдикләри үчүн чох заман үмидләрини талеә бағлайырлар. Низами бу фанатик фикри, бу сүсләндиричи, әсирэдичи фатализми тамамилә рәдд эдирди. О, инсана мүрачиәт эдәрәк дейирди: дүня сәниндир, сәндән башга бу дүняда сакин йохдур. Гушун нә торпағы вар. нә дә сәнинки кими буғдасы; одур ки, өз гәлбинин көләси ол, онун сәдасыны динлә, онун арзуларына әмәл эт, зира сәнин «гәлбин хейрхаһлыг чарчысыдыр»; сән ялныз гәлбинлә һәмаһәнк һәрәкәт этдийин, идракына вә ирадәнә күвәндийин заман күчлү вә хошбәхт ола биләрсән.

Одур ки, Низами инсаны фәалиййәтә, талеин зәрбәләринә синә кәрмәйә дә'вәт эдир вә хошбәхтлийин галибиййәтдә олдуғуну тәсдиг эдирди. Беләликлә Низами өз дөврү үчүн сон дәрәчә мүтәрәгги бир дүнякөрүшүнә саһиб олан бир сәнәткар, бир мүтәфәккир кими мейдана чыхыр. Доғрудур Низами бә'зән дүнянын вә инсанын вәфасызлығындан шикайәтләнәрәк бәдбинләшир, суфи фикирләрә уюр, дүняны фани бир шей адландырыр. Илк әсәри «Сиррләр хәзинәси»ндә белә фикирләрә тез-тез раст кәлмәк олар. Мәсәлән Низами языр: «Бу дүняда нә фикир айдындыр, нә юху сакитдир... Һәят бир сәһрадыр ки, гәлб үчүн дарысгал, кәдәр үчүн кенишдир». Бу чүр фикирләрә әсасән бә'зи алимләр, янлыш олараг, «Сиррләр хәзинәси»ни суфивари бир әсәр кими гәләмә вермишләрди. Лакин Низаминин суфилийи, аскетизми онун дүнякөрүшүнү мүәййән эдәчәк кейфиййәтдә дейилдир. Дикәр тәрәфдән буну ялныз бөһранлы анларын да ифадәси һесаб этмәк доғру олмаз. Бәс о заман бу нә илә изаһ эдилмәлидир? Низамини диндарлыға, суфилийә, тәнһалыға чәкән фикирләрин үзәриндән кечмәк олармы?

«Сиррләр хәзинәси»ндә Низами өзү э'тираф эдир ки, зәмәнәнин пислийиндән бүтүн агилләр, идракы севәнләр пәрийә дөнүб көздән итир, гейб олурлар. «Мән дә кордүм ки, яхшылыг раһатлыг кәтирмир, чәкилдим». Енә дә «Сиррләр хәзинәси»ндә Низами, өз арзуларына, үмидләринә әмәл олмадығыны көрәрәк, йүксәкләрә галхмаг, сәмалары ашмаг истәдийини гейд эдир.

Низамини бә'зән бәдбин эдән һәмән бу арзу илә әмәл арасындаки зиддиййәт иди. Низами һәята бағлы бир сәнәткардыр. Һәята мәфтун олдуғундандыр ки, о аловлу бир эһтирасла ону дәйишдирмәйә, инсанилашдирмәйә вә тәкмилләшдирмәйә чан атырды. О, инсанлары фәалиййәтә, йүксәк мә'на үчүн доғулдугларыны өз һәрәкәтләрилә сүбут этмәйә дә'вәт эдирди. Лакин буну һанкы йолларла, нә кими васитәләрлә этмәк лазым олдуғуну әслиндә Низами өзү дә билмирди. Низаминин билдийи йол вә васитә әхлаги фикирләр тәблиғ этмәкдән ибарәт иди. Низами «чәмиййәти нечә яхшылашдырмалыдыр» суалындан чох «яхшы чәмиййәт нечә олмалыдыр» суалына чаваб верир. О йүксәк бир инсан вә чәмиййәт идеалы ярадыр. «Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсиндә тәсвир олунан утопик аләм һәмән бу идеалын йүксәк шәклидир. Низаминин инсанлара, хүсусән һакимләрә олан бүтүн нәсиһәтләри бу утопияны һәгигәтә, реал бир варлыға чевирмәкдән ачиздир. Одур ки, Низами истәр-истәмәз арзуларынын XII әсрдә хәяли, романтик бир маһиййәтдә олдуғуну дуймая вә бундан, бә'зән, кәдәрләнмәйә вә һәтта бәдбинләшмәйә билмәзди. Низами реал тарихи һәятдан идеала доғру кедән һәгиги йолу, синфи чарпышмалар, үсянлар, ислаһатлар, ингилаблар йолуну танымырды. Онун тарихи мәһдудиййәти дә бундан ибарәтдир. Лакин буна бахмаяраг Низаминин идеал маһиййәт дашыян йүксәк фикирләри зүлмә, әдаләтсизлийә, тәһгирә вә тәчавүзә гаршы бу вә я дикәр шәкилдә вурушанларын, о чүмләдән мүәййән тарихи ичтимаи бир гүввә тәмсил эдән әхиләрин мүбаризәсилә һәмаһәнк иди. Низаминин йүксәк идеялары чилвәли бир хәялын мәһсулу дейил, һәятда, XII әсрин конкрет тарихи шәраитиндә баш верән әмәлләрин, мүбаризәнин, фикри вә идракы феодал зәнчириндән гуртармаг мейлинин мәһсулу иди.

Низами өз заманындан чох габаға кетмишди. Онун фикирләри узаг бир кәләчәйә көрпү салмышды. Мәһз буна көрә дә Низами йүксәк бир сәнәт яратмаға мүвәффәг олмушдур. Низами ярадычылығы прогрессив фикрин сән'әтә нә гәдәр сәмәрәли бир тә'сир бағышладығыны көстәрмәк үчүн ән мүкәммәл нүмунәләрдән биридир.

***

Лев Николаевич Толстой өмрүнүн чохуну мәшһур Ясная Поляна адлы кичик бир кәнддә кечирмишди. Лакин Толстой бу кичик кәнддән бүтүн дүняны көрүрдү. Чүнки Толстоюн дүнякөрүшү, ону нараһат эдән бүтүн дахили зиддиййәтләр о заман етишмәкдә олан рус ингилабынын дахили зиддиййәтләрилә бағлы иди.

Низами дә өмрүнү Кәнчәдәки кичик һүчрәсиндә кечирмишди. Сарайлардан гачараг өз кичик дахмасына чәкилән Низами дә Толстой кими бүтүн дүняны көрүрдү. О да дөврүнүн ән габагчыл, ән прогрессив фикирләрини тәмсил этдийиндәндир ки, бәшәри әһәмиййәти олан, мүсбәт мәзмунлу бир сәнәт яратмышдыр.

Һәр шейдән әввәл Низами сәнәти сарайдан, мейханәдән хилас этмишди. «Көзәл бир нәғмә язан дүнядан варлыдыр; фикир саһиби өзкәсинин кандарына баш

гоймаз», дейән Низами сарайдан, мейханәдән бир дәфәлик үз дөндәрмиш, Кәнҹәдә, эл арасында сакин олмушду. Низамийә көрә сәнәткар бир хәзинәдир, фәгәт бу хәзинә илә «Һарунун пул кисәси» арасында һеч бир бәнзәйиш йохдур. Шаир, Низамийә көрә, пейғәмбәрдән сонра ән али шәхсиййәтдир. О, сиррләри кәшф едән, кәләҹәйи хәбәр верән, пейғәмбәрлик едән бир варлыгдыр.

Беләликлә Низами һәят сиррләрини кәшф етмәйи вә кәләҹәйи хәбәр вермәйи сәнәткар үчүн ән мүһүм бир вәзифә олараг мүәййән едир. Сиррләри кәшф етмәк үчүн сәнәткар һәр шейдән әввәл һәяты яхшы билмәли, бөйүк идрак гүдрәтинә малик олмалыдыр. Бош хәяллар аләминдә кәзәнләр, яландан уйдуранлар, һәгигәтдән, һәятдән мүлһәм олмаянлар сәмәрәли, хейирли бир шей ярада билмәзләр.

Сөнүкдүр һәр заман ялан хәяллар,
Ялныз һәгигәтдә өлмәз гүввә вар.
Һәгигәт ачары әбәдиййәтдир,
Онунла сечилир мө'ҹүздән сеһр.
. . . .
Бир ердә ки, әгл аягдан дүшә,
Хәял нә иш көрәр, чох да әлләшә.

(«Едди көзәл»).

Лакин Низами анчаг «ялан хәялларын» әлейһинә иди. Һәятдан, һәгигәтдән, онун тәмайүлүндән доған хәяллар, әглин, кәмалын игтидарыны артырдығына көрә сәнәт үчүн дә сон дәрәчә дәйәрлидир. Сөз өз көзәллийини ялныз арзу вә хәял бәсләйән адамлара ачыр. Шаиранә хәял һәгигәтин зәнкинләшдирилмиш шәклидир. Одур ки, Низами дейир: «Хәялын илә елә бир әсәр ярат ки, камал чадукәри сәнә вурулсун; сеһринин әсири, дустағы олсун».

Демәк һәятын сиррләрини кәшф етмәк үчүн сәнәткар һәр шейдән әввәл һәят һәгигәтинә садиг галмалы, бош хәяллара дейил, әглә, камала архаланмалыдыр. Эйни заманда сәнәткар һәят һәгигәтини өз зәнкин хәялилә бәзәмәли, она ганад вермәлидир. Һәм дә о һәят һәгигәтинә ки, инсанын тәбиәтинә, онун руһуна мүвафигдир. О, һәят һәгигәтинә ки, өмрү узундур, әбәдидир. Ялныз белә олдуғу тәгдирдә сәнәткар узун мүддәт яшая биләҹәк бир әсәр ярада биләр. Ялныз белә бир әсәр яратдығы тәгдирдә сәнәткар хошбәхт ола биләр:

О кәсә дейәрәм даим бәхтияр
Сәпдийи тохумдан көрсүн елә бар.
Ки, дүня дурдугча һеч позулмасын...

(«Едди көзәл»).

Һәятын сиррләрини кәшф едән сәнәткар өз пейғәмбәрлик вәзифәсини дә еринә етирә биләр. Бу ҹәһәтдән Низами ярадычылығы сон дәрәҹәдә зәнкиндир. Низаминин пейғәмбәрлийи зүлмүн, әдаләтсизлийин, инсанын әхлагыны эйбәҹәрләшдирән бүтүн кейфиййәтләрин сүн'и олараг ярандығыны вә буна көрә дә бир күн мәһв едиләҹәйини там бир гәт'иййәт вә инамла тәсдиг етмәсиндәдир. Бунун һанкы йолларла вә нә заман мәһв едиләҹәйини Низами билмирди. Лакин о буна инанырды вә өз әсәрләрини мүсбәт бир мәзмун, мүсбәт әхлагы фикирләр үзәриндә гурурду. Сәнәтин гүдрәти онун нә дәрәҹәдә мүсбәт бир мәзмун тәблиг етмәсиндәдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Низаминин әсәрләри сәнәт тарихиндә ән надир һадисәләрдән биридир. Ялныз буна көрәдир ки, Низами букүн өз әһәмиййәтини мүһафизә етмәкдә, әсәрләриндәки йүксәк инсанпәрвәр идеялар, әхлаги фикирләр, көзәл арзуларла охучуну севиндирмәкдәдир. Буна көрәдир ки, Низами букүн милйонларын мәһәббәтинә наил олмушдур.

Низами өзү дә билирди ки, заман кечдикҹә ону даһа чох севәҹәк вә бәйәнәҹәкләр. Өз дөврүндә Низаминин сәсини ешидән, ону охуян вә баша дүшән чох аз иди. Кечмишдәки бүтүн дүһалар кими, Низами дә сөзүн кениш мә'насында тәнһа иди. Ялныз бизим дөврүмүздә, сосялист мәмләкәтиндә Низами милйонларын үрәйинә йол тапа билмиш, тәнһалыг гәфәсиндән хилас олмушдур. Одур ки, Низами әсәрләринин тә'сири вә тәлгин гүввәси сон дәрәҹә артмышдыр. Низами инсан мәфһумуну йүксәлдән, она нәғмәкарлыг едән бир сәнәткар олмушдур. Бу нөгтейи-нәзәрдән Низами һамыдан чох бизә, сосялизм дөврүнүн вәтәндашларына яхындыр. *«Инсана—хидмәт көстәрмәк ярашыр»* дейән Низамини буржуа аләми, букүнкү капиталист дүня гәбул едә билмәз. Чүнки мүасир буржуа аләми *«Инсана хидмәт дейил, зүлм ярашыр»* дейир вә бу мәш'ум фәлсәфәни һәята кечирмәк үчүн бир ан раһат отурмур. Низами инсаны зәһмәткешлийә, фәалиййәтә, яратмаға чағыраркән ондан шүурлу олмағы, мәсләк йолунда фәдакарлыг көстәрмәйи тәләб едирди. Дүняда о хидмәт шәрәфлидир ки, мәсләк үчүн

эдилир. Анд ичиб хидмәт көстәрәнләр, адәтән, ән фәдакар адамлардыр. Белә бир йүксәк әхлаг анчаг бизә, коммунизм чәмиййәтинин шүурлу гуручуларына таныш вә әзиздир. Шүуру сөндүрмәйә, мәсләк эшгини хырдаламаға вә һечә эндирмәйә чалышан буржуа чәмиййәти үчүн белә бир әхлаг ябанчыдыр.

Инсаны ән көзәл варлыг һесаб эдән Низами үчүн ирги фәргләрин һеч бир әһәмиййәти йох иди. Низамийә көрә гара вә ағ, һамы бу торпағын етирмәсидир. Күнәш вә ай һеч кәсә фәрг гоймадан, инсанларын боюнун уча лығындан, көдәклийиндән асылы олмаяраг зияларыны пайлайыр. Мүхтәлиф ирглардән олан инсанлара гаршы мүнасибәт дә белә олмалыдыр. Низами әсәрләриндә азәрбайчанлыларла янашы әрәбләр, иранлылар, руслар, румлулар, һәбәшләр, һиндлиләр вә саирә тәсвир эдилмишдир. Өз фикирләрини ифадә этмәк үчүн Низами тәкчә Азәрбайчан халгынын дейил, дикәр халгларын да һәятындан, тарихиндән, адәт вә ән'әнәләриндән, эл ярадычылығындан истифадә этмишдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән дә Низами анчаг бизим дөврүмүздә, бизим мәмләкәтимиздә севилиб алгышлана биләр. Иргчилик кими вәһши бир нәзәриййәни һәята кечирән, халглары бири-бириндән айыран буржуа аләминдә исә Низаминин бейнәлмиләлчилик вә инсанпәрвәрлик идеялары рәғбәт доғура билмәз.

Одур ки, Низами юбилейини кечирәркән биз халгымызын бөйүк бир оғлуну, дүня шеиринин бөйүк бир устадыны яд этмәклә бәрабәр йүксәк бәшәри идеаллар үзәриндә гурулмуш сосялизм чәмиййәтимизин галибиййәтини байрам эдирик.

Кировабад. Низаминин вәтәни. С. М. Кировун абидәси

Исмайыл ҺУСЕЙНОВ
Тарих элмләри доктору

199495

XII ӘСРДӘ АЗӘРБАЙЧАНДА ИЧТИМАИ—СИЯСИ ВӘЗИЙЙӘТӘ ДАИР

XII әср Азәрбайчан халгынын ичтимаи-сияси инкишафы тарихиндә бөйүк ер тутур. Бу заман Азәрбайчанда ики әсас дөвләт варды: шималда Ширван, чәнубда исә Илдәкизләр дөвләти.

Низами Кәнчәви бу ики Азәрбайчан дөвләтинин мөһкәмләндийи бир дөврдә яшамыш вә яратмыш, бу дөврүн игтисади-ичтимаи-сияси һәятыны өз өлмәз әсәрләриндә әкс этдирмишдир.

Низаминин яшадығы дөвр әрәфәсиндә Азәрбайчанда вә Яхын Шәргдә халгларын кәләчәк талеини һәлл эдән бөйүк тарихи һадисәләр баш вермишди. Бөйүк Ислам дөвләти—хилафәтин дахили тәзадлар нәтичәсиндә чүрүдүйү вә парчаландығы бир дөврдә Орта Асиянын көчәри тайфалары хилафәтин шимал вә гәрб әялэтләринә доғру һәрәкәт эдәрәк һакимиййәти тәдричән өз әлләринә кечирмәйә башламышдылар.

Хилафәтә табе олан өлкәләрин халгларына нисбәтән мәдәниййәтчә даһа кериндә олан Орта Асия көчәриләри мүсәлман дөвләтиндә һакимиййәти әлә алдыглары заман ислам динини гәбул эдәрәк өзләрини бу дини вә дөвләти бәрпа эдәнләр кими гәләмә верирдиләр. Тәсадүфи дейилдир ки, Маһмуд Қашкәри «Дивани-Лүғәт-ит-түрк» әсәриндә Сәлчуг һәрәкатына дини мә'на вермәйә чалышыр. Бу әсәрдә Қашкәри аллаһ адындан языр: «Мәним шәргдә түркләр адланан гошунум вар. Һәр һанки бир халга мәним гәзәбим тутанда онун үзәринә бу гошуну көндәрирәм».

Мә'лумдур ки, индийә гәдәр буржуа тарихшүнаслығы Сәлчуг ишғал һәрәкатына мәдһләр демиш, бу һәрә-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

каты Орта Асия көчәри тайфаларынын һүнәр вә гәһрәманлығынын нәтичәси кими гәләмә вермишдир. Лакин тарихи мәнбәләрин вердийи мә'лумат Сәлчуг һәрби тәшкилатынын мөһкәмлийини дейил, хилафәтин парчаландығы вә игтисади вә һәрби гүввә чәһәтчә һәддән зиядә зәифләдийини вә буна көрә Сәлчуг ишғалынын асан баша кәлдийини исбат едир.

Сәлчуг тайфаларынын хилафәт торпағына йүрүшү заманы Ислам дөвләти артыг инһитат дөврүнү кечирирди. 1055-чи илдә хилафәтин пайтахты Бағдад шәһәри сәлчуглара тәслим оландан сонра бүтүн Ислам дөвләти һакимиййәти Орта Асия әширәтләри задәканлығы әлинә кечди.

Лакин академик Бартолдун дедийи кими, «низами бир дөвләт» олан Сәлчуг дөвләти, Мәликшаһын вахтында әзәмәтли бир гүввәйә чеврилмәсинә бахмайараг, артыг өз инкишафынын сон нөгтәсинә чатмышды. Мәликшаһын өлүмүндән сонра Сәлчуг дөвләти дәрһал сугута үз гойду. Сәлчуг вилайәт башчылары арасында мүбаризә башланды ки, бу да дөвләтин күндән-күнә зәифләмәси вә парчаланмасы сәбәбләриндән бири иди. Дөвләтин идарә чәһәтчә парчаланмасы Сәлчуг һөкмдарлығы талеиндә һәлледичи рол ойнамышдыр. Әширәтин мүлки һакимиййәтини айры-айры һакимләрин вилайәтләр үзәриндә мүтләг һакимиййәтинә тәрчиһ едән сәлчуглар орта әсрдә феодализм инкишафынын дөвләт тәшкилатыны нәинки мүкәммәлләшдирә билмәмишдиләр, һәтта көчәри әширәт әлагәләриндән доған пәдәршаһи үсул-идарәни бүтүн дөвләт гурулушуна тәтбиг етмәйә башламышдылар ки, бу да инкишаф етмиш феодал әлагәләринә нисбәтән бир керилә мә иди.

Әрәб хилафәтиндән мирас галан дөвләт механизми сәлчугларын әлиндә әһәмиййәтли дәйишикликләрә уғрамышды. Әширәт тәшкилаты илә сыхы әлагәдә олан сәлчуглар онлардан габагкы сүлаләләрә хас олан сарай дәбдәбәсиндән узаг олсалар да, төвчи вә веркийә әсасланан дөвләт кәлири сәлчугларын һакимиййәти дөврүндә анчаг көчәри әширәт задәканлығынын әлиндә иди ки, бу да чәмиййәтдәки синфи мүбаризәни кәскинләшдирмәйә билмәзди.

Ислам динини гәбул етмиш олан сәлчуглар бу динин ганунларыны һәята кечирмәйи өз гаршыларында бир вәзифә кими гоймушларды. Чәмиййәтин ичәрисиндәки ичтимаи әлагәләрдә дә бу дини ганунлар әсас тутулурду. Әкәр хилафәтдә «торпаг үзәриндә шәхси мүлкиййәт йохдур, торпаг анчаг Әмирәлмө'мининә мәхсусдур» шүары алтында куя кәндли күтләләринә торпаг үзәриндә «азадлыг» һүгугу верилмишдисә дә, сәлчуглар икта адланан верки үсулуну кениш тәтбиг етмәклә кәндлиләрин вә шәһәр пешәкарларынын истисмарыны бир гат артырмышдылар. Икта системи вилайәт һакимләринә бир бәхшиш олараг торпағын верилмәсини вә бу торпагда яшаян әһалидән өз мәнфәәтинә муәййән пул алмағы нәзәрдә тутурду. Рәсми олараг е'лан едилмишди ки, икта саһибинин шәхсиййәт үзәриндә, әһалинин әмлакы, гадынлары вә ушаглары үзәриндә һеч бир һүгугу йохдур. Лакин сәлчугларын мәркәзләшдирилмәмиш дөвләт тәшкилаты бу икта системини контрол етмәк имканындан мәһрум иди. Буна көрәдир ки, вилайәтләрдә һаким шәхсләр өз вәзифәләриндән истәдикләри гәдәр суи-истифадә едир вә икта ганунунда нәзәрдә тутулмамыш һүгуглары мәнимсәйирдиләр ки, бу да кениш әмәкчи күтләләриндә наразылыг оятмая вә сәлчуг һакимиййәтинә гаршы нифрәт ятратмая билмәзди. Мәликшаһын мәшһур вәзири Низамүлмүлк «Сәясәтнамә» адлы әсәриндә икта һүгугу үзәриндә даянараг, икта саһибинин пул мәбләғи алмагдан башга һеч бир һүгугу олмадығыны хүсуси гейд едир.

Ерли һакимләрин бу нөв чәзасыз бурахылан һәрәкәтләрини кенишләндирән сәбәбләрдән бириси дә о иди ки, Сәлчуг солтанлары адәтән савадсыз олдуглары үчүн дөвләт идарәсини мә'мурларын ихтиярына бурахмышларды. Бунлар да дөвләти истәдикләри кими идарә едирдиләр.

Сәлчуг дөвләтинин парчаланмасында вә чох милләтли кениш Сәлчуг дөвләтинин торпағында иғтишаш вә гарышыглыг әмәлә кәлмәсиндә һаким шәхсләрин ордуя олан мүнасибәти дә аз рол ойнамамышдыр. Мә'лум олдуғу үзрә Сәлчуг ордусунун әсасыны кәлмә көчәри атлылары тәшкил едирди. Көчәри һәятындан айрылмаг истәмәйән вә бир ердә әсасланыб галмаг арзусунда олмаян бу һәрб адамлары тамамилә дөвләт хәзинәсинин һесабына тә'мин едилирдиләр. Вахтлы-вахтында мааш алмаян вә тез-тез кәлирдән мәһрум олан бу һәрби үнсүрләр дөвләт дахилиндә башыпозуглуг ярадан бир гүввә

иди. Онлар сойғунчу дәстәләри ярадараг бу вә я дикәр феодалын тәрәфинә кечир вә йүнкүл газанч уғрунда чапғынчылыг илә мәшғул олурларды.

Бүтүн бу көстәрилән амилләр Сәлчуг дөвләтини зәифләдир вә онун айры-айры вилайәтләрә парчаланмасыны сүр'әтләндирирди. Низаминин яшадығы XII әсрдә бу парчаланма даһа сүр'әтлә инкишаф этмиш вә Азәрбайчанда бөйүк тарихи әһәмиййәти олан ичтимаи вә дөвләт гурулушунун ени дәйишикликләрә мә'руз галмасына сәбәб олмуш иди.

Сәлчуг дөвләтинин сүгута доғру кетдийи бир дөврдә атабәйләр нәслинин ән гүввәтлиси олан пәһливанилләр чәнуби Азәрбайчанда һакимиййәти өз әлләринә алараг өзләрини һәтта солтанларын гәйюму э'лан этдиләр. Инди артыг Бизанс тәһлүкәси олмадығы бир заманда Азәрбайчанын ерли һакимләри дөвләтин сәрһәддини Күр чайындан да шимала доғру кенишләндирә биләрдиләр. Һәр ердә олдуғу кими бурада да әяләтләр әсасән Сәлчуг әмирләринин ихтиярында иди. Ялныз Ширванда ерли сүлалә һакимиййәт сүрүрдү. Әввәлләр дәхи бөйүк әһәмиййәти олан Кәнчә шәһәри инди енидән Аран әялөтинин ән мүһүм тичарәт вә сияси мәркәзи олду. Кәнчә бунунла бәрабәр мүһүм стратежи әһәмиййәтә малик иди. Уча дағлар илә Иран вә Иракдан айрылан Кәнчә вә онун һәвалиси башга Гафгаз дөвләтләри илә (әсас э'тибарилә Күрчүстан илә) мүбаризә үчүн әлверишли бир зәмин, бир чыхыш нөгтәси иди ки, буна көрә һакимиййәт сүрән ени сүлалә Кәнчәнин әһәмиййәтиндән истифадә этмәйә чалышырды.

Азәрбайчанда бу ени сүлаләнин баниси Илдәкиз Пәһливан олду. Илдәкиз өз һәрби бачарығы илә султанын рәғбәтини газанмыш вә ордуда көркәмли бир ер тутмушду. Султан шимали Азәрбайчанын там ярысынын идарә ихтиярыны Илдәкизә вермишди. Илдәкиз дәхи башга әмирләр кими өзүнү мүстәгил апармаға чалышырды.

XII әсрин 60-чы илләриндә Сәлчуг дөвләтинин йүксәк вәзифәли хадимләри гыса бир мүддәт әрзиндә бир нечә султан дәйишдиләр: Султан Маһмудун оғуллары III Мәликшаһ вә II Мәһәммәд, сонра, Мәс'удун гардашларындан бириси—Султаншаһ дәхи бу чүмләдән иди. Бундан сонра әмирләрин гәрарына көрә Арслан Ибн Тоғрул (1160—1177) һакимиййәтә кечди. Арслан бу вахта гәдәр өз атабәйи Илдәкизин рәһбәрлийи алтында ишләйирди. Шүбһәсиз ки, онун султанлығa кечмәсиндә Илдәкизин аз ролу олмамышдыр. Илдәкиз Арсланы дөвләт башына кәтирәндән сонра өзүнүн көһнә рәгибләрилә һагг-һесаб чәкмәк имканыны әлдә этди. Башга әмирләри сыхышдыран вә бу йолда аз гейрәт көстәрмәйән Илдәкиз өләндән сонра онун оғлу Мәһәммәд Ал Пәһливан атасынын сиясәтини давам этдирмәйә башлады. Пәһливаниләр сүлаләси бунун ады илә адланмыш иди.

Мәһәммәд Пәһливанын һакимиййәти Азәрбайчанда Күр чайындан башламыш чәнуби Иранда гәзнәвиләр падшаһлығынын торпағына гәдәр яйылырды. Бир сыра мәнбәләрә көрә Мәһәммәдин ихтиярында 50.000 сүваридән ибарәт бөйүк бир орду вармыш. Белә бир гүввәйә малик олан Мәһәммәд Пәһливан башга әмирләр кими Султан Арслан илә һесаблашмырды. Бунунла белә о, башга әмирләри өзүнә табе эдә билмәмишди. Бу зәифчәһәтин сәбәбләриндән бириси дә Мәһәммәд Пәһливанын тез-тез мүһарибә этмәси иди ки, бу да онун һәрби гүввәсини зәифләтмәйә билмәзди.

Илдәкизин икинчи оғлу Гызыл Арслан һакимиййәт башына кәләндән сонра Сәлчуг падшаһлығынын галыглары да йыхылмаға башлады.

1191-чи илдә Гызыл Арслан хәлифә Нәсирин разылығы илә Султан мәнсәбини гәбул этди ки, бу да башга әмирләрдә наразылыг оятмая билмәзди. Бир аз сонра ени султаны өз ятағында өлү тапдылар вә бунунла демәк олар ки, пәһливаниләрин һөкмранлығына сон гоюлду.

Бундан сонра Азәрбайчанда һакимиййәтә пәһливаниләрдән Өзбәк вә Әбубәкр кәлмишдиләр. Лакин бунлар көркәмли бир әмир вә я һәрб адамы олмадыгларындан нә өлкә дахилиндәки гарышыглығы даяндыра билмишләр, нә дә сон сүлаләнин нүфуз вә һакимиййәтини горуя билмишдиләр. Бу вәзиййәт 1225-чи илдә Харәзмшаһ Чәләләддинин Азәрбайчан торпағына сохулмасына гәдәр давам этмишди. Беләликлә 70 илдән артыг давам эт-

миш олан Илдәкизләр дөвләти енидән ядәллиләрин һакимиййәти алтына кечмишди.

XII әсрдә икинчи Азәрбайчан дөвләти — мүстәгил Ширван дөвләти иди. Ширванын мүстәгил дөвләт һәяты сүрмәси әсас э'тибарилә Мәнучәһрин һакимиййәти вахтындан (1120—1149) башлайыр. Бу дөврдә ширваншаһларын дөвләт сәрһәдди хейли кенишләнмиш вә Күр чайындан шимала тәрәф шәргдә Каспи дәнизи, гәрбдә Кәнчәнин яхынлығына вә Күрчүстана гәдәр, шималда Дәрбәндә гәдәр олан бөйүк бир саһәни әһатә этмишди. Мәнучәһрин һакимиййәти дөврүндә Ширван Азәрбайчандакы феодал дөвләтләрин ән гүввәтлиси олмушдур. Бурадакы феодал дөвләт гурулушу нисбәтән даһа мүкәммәл олдуғундан, артыг сәлчуглардан асылы дейилди. Ширванын вә гоншу Күрчүстанын дөвләт мәнафеи бир-биринә яхын олдуғундан бу ики дөвләт арасында мәдәни яхынлыг вә һәрби иттифаг варды ки, бу да шимал тайфаларынын вә Сәлчуг султанларынын һүчумуна гаршы чеврилмишди. Ширван илә Күрчүстанын һәрби иттифагына чаваб олараг 1122-чи илдә Ирак султаны Ширвана һүчум эдир. Лакин Ширван вә Күрчүстанын мүштәрәк һәрби гүввәләри гыса бир мүддәтдә өлкәни султан ордусундан тәмизләмишдиләр.

Мәнучәһрин оғлу Әһситанын һакимиййәти дөврүндә (1149—1203) Ширваншаһлар дөвләти даһа да гүввәтләнмиш, Дәрбәнд әмирлийи, Гәбәлә шәһәри вә онун әтрафы да онларын ихтиярына кечмиш, Күрчүстанла достлуг әлагәләри дә сыхлашмышды. Бу дөврдә Ширван нәинки Загафгазиянын, һәтта яхын Шәргин дә ән бөйүк мәдәни мәркәзләриндән бири олур. Мүстәгил дөвләт һәяты сүрән Ширванда йүксәк феодал мәдәниййәти яраныр.

XII әсрдә Азәрбайчан чәмиййәти артыг инкишаф этмиш феодализмин бүтүн хүсусиййәтләринә малик иди вә там феодализм ичтимаи-игтисади формасиясыны яшайырды.

Бүтүн яхын Шәргдә олдуғу кими Азәрбайчанда да бу дөврдә чәмиййәтин әсас истисмар олунан синфи кәндлиләр иди. Исламын зүһурундан башламыш бу дөврә гәдәр Азәрбайчан кәндлиләри рәсми олараг тәһким олунмайырдылар. Лакин бүтүн ислам өлкәләриндә олдуғу кими Азәрбайчанда да кәндлиләр ән ағыр әмәк илә, гейри-игтисади чәбр нәтичәсиндә истисмар олунурдулар.

«Феодализм гурулушунда истеһсал мүнасибәтләринин әсасыны, истеһсал васитәләри үзәриндә феодалын мүлкиййәти, һабелә истеһсал ишчиси үзәриндә, йә'ни даһа феодалын өлдүрә билмәйәчәйи, лакин алыб сата биләчәйи тәһкимли кәндли үзәриндә феодалын натамам мүлкиййәти тәшкил эдир»[1].

Низами дөврүнүн Азәрбайчан чәмиййәтиндә бу истеһсал мүнасибәтләри артыг гәләбә чалмышдылар. Гул әмәйиндән фәргләнән «азад» кәндли әмәйи исә ислам дининин «торпаг чәмиййәтиндир» дейән яланчы гануну көлкәсиндә һәгиги тәһкимчи кәндли әмәйинә чеврилмишди.

Бу дөврдә Азәрбайчан чәмиййәтиндә нәзәрә чарпан мараглы чәһәтләрдән бириси әһалинин әкинчилик илә мәшғул олан әсас һиссәси илә бәрабәр бир дә һейвандарлыг илә мәшғул олан көчәриләрин ярым ширәт-ичма, ярым-феодал һәят сүрмәси иди.

Маркс шәрг халгларынын нәсилләшмә просесиндән бәһс эдәркән языр: «Бүтүн шәрг халгларында бу просес давам этдийи вахтда бу тайфаларын бир һиссәсинин отураглығы илә о бири һиссәнин давам этмәкдә олан көчәрилийи арасында үмуми гаршылыглы мүнасибәти мүәййән этмәк олар».[2]

Азәрбайчанда әһалинин һейвандарлыг илә мәшғул олан бу көчәри һиссәси феодализм гурулушунда өз варлығыны сахламышды.

Марксизм-ленинизм элми өйрәдир ки, һәр һанкы бир ичтимаи-игтисади формасиянын илк тәшәккүл дөврүндә ондан габагкы формасиянын истеһсал үсулу формасы вә ичтимаи әлагәләр галығылары чох заман мөһкәм ер тутур. Бу чәһәт нәзәрә алынарса, феодализм истеһсал әлагәләринин һаким олдуғу Низами дөврү Азәрбайчанда инкишаф этмиш вә һаким вәзиййәтдә олан феодал истеһсал формасы илә янашы олараг гул әмәйинин тәтбиги, һәтта гәдим ичма истеһсал системи белә давам эдирди. Лакин чәмиййәт ичәрисиндә һаким гурулуш бу дейил иди. О дөврдә Азәрбайчан феодал чәмиййәти инкишаф этмиш вә мүкәммәлләшмиш иди.

[1] И. В. Сталин, «Диалектик вә тарихи материализм һаггында», сәһ. 29.

[2] К. Маркс и Энгельс. Сочинения, XXI чилд, сәһ. 488.

Орта әср әрәб тарихчи вә чоғрафияшүнаслары көстәрирләр ки, Загафгазия тачирләри гул тичарәтиндә миянчы ролуну ойнайырмышлар. Әксәр гуллар шимал өлкәләриндән Загафгазия васитәсилә шәрг мәмләкәтләринә көндәрилирди. X әсрин намә'лум бир мүәллифи Азәрбайчандан вә Ермәнистандан бәhс эдәркән көстәрир ки, бу ерләрдә «рум, ермәни, бәчәнәк, хәзәр, сиглаб (оклавон) гулларына раст кәлинир».[1]

Гул әмәйинин истеhсалатда тәтбиги мәсәләсинә кәлинчә демәк лазымдыр ки, бу барәдә тарихи мәнбәләр чох аз мә'лумат верирләр. Бу мәнбәләр көстәрирләр ки, хилафәт дөврүндә гул әмәйи бөйүк феодал маликанәләриндә, XI әсрдән сонра исә hәрби-феодал торпаг мүлкиййәтиндә (икта) тәтбиг олунурмуш. Низами дөврүндә дөвләтә вә феодаллара аид пешәкар е'малатханаларында гуллар ишләдилирди. Бу пешәкар-гуллар бүтүн мәhсуллары е'малатхана саhиби феодала вә я дөвләтә вермәйә мәчбур эдилирди. Лакин гул әмәйи феодализм дөврүндә сәмәрәли вә әлверишли олмадығы үчүн е'малатхана саhибләри пешәкар-гуллар үчүн мүәййән мәhсул тә'йин эдирдиләр. Бурадан айдын олур ки, феодаллар гул әмәйини сәмәрәләшдирмәк үчүн аз гейрәт сәрф етмирмишләр. Бурадан hәмчинин айдын олур ки, Низами дөврүндә ичтимаи әлагәләрдә гулдарлығын ролу чох кичик иди.

Үмумиййәтлә шәрг өлкәләриндә мадди hәятын о заманки Авропа техникасы илә мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә инкишаф этмиш олан бир саhәси—торпағын сүн'и суварылмасы системи Азәрбайчанда XI—XIII әсрләрдә өз вахтына көрә көрүнмәмиш бир дәрәчәдә йүксәлмишди. К. Маркс «Һиндистанда Британия ағалығы» әсәриндә кәнд тәсәррүфат техникасынын бу саhәсинин инкишафыны белә мүәййән эдир:

«Иглим вә торпаг шәраити, хүсусән Сәhрайи-Кәбирдән башламыш Әрәбистан, Иран, Һиндистан вә Татарыстан дахил олмаг үзрә Асия яйласынын йүксәкликләринә гәдәр олан сәhраларын бөйүк саhәләри, каналлар вә су гурмалары васитәсилә сүн'и суварма системини шәрг әкинчилийинин әсасына чевирмишләр. Мисирдә вә Һиндистанда чөлләри суврмаг үчүн дашғындан истифадә олундуғу кими Месопотамия, Иран вә башга өлкәләрдә дә суварма каналларыны су илә долдурмаг үчүн суюн йүксәк сәвиййәсиндән истифадә эдирләр. Судан гәнаәтлә вә мүштәрәк истифадә этмәнин бу ибтидаи зәрурәти ки, Фландрия вә Италияда олдуғу кими гәрбдә дә шәхси тәшәббүскарлығы көнүллү ассосиасияларда бирләшмәйә сөвг этмишди, сивилизасия hәддән артыг ашағы дәрәчәдә олдуғу көнүллү ассосиасиялары hәята чағырмаг үчүн эразинин hәддиндән артыг кениш олдуғу шәргдә дөвләтин мәркәзләшдиричи гүввәсинин ишә гарышмасыны мүтләг сурәтдә тәләб эдирди»[1].

Феодал әкинчилийинин енидән истеhсал этмә ишиндә hәллэдичи рол ойнаян сүн'и суварма мәсәләси Азәрбайчанда әсрләр бою hәр hанки бир дөвләт hакимиййәтини мәшғул этмишди. Дөвләт тәшкилаты hәрби вә малиййә ишләриндән башга ичтимаи ишләри тәшкил этмә вәзифәсини дә дашымалы иди. Белә олмазса hәят очағы олан мүнбит торпагларда су йохлуғундан инсан яшая билмәз вә зәнкин районлар истифадәсиз галарды. Доғрудан да Загафгазия вә Яхын Шәргин бир сыра әйаләтләри вахтилә бөйүк әкинчилик вә бағчылыг юрду олмуш, сонралар бу ерләрдә hәят изи галмаян кениш саhәләр әмәлә кәлмишдир. Бу ерләр вахтилә бөйүк тайфаларын отураг ери олмуш вә харичи басгын нәтичәсиндә суварма системи дағыдылыб енидән бәрпа олмадығы үчүн истифадәсиз галмыш иди.

Орта әср Азәрбайчанында дөвләт hакимиййәти башында ерли сүлалә вә я ядәллиләрин дурмасындан асылы олмаяраг өлкәнин бу вә я дикәр районларыны су илә тә'мин мәсәләси илә дөвләт мүәййән шәраитдә аз вә я чох марагланмыш вә сүн'и суварма ишинә башчылыг этмишдир.

Азәрбайчанда әкин ерләриндә гәдим замандан бәри сүн'и суварма системиндән истифадә олунурду. Әкин ерләри демәк олар ки, ики hиссәйә бөлүнүрдү: 1) кениш каналлар системи илә әлагәдар оланлар вә 2) ерли кәhриз системи илә суварылан торпаглар. Азәрбайчанын чәнубунда вә Ширванда әксәриййәтлә ерли әhәмиййәти олан дағ чайлары вә булагларын суларындан истифадә эдилирди, чөл ери олан Муғанда исә Күр вә Араз чайла-

[1] Һудуд-ул-аләм, сәh. 325.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, IX чилд, сәh. 347—348.

рынын кениш канал системи экинчилийә хидмәт эдирди. Кәһризләр исә әсас э'тибарилә мүлкәдарларын вә тачирләрин ихтиярында иди. Кәһриз саһибләри истәдикләри заман мүәййән торпаға, мүәййән вахтда су бурахырдылар. Әлбәттә биринчи нөвбәдә мүлкәдарлар өз торпагларыны (әсасән бағ ерләрини) суварырдылар. Кениш суварма—канал системи Муғанда ярадылмышды. Һәмдулла Гәзвини Күштасфи районунда (индики Муған дүзү) Күр вә Араз чайлары арасында хырда каналлара айрылан бөйүк суварма гурмаларындан хәбәр верир. Көрүнүр ки, бу гәдим суварма системи нәинки Низами дөврүндә, һәтта монголларын ағалығы заманында да өз игтисади әһәмиййәтини итирмәйибмиш. Бурада марағлы чәһәт одур ки, Гәзвининин яшадығы дөврә гәдәр (XIII әср) бу ерләрдә инкишаф этмиш памбыгчылыг экини йох имиш. Гәзвини языр: «Буларын (каналларын) янында чох кәнд салыныбдыр, бу ерләрдә дүйү вә тахыл мәһсулу олур, памбыг вә мейвә исә аз олур».[1] Гәзвини көстәрир ки, бағчаванлыг вә мейвәчилик Тәбриз әтрафында, Ширвандә вә Кәнчәдә кениш инкишаф этмишди.

Лакин памбыг экининин Азәрбайчанда инкишафы ялныз кениш сүн'и суварма нәтичәсиндә мүмкүн ола биләрди. Бу гиймәтли биткинин Низами дөврүндән хейли габаг Аран дүзүндә етишдирилмәси һаггында азчох тарихи мә'лумат вардыр. Көрүнүр азәрбайчанлы тайфалар харичи басгынлар нәтичәсиндә әввәлки юрдларыны бурахыб, башга ерләрә көчдикчә памбыг экини дә ерини дәйиширмиш. Белә олдугда суварма системи илк мәскәндә башсыз вә истифадәсиз гала биләрди. Бурадан белә нәтичә чыхартмаг олар: Азәрбайчанда сүн'и суварма илә әкинчилик, хүсусилә техники биткиләр (памбыг, яғлы биткиләр) экини орта әсрләрдә инкишаф этдийи үчүн суварма системи каһ бу вә каһ дикәр району кениш шәбәкә илә әһатә эдирмиш вә дахили вә я харичи сәбәбләр үзүндән кенишләнир, я да мәһв олуб кедирмиш; өлкәдә тез-тез баш верән феодал һәрчмәрчлийи исә халг тәсәррүфатында бөйүк әһәмиййәти олан сүн'и суварма ишинә дөвләтин үмуми рәһбәрлийини зәифләдир вә ара-сыра йох дәрәчәсинә эндирирмиш.

Су, кәнд тәсәррүфатында онун һәлледичи әһәмиййәтинә бахмаяраг, Азәрбайчанда алыныб сатылмазды. Мүсәлман һүгуг гануну да буну рәсми сурәтдә гадаған этмишди. Лакин суварма системи айры-айры феодалларын әлиндә олдуғундан кәндлиләр дөзүлмәз ағыр әмәк илә су һаггыны мүлкәдарлара верирдиләр.

Әксәриййәтлә чай шәбәкәләри боюнда истифадә олунан суварма гурмалары системи бәндләр вә кениш һовузлар системиндән ибарәт иди. Бу системи горумаг вә хараб олан һиссәләрини дүзәлтмәк үчүн хүсуси мүһәндис вә фәһлә дәстәләри чалышырдылар.

Су сәдләринин ән чоху гамыш вә килдән гайрылырды. Белә бир гурма әлбәттә горхусуз дейилди. Каналлардан вә я башга гурмалардан бириси хараб олса, бу, бүтүн суварма системини тәһлүкә алтына ала биләрди. Буна көрәдир ки, гурмалары горумаг үчүн бир-бириндән мүәййән мәсафәдә аралы вә ән әһәмиййәтли нөгтәләрдә дөвләтин мүһафизә гошунлары дурурду.

Дөвләт идарәси олан «Диван-үл-ма» айры-айры мүһәндис вә фәһлә дәстәләрини бирләшдирирди. Онун ихтиярында бир сыра суварма ишчиләри мүтәхәссис вә усталарындан ибарәт бир һей'әт вар иди ки, бу һей'әт суварма системинә техники рәһбәрлик эдирди.

Суварма системиндән узагда олан районлара исә ералты кәһризләр вә архлар чәкилмишди ки, бунлар да үмуми суварма ишинин мүһүм бир һиссәсини тәшкил эдирдиләр. Юхарыда көстәриләнләрә су гуюлары дәхи әлавә эдиләрсә, сүн'и суварма үсулунун Азәрбайчанда нә гәдәр инкишаф этдийи айдын олар.

Сүн'и суварма ишләринин кенишләнмәси Азәрбайчанда дәйирман тәсәррүфатынын да инкишафына сәбәб олмушду. Низами дөврүндә артыг әл дәйирманлары әвәзинә хырда чайлар вә каналлар үстүндә су дәйирманларынын ишләмәсинә даир шәрг мәнбәләри бир сыра мә'лумат верирләр. Бундан башга кәнд тәсәррүфатында 8 чүт һейванын чәкдийи ағыр дәмир котанларын ишләнмәси нәзәрә алынарса, бу дөврдә Азәрбайчанда кәнд тәсәррүфат техникасынын нисбәтән йүксәк пилләдә дурмасы мүәййән эдилмиш олур. Бә'зи мәнбә-

[1] Һәмдулла Гәзвини. Нүзһәт-үл-гүлуб, сәһ. 93.

ләрин вердийи мә'лумата көрә Месопотамиядан Азәрбайҹана, Ермәнистана вә Орта Асияя экин ерләрини гуввәтләндирмәк үчүн гиймәтли күбрә һесаб эдәрәк гуш (көйәрчин) пейини кәтирилирмиш.

Айдындыр ки, феодал истеһсал мүнасибәтләринин артыг галиб кәлмиш олдуғу Азәрбайҹанда вахтына көрә йүксәк техникалы әкинчилийин әһәмиййәтли инкишафы феодал әлагәләринин дә инкишафына гаршылыглы тә'сир эдир вә ҹәмиййәтин үмуми йүксәлишинә тәкан верән әсас амил олурду.

Хүлафәт дөврүндә кенишләнмиш олан тиҹарәт әлагәләри халглар арасында нәинки истеһлак мәһсулу, һәтта мал-гара мүбадиләсинин дә кениш ер тапмасына көмәк этмишди. Әкәр IX—X әсрләрә гәдәр Азәрбайҹанда ерли мал-гара сайылан инәк, өкүз вә башга һейванлар бәсләнирдисә, бундан сонра дүзәнкаһ ерләрдә (әксәрән Муғанда вә Ширванда) ени һейван нөвләри—дәвә, ҹамуш, кәл көрүнмәйә башламышды. Көчәри һәят үсулунун Азәрбайҹанда һәлә дә давам этмәси исә ени һейван нөвләринин артмасына вә халг тәсәррүфатында мөһкәм ер тутмасына сәбәб олмушду. Буна көрәдир ки, Низаминин яшадығы XII әсрдә Азәрбайҹан көркәмли һейвандарлыг өлкәси иди.

Азәрбайҹанда балыгчылыг да инкишаф этмиш бир вәзиййәтдә иди. Гушчулуг вә арычылыг да өлкәнин үмуми игтисади инкишафындан кери галмырды. Бә'зи тарихи мәнбәләрин вердийи мә'лумата көрә, Азәрбайҹанын дағлыг ерләриндә (ән зиядә Ермәнистан илә гоншу ерләрдә) күллү мигдарда бал һасил эдилирди. Бал Азәрбайҹанын ихраҹында көркәмли ер тутурду.

Азәрбайҹанда мә'дән һасилаты XII әсрдә вахтына көрә мүәййән әһәмиййәтә малик иди. Әрәб ҹоғрафияшүнаслары вә тарихчиләри Нахчыван әтрафында мис мә'дәни олдуғуну вә бу мисин мәсчидләрин сәгфини өртмәк үчүн Ирана, Месопотамияя вә һәтта Мисрә апарылдығыны язырлар. Мә'дән тәсәррүфатында даш дуз дәхи көркәмли ер тутурду. Бундан башга Хәзәр дәнизи саһилиндә дәниз дузу дәхи һасил эдилирди.

Тохучу сәнаеи Азәрбайҹанда инкишаф этмәмишди. Муған дүзүндә бечәрилән памбыг башга өлкәләрә ихраҹ олунур вә әвәзиндә һазыр палтар кәтирилирди. Бунунла бәрабәр Азәрбайҹанда тохучулуг истеһсалаты үчүн чох дәйәрли олан мәшһур гырмызы рәнк (кримсон) вә марена адланан боя һасил эдилирди ки, бунлар әсас э'тибарилә тохучулуғун инкишаф этмиш олдуғу ерләрә—Орта Асия вә Мисрә көндәрилирди.

Шәһәр пешәкар истеһсалынын әһәмиййәтли саһәләриндән бириси дә силаһгайырма сәнаеи иди. Демәк лазымдыр ки, сәнаеин бу саһәси Азәрбайҹанда вә Гафгазда чох инкишаф этмишди. Сүнкү гайрылмасы үчүн ағаҹ Гара дәниз саһилиндән вә Волга чайы боюндан кәтирилирди. Ерли пешәкарлар бу ҹәһәтчә Ширваншаһлар сарайындан асылы идиләр. Чүнки силаһ э'малатханалары сарая аид иди вә онларын мәһсулу дөвләт мүлкиййәти һесаб олунурду. Сүнкү үчүн гиймәтли ағаҹ әлдә этмәк айры-айры таҹирләрин имканы xариҹиндә иди вә онун тәдарүкү илә анҹаг дөвләт мәшғул ола биләрди. Көзәл нәгшләр илә бәзәнмиш гылынч вә хәнҹәрләр исә адәтән әмирләрә вә орду башчыларына верилирди.

Бә'зи мә'хәзләрдә, Низами дөврүндә давамлы вә нәфис китаб бурахылмасына даир бир чох мә'лумат верилир. Бу заманлар чин памбыг кағызы артыг папирус вә пергаменти сыхышдырыб истеһсалатдан чыхартмышды. Инди кағыз үзәриндә язылан әсәрләр көзәл бәбир дәриси илә ҹилдләнир, әл язылары исә милли миниатүр һашийәләри ичәрисинә алынырды. Бу чәтин вә чох вахт тәләб эдән иши әлбәт ки, сәнәткарлар көрүрдүләр.

***

Низами дөврүндә феодал истеһсал мүнасибәтләри һаким олдуғундан ҹәмиййәтин әсас синифләри кәндлиләр илә феодаллар, әсас ичтимаи мүнасибәтләри дә феодал илә кәндли арасындаки мүнасибәт иди.

Кәндли торпаг вә су һаггы олараг мүлкәдара вә я дөвләтә өз мәһсулунун мүәййән һиссәсини вермәкдән башга бир сыра башга вәзифәләри дә еринә етирмәли иди. Кәндли бияр ишләмәли, өз һесабына сәфәрә чыхмыш таҹирләри гәбул этмәли, мәсчидә «көмәк» этмәли иди вә и. а... Кәндлинин мүлкәдар вә дөвләтдән асылы-

лығы һәрби ишләрдә гәрибә вә мараглы шәклә кирирди. Мәсәлән, ордуну әрзаг вә нәглийят илә тә'мин этмәк үчүн әмирин бүтүн бөйүк кәндли ичма'ларыны өзү илә йүрүшә апармаға ихтияры вар иди. Кәндлиләр йүрүш заманы ағач гырмагла, ер сүрмәклә вә башга кәнд тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олмалы идиләр. Онлар бу әмәйи ордуну тә'мин этмәк үчүн сәрф эдирдиләр. Кәндлиләр һәр чүр тапшырығы еринә етирмәйә мәчбур идиләр. Кәнддән кечән дөвләт гуллугчусу кәндлидән бир гасид кими истифадә эдә биләрди. Бу вә я башга әмир лазым оларса кәнд әһалисиндән өзүнә көмәк үчүн адамлар чағыра биләрди.

Бүтүн бу юхарыда көстәриләнләр кәндлинин феодал вә дөвләтдән асылылығыны этрафлы тәсвир этмәк үчүн гәнаәтбәхш сайыла билмәз, чүнки, кәндли истисмарының айры-айры шәкилләри һаггында шәрг тарихчиләри кениш мә'лумат вермирләр, бу да онларын кәндли һәяты илә марагланмадыгларыны көстәрир.

XII әсрдә Азәрбайчанда беш дәрәчәли торпаг мүлкиййәти мөвчуд иди. Биринчи—дөвләтә мәхсус торпаглардыр. Бу торпаглар вахтилә хүлафәтин зәбт этдийи вә сонралар Азәрбайчанын ерли һаким сүлаләләринә мирас галан саһәләрдир ки, рәсмән бүтүн Азәрбайчан мүсәлман ичмаинин мүлкиййәти һесаб эдилирди. Вахтилә әрәб хәлифәләринин шәхси хәрчини өдәйән бу торпагларын кәлири инди Ширваншаһлар, Илдәкизләр вә онларын ерли әмирләринин мәдахили мәнбәи олмушду. Бу торпагларда яшаян кәнд әһалиси хәрач адланан верки верирди. Бу веркини һакимләрин нүмайәндәси олан дөвләт мә'мурлары топлайырды. Чох заман исә мә'мурлар кәндлиләрдән әлавә верки топладыгларындан бу торпагларда яшаян кәндлиләр башгаларындан яхшы вәзиййәтдә олмурдулар.

Икинчи—султанлыг вә я падшаһлыг адланан маликанә торпаглары иди. Бу торпаглары падшаһын кичик вәзир адланан хүсуси мә'мури идарә эдирди вә торпағын кәлири билаваситә сарай хәрчинин, һәрәмхана, ә'ян вә гуллугчу хәрчинин өдәнмәсинә сәрф олунурду. Бу дәрәчәйә аид торпагларын чәми өлкәнин сияси вәзиййәтиндән, һакимин күчлү вә я зәиф олмасындан асылы олараг азалыр вә я чохалырды ки, бунун нәтичәсиндә падшаһын вә я һакимин кәлири дә муәййән өлчүдә гала билмирди.

Үчүнчү—мәсчидләрә аид—вәгф адланан торпаглар иди. Азәрбайчан әһалиси үмумиййәтлә ислам динини гәбул эдәндән сонра өлкәдә белә бир адәт әмәлә кәлмишди: һәр бир хырда феодал өз торпаг мүлкиййәтинин хәтәрсиз олмадығыны нәзәрә алараг ону мәсчидә верирди ки, бунунла бир тәрәфдән арасы кәсилмәз феодал вурушмалары нәтичәсиндә мүлкиййәтин әлдән кетмәсинә манe олсун, дикәр тәрәфдән дини идарәләрин васитәсилә «мүгәддәс» торпағын кәлирини ала билсин. Мә'лумдур ки, бу чүр торпаглар чәми Азәрбайчанын хүсуси торпаг мүлкиййәтиндә көркәмли ер тутмая билмәзди. Вәгф торпагларынын кәлири (феодалын алдығы пай чыхарыларса) дини тәшкилатларын сахланмасына, чәмиййәт хейриййәләрә вә һәмчинин дин горуючулары сайылан газылар дәстәләринә сәрф олунурду.

Дөрдүнчү—хүсуси маликанә, ирси маликанә торпаглары иди. Бу торпагларда яшаян кәндлиләрдән мүлкәдар өзү верки алыр вә хәзинәйә муәййән фаиз верирди. Белә бир веркинин топланмасында малиййә мә'муру иштирак этмирди. Кәндлиләрдән веркини мүлкәдарын идарәэдичи адамы топлайырды ки, бу сонунчу да маликанәдә яшайырды. Мүлкәдарын өзү исә бөйүк феодалын гәсриндә ерләширди.

Бешинчи—хырда кәндли торпаглары иди ки, онларын веркисини билаваситә дөвләт өзү топлайырды. Бу хырда кәндли торпаг мүлкиййәтинин экинә ярарлы үмум торпаг саһәсиндә бир көркәмли пайы йох иди. Бу чүр торпаглар чох заман феодаллар тәрәфиндән зәбт олунур вә буна көрә дә һәчм э'тибарилә күндән-күнә кичилирди. Беләликлә гейд этмәлидир ки, хырда торпаглара вә бунунла әлагәдар олараг муәййән ичтимаи-игтисади азадлыға малик олан хырда торпаглы кәндлиләрин сайы орта әсрләрдә арасы кәсилмәдән азалыр вә XII әсрин сону вә XIII әсрин әввәлләриндә тамамилә йох олур.

Кәнд тәсәррүфатына ярарлы торпағын бөйүк һиссәси һаким сүлаләсинин, сарайын вә руһаниләрин әлиндә иди. Бүтүн ярарлы торпаглар феодализм чәмиййәтинин һаким синиф вә тәбәгәләринә мәхсус иди.

Низами дөврүндә башга шәрг өлкәләриндә олдуғу кими Азәрбайчанда да феодал мүлкиййәтинин мараглы

хүсусиййәти варды: һәр бир феодал мүлкиййәтинин саһиби эйни заманда бу торпагда олан тичарәт—пешәкар мүәссисәләринин дә саһиби иди.

Рәвәнди «Раһәт-әл-сүдур вә айәт-әс-сүрур» әсәриндә языр ки, Кәнчәдә Илдәкизләр сүлаләсинә аид олан йүзә гәдәр тичарәт мүәссисәси падшаһ тахтынын вә сарайын малик олдуғу торпагда ерләшмишдиләр. Азәрбайчанын башга шәһәрләриндә дә минләрчә бу кими мүәссисә—торпаг саһибләринин мүлкиййәти һесаб олунурду. Беләликлә айдын олур ки, XI—XII әср феодал Азәрбайчанында торпаг мүлкиййәтинин тичарәт вә пешәкар мүәссисәләри мүлкиййәти илә сыхы сурәтдә гарышыб бирләшмәси һаллары вармыш.

Икта адланан торпаг әлагәләри системи Азәрбайчанын XI—XII әсрләрдә ичтимаи-игтисади гурулушунун мүһүм әсасларындан бирини тәшкил эдирди.

Мәликшаһын мәшһур вәзири Низамүлмүлк Сәлчуг дөвләтинин кенишләнмәси вә мөһкәмләнмәси уғрунда нә гәдәр гейрәт көстәрмиш олса да, бу дөвләтин кәләчәк сүгутуна әсас сәбәбләрдән бириси ола биләчәк икта адланан торпаг әлагәләри системинин зәрәрли чәһәтини көрә билмәмишди. Доғрудан да бу систем нисбәтән гыса бир мүддәтдә бөйүк бир империянын парчаланмасы үчүн лазыми зәмин һазырламышды. Ф. Энкелс «Анти-Дүрингдә» шүбһәсиз иктаны нәзәрдә тутараг языр: «Әкинчилик феодализминин хүсуси нөвүнү шәргдә анчаг түркләр истила этдикләри өлкәләрдә һәята кечирмишләр»[1].

Икта кәндлиләрин тәһким олунмасына вә игтисади чәһәтчә йохсуллашмасына сәбәб олду. Икта гошуна пул илә мәвачиб әвәзинә феодал маликанәләри верилмәсиндән ибарәт иди. Сәлчуг дөвләтиндә һәрби гуллугчу силкинин маликанә ерләри илә тәлтиф эдилмәси бир ганун иди. Султан аиләсинин һәр бир үзвү, һәр бир әмир вә әскәри башчысы торпаг пайы олараг шәһәр вә я маликанә алырды. Белә бир «пайы» алмыш олан мүлкәдар бүтүн феодал һүгугларына гейри-мәһдуд сурәтдә саһиб олур вә бу һүгуглардан кениш истифадә эдирди. Бу мүлкәдар өз кәндлиләрини мүһакимә эдир, кәндлиләр онун үчүн бийар ишләйирдиләр. Бунун әвәзиндә иктадар адланан һәрби феодал мүһарибә заманы султанын ихтиярына әйтият ордусу үчүн адамлар верир вә бүтүн мүһарибә мүд-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. XIV чилд, сәһ. 179.

Гәдим ипәк парча. Үзәриндә «Хәмсәнин» мотивләриндән истифадә эдилмишдир. Парча XVI әсрдә Тәбриздә тохунмушдур.

дәтиндә бу адамларын силаһланмасы вә емәк хәрҹини өз өһдәсинә көтүрүрдү. Иктадар—мүлкәдар бундан башга һәр ил хәзинәйә мүәййән мигдарда хәрач пулу вермәли иди.

Сәлчуглардан мирас галан икта XII әсрдәки Азәрбайчанын ичтимаи-игтисади һәјатында көркәмли рол ойнамагда давам эдирди.

Низами дөврүндә феодализм инкишафы просеси Сәлчуг һакимиййәти заманына нисбәтән даһа шиддәтлә кедирди. Әкәр һәрби икта XI әсрдә мүәййән дәрәчәдә мәһдуд эдилмишдисә, XII әсрин икинчи ярысында, демәк олар ки, бу мәһдуд олма чәрчивәсиндән тамамилә чыхмышды. Бунун сәбәби, бәлкә дә мөһкәм мәркәзләшмиш дөвләтин олмамасыдыр. Артыг һәрби икта дейилән феодал торпаг хүсуси мүлкиййәти бүтүн кәндлиләрлә, экин ерләри илә, сүн'и суварма системи вә отлагларла бир ердә бүтүн бир саһәни әһатә эдирди.

Дөвләт тәшкилатынын гүввәтли олмамасы иктадарлара азад һәрәкәт этмәк имканыны вермишди. Мә'лумдур ки, икта ганунунун позулмамасы уғрунда орта әср Азәрбайчанынын дөвләт адамлары чох чалышмышдылар. Лакин онларын фәалиййәти бир нәтичә вермәмишди. Икта сонралар Азәрбайчанда вә Яхын Шәрг өлкәләриндә рәсмиләшдирилмиш, тәһкимчилийин рәсми башланғычы олмушду.

Низами дөврүндә тичарәт артыг мал мүбадиләси шәклиндә дейил, пул васитәсилә эдилирди. Мал мүбадиләси шәклиндә тичарәт ялныз мәдәни мәркәзләрдән узаг дүшмүш дағлыг районларда ара-сыра тәтбиг олунурду ки, бу районларда феодал әлагәләри чәмиййәтдә һәлә һаким вәзиййәт алмамышды. XII әсрдә харичи тичарәтдән артыг дахили тичарәт—шәһәрарасы вә шәһәр—кәнд тичарәти инкишаф эдир. Бөйүк базарлар адәт үзрә зиярәткаһ олан ерләрин яхынлығында, гәдим базар ерләриндә ачылырды. Бу базарларда Муған буғдасы, Ширван ипәйи, бүтүн өлкә бучагларындан кәтирилмиш чүр-бәчүр дәри, әлдә ишләмә гызыл-күмүш мәһсулу, гурудулмуш мейвә, памбыг вә саирә сатылырды.

XII әсрдә Азәрбайчанда нәинки харичи тичарәтин, эләчә дә дахили тичарәтин шәһәрләрә кечмәси просеси давам эдирди. Тичарәтлә бәрабәр пешәкарлар истеһсалаты да шәһәрә кечир, шәһәрин мәркәзиндә топланырды.

Базарлар, тичарәт чарсылары тичарәт һәятынын мәркәзинә чеврилирди. Бу заманлар шәһәрдә белә тичарәт үчүн хүсуси ер айрылыр, үстү өртүлү базарлар тикилирди. Бурада бир чох дүканлар вә һүчрәләр вар иди ки, бунларда да алверчиләр вә пешәкарлар отурурдулар. Чох заман бир һүчрә һәм тачир вә һәм дә пешәкарлар үчүн тикилирди. Базарарасы мейдан дүзәлир вә бу мейданда чарһовуз гурулурду. Һәмин мейданда йығынчаглар да кечирилир вә дини мәрасимләр (намаз, дуа) ичра эдилирди.

Азәрбайчанын тичарәт мәркәзи олан шәһәрләриндә (Кәнчә, Шамахы, Шәки, Шәмкир вә башгалары) күллү мигдарда ейинти шейләри (тахыл, мейвә вә саирә), палтар, парча вә зийнәт шейләриндән башга гул алыш-вериши дә давам эдирди.

Өз чоғрафи вәзиййәтинә көрә Азәрбайчан шәрг өлкәләри илә гәрб арасындаки тичарәтдә көркәмли мөвге тутурду. Мә'лумдур ки, гәдим карван йоллары Загафгазиядан Бәрдә—Кәнчә—Тифлис—Ани васитәсилә кечирди. Әрәб чоғрафияшунасларынын вердийи мә'лумата көрә X әсрдә Загафгазия тичарәт йолларынын дүйүм мәнтәгәләри Бәрдә, чәнуби Азәрбайчанда Марағa, Эрмәнистанда Дибил (Двин) олмушдур. Истәһририн көстәрдийи үзрә Загафгазиянын мүһүм тичарәт йоллары бунларды: 1. Әрдәбил—Бәйләкан—Бәрдә—Тифлис; 2. Бәрдә—Дибил—Сисачан (индики Зәнкәзур); 3. Бәрдә—Шамахы—Шәбиран—Баб-үл-Әбваб (Дәрбәнд); 4. Абаскон—(Каспи дәнизинин чәнуб-шәрг саһили)—Баб-үл-Әбваб—(Килан вә Муған васитәсилә Каспи дәнизинин чәнуб вә гәрб саһили илә)—Сәмәндәр—Хәзәр, йә'ни Итил-Әдил; 5. Әрдәбил—Марағa—Урмия, Сәлмас—Бәдлис—Амид (Дәчлә чайы үстүндә); 6. Марағa—Урмия-Сәлмас—Хой, Нахчыван; 7. Марағa—Динавәр[1].

XI—XII әсрләрдә бу карван йоллары өз истигамәтини сахламыш вә олдугча чүз'и дәйишикликлийә уғрамышдылар.

Әрәб хәлифәләри вә Сәлчуг султанлары Азәрбайчанда нәглийят васитәләрини дәйишмишдиләр. Дәвә, ат, гатыр вә эшшәк әсас нәглийят васитәсини тәшкил эдирди. Тарихи мәнбәләр XII әсрдә Азәрбайчанда тәкәрли нәглийят васитәләринин олмадығыны көстәрирләр. Дәвә, ат вә саирә карванлары ән кичик дағ чығырларындан белә кечә билдикләриндән нәглийят үчүн йол чәкмәйә еһтияч йох иди.

[1] Китаб-үл-мәсалук-үл-мәмалик, с. 193, 194—219.

Лакин карван нәглийяты бир сыра сүн'и гурмалара мөһтач иди ки, бу да дөвләт вә ерли әһали тәрәфиндән еринә етирилирди. Карван кедән йолда су гуюлары вә каналлардан ибарәт суварма системи ярадылырды. Тичарәт йолларында карвансарайлар, һамамлар вә мәнзилләр тикилир, базарлар салынырды ки, бу да тичарәт ишини хейли асанлашдырырды.

Бу заман биз Азәрбайчанда Кәнчәни вә Шамахыны тичарәт—пешәкарлыг шәһәрләри кими көрүрүк. Вахтилә бүтүн Загафгазиянын ән мүһүм тичарәт вә пешәкарлыг мәркәзи олан Бәрдә XII әсрдә игтисади әһәмиййәтини итирмиш вә өз биринчилик мөвгеини Кәнчәйә тәслим этмишди. X әсрә гәдәр Бәрдә васитәсилә Азәрбайчандан ихрач олунан ипәк, боя, тахыл, гисмән памбыг вә малгара инди Кәнчәдән башга өлкәләрә көндәрилирди.

Шамахы һаггында мәнбәләр чох аз мә'лумат верир. Һәр һалда дағыныг вә аз олан бу мә'лумата әсасланараг демәк олар ки, өз игтисади әһәмиййәти чәһәтинчә Шамахы Загафгазия шәһәрләри ичәрисиндә бу дөврдә көркәмли ер тутурду. Ширваншаһларын пайтахты олан бу шәһәр XII әсрдә бүтүн өз тарихиндә көрүнмәмиш бир тичарәт вә мәдәниййәт мәркәзи олмушду. Шамахы ипәйи нәинки Азәрбайчанда вә Яхын Шәргдә, һәтта узаг Италияда белә шөһрәт тапыр. Ширван халылары инчә нәгшли вә мүрәккәб боялы олдуғундан йүксәк дәрәчәдә гиймәтләнир вә Азәрбайчанын ихрачатында бөйүк ер тутурду. Шамахынын хүсусиййәти орасында иди ки, бу шәһәр башга тичарәт мәркәзләри кими транзит мәнтәгәси кими дейил, өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин артмасы нәтичәсиндә кенишләнмиш олан дахили тичарәт мәркәзи олараг инкишаф этмишди. Гафгаз дағларынын әтәйиндә яшаян азәрбайчанлылар вә гоншу Күрчүстанын әкинчи вә пешәкарлары, хүсусән көчәри һәят тәрзи кечирән малдарлар шәрги Загафгазияда анчаг Шамахы васитәсилә игтисади әлагә сахлайырдылар. О бири тәрәфдән Шамахы, мүһарибәләр нәтичәсиндә чох ихтисар олунмуш, лакин Дәрбәнд васитәсилә һәлә дә давам этмәкдә олан Яхын Шәрг—Шимал халглары арасындаки тичарәт йо-

лунун үстүндә олдуғундан аз-чох бир нәглийят мәнтәгәси кими дә инкишаф этмәйә билмәзди.

XII әсрдә Азәрбайчанын бөйүк шәһәрләриндән бириси дә Дәрбәнд иди. Хулафәт заманы бөйүк һәрби әһәмиййәтә малик олан бу шәһәр бу әсрдә дә өз әһәмиййәтини азалтмамыш вә карван йолу үстүндә бир тичарәт мәркәзи олараг галмагда давам эдирди. Һәлә хулафәт дөврүнүн әрәб тарихчиләри вә чоғрафияшүнаслары Дәрбәндин бүтүн Азәрбайчан үчүн бөйүк игтисади әһәмиййәтини гейд эдирдиләр. Пешәкарлыг истеһсалаты Дәрбәнддә чох тәрәгги этмиш иди.

Азәрбайчанын бөйүк шәһәрләриндән бириси дә Нахчыван иди. Бу шәһәр кәнд тәсәррүфаты мәһсулу (тахыл, памбыг, үзүм вә башгалары), бөйүк пешәкар истеһсалаты илә зәнкин иди. Нахчыванын яхынлығында Әчнан наһийәсиндә мис мә'дәни олдуғундан шәһәрдә мис э'малы карханасы варды. Көрүнүр, бу кархана асылы пешәкарларын ишләдийи дөвләт э'малатханасындан ибарәт имиш. Нахчыван шәрабы бөйүк шөһрәт газанмышды. Эһтимал ки, бу шәраб өлкә харичинә дә көндәрилирмиш.

Баки шәһәри дахи мүәййән дәрәчәдә инкишаф этмишди. Әрәб сәййаһ вә чоғрафияшүнасларындан Мәс'уди (X әср) Хәзәр (Каспи) дәнизинин саһилләриндә олан шәһәрләрдән мә'лумат вериркән, Баки һаггында белә дейир:

«...Бакидә нефтин ағ вә башга нөвләринин мәнбәләри вардыр. Аллаһ яхшы билир ки, дүняда бу ердән башга ағ нефт олан ер йохдур. Бу ер Ширван падшаһлығынын саһил торпағыдыр. Бу нефтли торпагда арасы кәсилмәдән көйләрә алов сачан янар дағлар вә я од мәнбәләри вардыр».

Дәрбәндин шимал халглары илә Яхын Шәрг арасындакы тичарәтдә ролу кичилдикчә, Баки бир саһил шәһәри кими артмаға башлайырды. Мә'лумдур ки, Баки нефти һәр һалда ибтидаи шәкилдә олса да истеһсал эдилир вә тулугларла яхын әяләтләрә дашынырды. Нефт әсас э'тибарилә мәишәтдә ишләнирди.

XII—XIII әсрләрдә Бакинин игтисади әһәмиййәти мүәййән дәрәчәдә артмыш вә шәһәр өлкә дахилиндә нефт вә тичарәт шәһәри кими көркәмли мөвге тутмушду. XIII әср әрәб чоғрафияшүнасы Ягутун вердийи мә'лумата көрә Баки нефт мәнбәләринин ичарә һаггы 2000 дирһәмә чатырды.

Бундан башга XII әсрдә Азәрбайчанын Бәйләкан, Шәбиран вә Шәки кими шәһәрләри мүхтәлиф пешәкарлыг мәркәзләри олмуш вә Ширваншаһлар дөвләтиндә мүәййән игтисади әһәмиййәтә малик олмушлар.

Гыса олараг демәк лазымдыр ки, бу шәһәрләр Азәрбайчанда феодал дағыныглығы үзүндән бир-бири илә сыхы игтисади әлагәдә дейилдиләр вә мүәййән районларын анчаг тичарәт пешәкарлыг мәркәзләрини тәшкил эдирдиләр.

Бу сурәтлә XII әсрдә өлкә дахилиндә кедән бир сыра мүһарибәләрә бахмаяраг Азәрбайчан шәһәрләри өз әввәлки тичарәт-пешәкарлыг әһәмиййәтини сахлая билмиш вә һәтта инкишаф да этмишдиләр. Бу инкишаф просесинин әсас сәбәбини биз бу дөврдә феодализмин мөһкәмләниб шәһәр тәсәррүфатына саһиб олмасында вә Ширваншаһлар вә Илдәкизләр дөвләтләринин яранмасы илә өлкә сәрвәтинин яд элләрә дашынмасынын даяндырылмасы вә Азәрбайчан торпағында галмасында ахтармалыйыг. Сәлчуг таланчыларыны вәтәндән гован азәрбайчанлылар инди артыг мүстәгил дөвләт һәяты сүрә билир вә өз игтисади-мәдәни гүввәләрини артыра билирдиләр. Лакин өлкә дахилиндә ичтимаи-игтисади гурулушун нәтичәси олан феодал мүһарибәләри бу артым просесинә мане олурду ки, бу да Азәрбайчанын тамамилә бирләшмәсинә гаршы чеврилмиш бир һал иди вә ядэлли ишғалчыларын өлкәйә сохулмасына зәмин һазырлайырды.

***

XI—XII әсрләрдә пешәкар истеһсалатынын ән чох һиссәси артыг шәһәрә кечмишди. Пешәкарлығын инкишафы ихтисасларын артмасына сәбәб олурду. Шәрг тарихчиләринин әксәриййәти бу дөврдә бир сыра шәһәрләрдә вә гәсәбәләрдә истеһсалатын анчаг бир саһәсинин инкишаф этдийини гейд эдир. Пешәкарлығын бу дәрәчәдә инкишаф этмәсинә бахмаяраг пешәкар истеһсалаты һәр һалда истеһсалат әлагәләринин феодал типи даирәсиндән кәнара чыха билмәмишди.

Пешәкар истеһсалатынын мәркәзи нүмайәндәси тамамилә мүлкәдар-феодалдан, алвер-тичарәт капиталындан асылы олан пешәкарын өзү иди. Пешәкарын мәһсулу онун хүсуси малы дейил иди. Бу мәһсул бу вә я ди-

кәр ерин, гәсәбәнин, шәһәрин саһибинә чатырды. Мәсәлән, Шамахыда ерли әмир онларча «иш билән» адамлардан бир дәстә сахлайырды ки, бу дәстә ипәк вә ипәк парча истеһсалыны тәшкил эдир вә ипәк мәһсулунун кейфиййәтинә мәс'ул олмаг мәгсәдилә онун үзәринә мөһүр басырды. Белә бир һалда феодал—пешәкар истеһсалатынын тәшкил эдәни кими мейдана чыхыр. Бу феодал, истеһсалаты тәшкил эдәркән әлбәттә мәһсулун дахили базарда сатылачағыны дейил, эксәр һалларда өлкә кәнарына көндәриләчәйини нәзәрә алырды.

Пешәкарлыг истеһсалаты тамамилә феодалдан асылы иди ки, бу пешәкарлар юрду олан шәһәр илә феодал маликанәләри—гәсрләри арасында мүбаризәни гүввәтләндирмәйә билмәзди.

Өлкәнин бүтүн кәнд вә шәһәр сәрвәтини чәмләшдирмиш феодал инди бир тәрәфдән ағыр истисмар алтында сәфаләтә уғраян кәндлинин, о бири тәрәфдән тамамилә онун ихтиярында олан пешәкарын өлүм-дирим мүбаризәсинә гаршы дурмалы иди.

Орта әсрдә әһалисинин әксәриййәти артыг әмәкчи пешәкарлардан ибарәт олан Азәрбайчан шәһәри Низами дөврүндә синфи мүбаризәнин мәркәзи олмушдур. Ичтимаи һәятын тәзадлары мәһз бурада топланмышды. Мәһз бурада бир тәрәфдән мүфлис олмуш кәндлиләр вә ярым ач һәят сүрән пешәкарлар, о бири тәрәфдән онлары истисмар эдән, онлара зүлм эдән феодаллар бир-бири илә тоггушурдулар.

Кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалинин фәлакәти ялныз хәзинә үчүн хәрач йығанлардан ибарәт дейилди. Аз торпаглы кәндлинин һәяты пай һесабы ичарә үзрә ағыр мүгавилә шәраитиндә кечирди. Һәттаән ири мүлкәдарлар белә бөйүк тәсәррүфат сахламайыб өз торпагларыны хырда һиссәләрә бөлүр вә пай һесабы ичарәчи кәндлиләрә мәһсулун $^1/_{10}$-дән $^1/_2$-нә гәдәрини алмаг шәрти илә верирдиләр. Мәһсулдан натурал шәкилдә пай алмаг шәрти кәндлинин ичарәйә көтүрдүйү торпағы әкмәк үчүн нә кими тәсәррүфат аләтләриндән истифадә эдә биләчәйиндән асылы иди. Алдадычы харичи зәнкинлик илә халг йохсуллуғу арасындакы зиддиййәт о гәдәр бөйүк иди ки, буну көрән Низами кими бөйүк мәдәниййәт нүмайәндәләри кәскин чыхыш этмәйә вадар олурду.

Һәлә X әср әрәб чоғрафияшүнаслары гейд эдирдиләр ки, Яхын Шәрг, Орта Асия вә Азәрбайчан шәһәрләриндә өзүнә иш тапа билмәйән күллү мигдарда кәнд әһалиси топланырды. Торпағын чатышмамасы үзүндән кәндли күтләләри кәнд ичмаиндә өзләринә ер тапа билмир, әшяндан мәһрум олдуғу үчүн анчаг ән ағыр шәраит илә пай һесабы торпаг ичарәсинә әл атырдылар. Ачлыг вә йохсуллугдан башга һеч бир нәтичә вермәйән бу ичарә системиндән яха гуртармаг үчүн кәндлиләр баш көтүрүб шәһәрләрә кедир вә бурада шәһәр йохсуллары сырасына кирирдиләр, чүнки пешәкарлар тәшкилатларына кирмәк чәтин иди, гара фәһлә иши тапмаг исә һәр заман мүмкүн олмурду.

Бу ач вә чыплаг инсан йығыны синфи тәзадларла долу олан шәһәр һәятында бөйүк фәалиййәт көстәрирди ки, бу да шәһәрләрдәки иғтишашы даһа да артырырды. Йүзләр вә минләрчә «пешәсиз» адамларын мөвчуд олмасы, пешәкар вә гара фәһләнин аз әмәк һаггы алмасы, феодал, иктадар, сарай вә руһаниләрин нәфинә һәдсиз верки йығылмасы, мә'мурларын вә газыларын, әмирләрин вә һәрби адамларын суи-истe'малы—бунларын һамысы шәһәрләрдә elә бир кәркин вәзиййәт ярадырды ки, о заманлар артыг корпорасияда бирләшмиш пешәкарлар дөвләт һакимиййәти вә руһани башчылары илә арасы кәсилмәз мүбаризәйә атылыр вә бу мүбаризәдә кәндлиләрин вә башга истисмар олунан синиф вә тәбәгәләрин һүсн-рәғбәтини газанырдылар.

Феодал тарихчиләри орта әср кәндиндә вә шәһәриндә кедән тоггушмалара даир демәк олар ки, һеч бир шей язмырлар. Онлар Ширванын вә Аранын ичтимаи һәятыны исә тамамилә нәзәрдән гачырмышлардыр. Лакин бир сыра мәнбәләр гыса вә дағыныг да олса бизә шәһәр вә кәнд арасында мүәййән әлагәләр олдуғуну көстәрирләр.

Белә бир заманда ярадылмыш Ширваншаһлар вә Илдәкизләр дөвләтләри хүлафәт вә Сәлчуг дөвләтләриндән бир сыра вәзифәләр мирас алмышдылар.

К. Маркс «Һиндистанда Британия ағалығы» әсәриндә языр:

«Асияда яда кәлмәйән заманлардан бәри идарә этмәнин анчаг үч саһәси варды: малиййә идарәси вә я өз халгыны таламаг идарәси, һәрби идарә вә я гоншу халг-

лары таламаг идарәси вә нәһайәт, үмуми ишләр идарәси»[1]. Азәрбайчандаки мүтләг дөвләт гурулушу да бу вәзифәләрә малик иди. Истәр Ширванда, истәрсә дә Аран дөвләтиндә дахили идарә ишләриндә ән мүһүм дөвләт вәзифәси верки топламагдан ибарәт иди. Бу вәзифәни еринә етирән дөвләт идарәси бир тәрәфдән айры-айры феодаллар илә, о бири тәрәфдән әкинчи вә пешәкар әһали илә билаваситә әлагәдә иди. Бу малиййә-тәсәррүфат ишләри идарәсинин башында вәзир дурурду ки, һөкмдардан сонра дөвләтин икинчи адамы һесаб олунурду. Һәрби идарә әсас э'тибарилә орду тәшкили, харичи басгынлардан өлкәни мүдафиә этмәк вә я өлкәдән кәнара йүрүш илә мәшғул олурду. Бу идарә орду башчысы бөйүк әмирә табе иди. Нәһайәт дөвләтин 3-чү идарәси адланан али мәһкәмә варды ки, онун фәалиййәти тамамилә баш газинин әлиндә иди. Әдлиййә ишләри илә мәшғул олан бу идарә дөвләт гурулушунда ислам дининин әсас әһкамы һесаб олунурду.

Дөвләт әразиси әяләтләрә, әяләтләр исә наһийәләрә бөлүнүрдү. Әяләт идарәсинин башында: 1) орду башчысы—әмир; 2) малиййә ишләри башчысы—амил вә 3) баш руһани—гази дурурду. Бә'зи мәнбәләр көстәрир ки, әяләт идарә ишләри беш нәфәрин, йә'ни 1) гази; 2) амил; 3) гарнизон рәиси; 4) рабитә вә карван ишләри рәиси вә 5) падшаһлыг торпагларыны идарә эдән мә'мурун әлиндә чәмләшмиш иди.

Наһийәләрин башында наибләр дурурдулар ки, бунлар билаваситә әяләт әмиринә табе идиләр. Нәһайәт кәндләрдә кәндхудалар башчылыг эдирдиләр ки, онлар да билаваситә наибләрә табе иди.

Бу классик феодал дөвләт гурулушу өз идарә вәзифәсини чох заман айры-айры феодалларла бөлүшүр вә беләликлә феодалларын ерләрдә өзбашыналығына йол верирди. Гейд этмәк лазымдыр ки, Ширваншаһлар вә Илдәкизләрин һакимиййәти дөврүндә мәркәзләшмиш феодал монархиясынын мөвчуд олмасына бахмаяраг ерләрдә феодаллар, әмирләр, мә'мурлар вә башга һөкумәт адамлары әһали илә истәдикләри кими рәфтар эдирләрди ки, бу да нәинки күтләләр ичәрисиндә наразылыг ярадырды, эйни заманда дөвләтин зәифләмәсинә, феодал дағыныглығынын артмасына ярдым эдирди. Белә бир феодал силсиләси әсасында гурулмуш дөвләт һакимиййәти, шүбһәсиз ки, бүтүн Азәрбайчан әяләтләринин бир дөвләт тәркибиндә бирләшмәсини тә'мин эдә билмәзди.

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, IX чилд, сәһ. 347.

***

Азәрбайчанлыларын бир халг олараг тәшәккүлү просесинин марксист тарихи индийә гәдәр язылмамышдыр. Пантүркистләрин вә буржуа милләтчиләринин азәрбайчанлыларын тарихә мә'лум олмаян «түрк халгынын» бир һиссәси, бир будағы кими гәләмә вермәкдән мәгсәдләри вахтилә Түркийә султанларынын, сон илләрдә исә империалист иштаһалы бә'зи гоншу капиталист дөвләтләрин тәчавүз вә тәәррүзүнү асанлашдырмагдан ибарәт иди. Түрк-татар дилләри олмадығы кими түрк-татар халглары да йохдур. Марксизм—ленинизм элминин бизә өйрәтдийи дил вә халг мәсәләси бу иддиа үчүн ән дәйәрли бир әсасдыр. Һәгигәтән бу түрк-татар халглары адланан айры-айры халгларын тарихи мүгәддәраты көстәрир ки, бу халгларын һәр бири айры-айрылыгда тамамилә бир-бириндән фәргли игтисади-ичтимаи вә мәдәни шәраитдә тәшәккүл этмишләр.

Түрк-татар халглары мәфһуму гейри элмидир, гондармадыр, азәрбайчанлыларын белә бир халглар групуна дахил эдилмәси исә дүшмән гүввәләрин экс-ингилабчы тәшәббүсүндән башга бир шей дейилдир. Түрк-татар халглары йохдур. Айры-айрылыгда татар халгы, өзбәк халгы, түрк (османлы) халгы вә саирә вардыр. Азәрбайчанлылар исә бир халг олараг нә өзбәк, нә татар, нә түрк, нә дә түркмән халгы илә яхын бир игтисади-ичтимаи тәмас олмадан тамамилә мүстәгил тәшәккүл этмишләрдир. Лакин бу тәшәккүл просеси әсрләр бою давам этмиш вә ялныз XIV—XV әсрләрдә әсас э'тибарилә битмишдир. Азәрбайчанлыларын бир халг кими тәшәккүлү Яхын Шәргин вә Азәрбайчанын бөйүк тарихи һадисәләрә мә'руз галдығы бир замана тәсадүф этмишдир. Бу сәбәбдәндир ки, бир халг кими тәшәккүл просесиндә ялныз игтисади-ичтимаи амилләр дейил, әсрләр бою ядәлли халгларын басгынлары да бир амил

Государств. библиотека СССР В. И. Ленина
КНИГООБМЕН

кими иштирак этмишдир. Биз бу просесин үмуми вә кичик хуласәсини вермәк истәйирик.

Азәрбайчанлыларын мәншәи экс-ингилабчы үнсүрләрин тәсдиг этдийи кими Сәлчуг дөврүндән дейил, ондан чох гәдим заманда, Яхын Шәргин гүдрәтли вә мәдәни дөвләти олмуш Мидия торпағында яшаян тайфалардан башлайыр. Гәдим Азәрбайчан олан Мидия һаггында хүсуси данышмаг вә кениш тәдгигат апармаг лазымдыр. Лакин биз инди бу барәдә бир нечә сөз демәсәк азәрбайчанлыларын бир халг кими формалашмасынын там айдынлығы әлдә эдилмәз. Миладдан 800—1000 ил габаг азәрбайчанлыларын инди яшадығы ерләрдә (шимали вә чәнуби Азәрбайчанда) мидиялылар, алпанлар, каспиләр, этеон-отиләр вә саирә тайфалар яшайырдылар. Бу тайфаларын адларына мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф тарихи мәнбәләрдә тәсадүф эдилир. Бу тайфаларын яшадыглары ерләрә Албания (Алпания), Мидия, Каспияка вә саирә дейилирди. Антик язычыларын (Һеродот, Страбон, Полуби, Ктези вә башгалары) вердийи мә'лумат вә археоложи ахтарышлар нәтичәсиндә әлдә эдилмиш гәдим мадди мәдәниййәт абидәләринин өйрәнилмәси нәзәрә алынарса бу тайфаларын яшадығы эрази илә индики шимали вә чәнуби Азәрбайчанын эразиси бир-биринә тамамилә уйғун кәлир.

Лакин Азәрбайчанын гәдим әһалисини тәшкил эдән бу тайфалар өз инкишафында шүбһәсиз ки, гоншу торпагда яшаян әһалинин тә'сиринә уғрайырдылар. Бу тә'сири Азәрбайчана шималдан вә чәнубдан кәлән мүхтәлиф тайфаларын айры-айры группары кәтирирди. Азәрбайчанын ерли әһалисинә нисбәтән сайча аз олан бу группар миладдан әввәл VII—VIII әсрләрдә скифләрдән, киммериләрдән, массакетләрдән, сонралар исә суварлардан, һуннлардан, хәзәрләрдән, гыпчаглардан вә башгаларындан ибарәт иди. Буна кәлмә ғуз вә монғол, гисмән әрәб вә иранлылары да әлавә этсәк ерли әһалийә харичи үнсүрләрин нә дәрәчәдә тә'сир этдийи анлашылмыш олар.

Бу мүһачирәтин гәрибә бир хүсусиййәти вар иди. Бүтүн бу кәлмә инсан группарынын эксәриййәти мадди вә мә'нәви мәдәниййәтләринә көрә ерли әһалидән нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә ашағы дурурдулар. Бу сәбәбдәндир ки, кәлмә гәбиләләр чох заман ерли әһали илә дил вә адәт э'тибарилә гарышыр, онун мәдәниййәтини (Азәрбайчанын әсас мәдәниййәтини) гәбул эдир вә сечилмәз һала дүшүрдүләр. Дикәр тәрәфдән бу кәлмә тайфа группары ерли Мидия-Алпан мәдәниййәтинә өз әввәлки мәдәниййәтләринин айры-айры үнсүрләрини дахил эдирдиләр. Өз үч мин иллик тарихиндә шималдан чәнуба вә чәнубдан шимала һәрәкәт эдән көчәри вә ярым отураг тайфаларын бөйүк группарыны гәбул эдән вә я онларын билавасирә басгынына мә'руз галан Азәрбайчанын ерли Мидия-Алпан әһалиси айдындыр ки, бөйүк дәйишикликләрә дә мә'руз галмыш вә өзүнүн гәдим этник вә мәдәни хүсусиййәтинин муәййән гисмини итирмишдир. Лакин бүтүн бу харичи үнсүрүн дәйишдиричи тә'сиринә бахмаяраг азәрбайчанлылар Мидия-Алпан тайфаларынын этник-мәдәни әсасларынын үзәриндә инкишаф этмишләр. Гәдим азәрбайчанлылар—мидиялылар заманына вә гоншу халглара көрә (мәсәлән иранлылара нисбәтән) хейли мәдәни бир халг олуб, узун бир мүддәт әрзиндә Яхын Шәргдә вә Загафгазияда һаким вәзиййәтдә олмушдур. Яхын шәргин тайфалары Һинд—Авропа дилләриндә данышдыглары һалда, мидиялыларын дили Гафгаз халглары дилләри группуна, яфәс дилләри группуна дахил олурду.

Яфәс иргинә мәнсуб сайсыз-һесабсыз халглар ган гоһумлуғундан ибарәт ваһид бир аилә тәшкил эдирдиләр. Яфәс аиләсинин сам аиләси илә гардаш гоһумлуғу вар, лакин онун эйни дейил. Яфәс Астрал типли дини э'тигадларын үмумилийинә көрә дә, каһинләрин, сеһирбазларын биринчилик ролу ойнадығы айин үмумилийинә көрә дә бир-бирилә бирләшмишләр. Бурадан да онларын (каһинләрин) әлиндә сияси һакимиййәтин бәркимәси, онларын арасындан илаһи вә я нәчиб силкин, әсл ерли задәканлығын чыхмасы бирузә вермишдир. Яфәсләр мадди-мәдәниййәт саһәсиндә, һәр шейдән габаг металлуржи саһәсиндә газанч әлдә этмәклә дә бирләшмишдир. Әкинчилик вә бағчылығын йүксәк инкишафы, су илә суварма техникасы истәр археоложи, истәрсә дил материалларында из бурахмышдыр. Ән бөйүк суварма гурмалары илә бир сырада ерли дашдан гәл'ә—шәһәрләр тикинтиләринин йүксәк техникасы вә шәһәр дарвазаларынын янында тичарәт көрүрүк[1].

---

[1] Н. Я. Марр. Избранные сочинения, V чилд. сәһ. 52—53.

Буржуа дилшунаслығынын Һинд-Аврода нәзәрийјәсинә көрә ер күрәсиндә мөвчуд олан дилләр бир нечә дил аиләсинә бөлүнүр ки, бу дил аиләләри дә өз нөвбәсиндә сүн'и олараг гурашдырылмыш «илк дилдән» вә дилләрдән истифадә едән айры-айры халглар да, тәбии ки, буна уйғун олараг «илк халгдан» өз мәншәини алмышлар. Беләликлә айры-айры гәдим шәрг дилләри (о чүмләдән Мидия дили дә) бу нәзәрийјәјә көрә ваһид глотогония просесинин айрыча тарихи дөврүнү тәшкил етмиш, бир муәјјән «илк дилин» инкишафы мәрһәләсиндән ибарәт олмушлар. Мәсәлән, сам халглары вә дилләринин «илк вәтәни», «илк халгы» вә «илк дили» куя Әрәбистанда олмушдур. Бу намә'лум мәдәнијјәт очағы сонралар бөјүк мүһачирәт далғалары сайәсиндә Бейнәлнәһринә, Сурияя, Фәләстинә, Мисрә вә Шимали Африкая яйылмышдыр вә и. а.

Лакин академик Н. Я. Маррын дил һаггындакы материалист нәзәрийјәси дилләрин тарихи инкишафынын тамамилә башга мәнзәрәсини тә'йин едир. Маррын нәзәрийјәсинә көрә дил ярадычылығынын ваһид просесинин йолу дилин илк дил ваһидлийиндән чохлуға доғру дейил, әксинә олараг чохлулугдан еканәлийә доғру инкишафындан ибарәтдир. Дилләрин яхынлығы онларда муәјјән дил групларыны систем (көһнә тә'бирлә—дил аиләләри) едән үмуми ганунa уйғунлуғун мөвчуд олмасы бу дилләрдән истифадә едән инсан групларынын ичтимаи яхынлашмасынын, топланмасынын нәтичәсидир. Һәр бир дил системи дә (аилә ялныз конкрет тарихи мәрһәләдән ибарәтдир) дил ярадычылығы ваһид просесинин мәрһәләләриндән бирисидир. Бу нәзәрийјә рәһбәр тутуларса, гәдим Азәрбайчан—Мидия—Алпан дилләри ени методоложи әсасларла, бизә мә'лум олмаян ән гәдим Азәрбайчан дили илә орта әср ени Азәрбайчан дили, Низами дөврүндәки орта әср ени Азәрбайчан дили исә гәдим Азәрбайчан—Мидия—Алпан дилләри илә муасир Азәрбайчан дилинин тарихи инкишафы мәрһәләләри арасында тарихи олараг фасилә, аралыг мөвгеини тутмушдур. Марксизм-ленинизм тарихдә айры-айры тайфа вә халгларын мүһачирәтини инкар етмир, лакин о, бу мүһачирәтә тамамилә башга әһәмијјәт верир. Буржуа тарих елми мүһачирәтин ени әразинин игтисади-ичтимаи инкишафына һәллэдичи тә'сир бағышладығыны, онун мәдәнијјәтини ирәлийә инкишаф етдирдийини тәсдиг етдийи һалда, марксизм-ленинизм һәр бир мәдәнијјәтин инкишафыны бу мәдәнијјәтин ярандығы өлкәләрдәки дахили игтисади-ичтимаи һәятын ганунa уйғун олараг инкишафында, дәйишмәсиндә көрүр.

Мидия чәмијјәти дә әширәтдән ингилабы сычрама йолу илә синфи структурая кечмишдир.

Юхарыда көстәрилән буржуа нәзәрийјәсиндән бу чыхыр ки, куя бә'зи халглар, өз мә'нәви инкишафына көрә мүстәгил инкишаф бачарығына малик дейилдирләр вә бу халгларын инкишафы үчүн мүтләг харичи бир тә'сир олмалыдыр, башга халглара табе олмалыдыр вә и. а... Бу чәһәт индики империалист тәблиғатынын мухтәлиф нөвләриндән бирисидир. Мидия дөвләтинин яранмасына сәбәб Мидия чәмијјәти ичәрисиндә синфи тәбәгәләшмәнин артмасы вә синфи тәзадларын барышмазлығы олмушдур.

Мидиялыларын мәншәи һаггында Аврода вә көһнә рус шәргшүнаслары янлыш фикир йүрүтмүшләр. Онлар мидиялылары ария гөвмләри тәркибинә дахил етмәклә, мидиялыларын мәншәи мәсәләсини Һинд—Аврода иргинин мәншәи илә әлагәдар тутмушлар ки, бу да инди чәнуби Азәрбайчанда азәрбайчанлы әһалини инзибати йолларла фарслашдырма ишинә гида вермишдир вә вермәкдәдир. Бу чүр алимләрин севдийи мөвзу «Ария гөвми мәншәини Авропадан вә я Асиядан алмышдыр?»—мәсәләсиндән ибарәт олмуш вә гәдим азәрбайчанлылар—мидиялылар да бу алимләрин язы позмасы илә Авропадан Асияя вә я әксинә Асиядан Авропая сияһәт етмишләр.

Лакин бөјүк совет алими Николай Яковлевич Марр өзүнүн яфәс нәзәрийјәси илә Аврода буржуа алимләринә вә бә'зи башга мүһафизәкар алимләрә зәрбә чалмыш вә өзүнүн бөјүк тәдгигаты илә гәдим азәрбайчанлылар—мидиялыларын һансы гөвмә мәхсус олмалары вә онларын гәдим дилинин һансы дилләр групуна дахил олмасына даир чох гијмәтли нәтичәләр әлдә етмишдир. Академик Марр өзүнүн «Этно и глотогоний восточной Европы» адлы әсәриндә айдын языр ки, муәјјән бир гөвмин тәркибинә дахил олан мидиялыларын вә алпанларын дили яфәс дилләринин бир групуна мәнсубдур. Инди совет дилшунас-

лығы мәктәби артыг гәти сурәтдә муәййән этмишдир ки, гәдим заманда Гафгазын бүтүн әһалиси яфәс дилләриндә данышырмыш вә бир чох Гафгаз халгларынын муасир дилләри гәдим яфәс дилләри әсасында инкишаф этмишдир. Маррын рә'йинә көрә, мидиялыларын ады белә яфәс дилиндән доғмушдур. Бөйүк совет алими эһтимал эдир ки, Иран әһмәни шаһ языларындан икинчи сыранын мәтни гәдим Мидия дилиндә язылмышдыр. Мидия яфәс дили вахтына көрә мүкәммәл бир дил иди, «биз бу дилдә сияси чәһәтчә дә бөйүк рол ойнамыш бөйүк мәдәнийәтли халгын дилинә маликик»[1].

Айдын олур ки, Иран яйласынын чәнуб шәргиндә яшаян тайфаларын чоху Һинд—Авропа халглары тәркибинә дахил олур, Һинд—Авропа дилләриндә данышдыглары һалда, гәдим Азәрбайчан—Мидия тайфалары халгларын яфәс групуна анд олараг айры-айры ләһчәләрдә данышмаларына бахмаяраг муәййән бир дилә—яфәс дилләри групуна дахил олан Мидия дилинә малик олмушлар. Һәмчинин айдын олур ки, мидиялыларын дили Һинд—Авропа дилләриндә данышан фарслар вә башга гоншу тайфаларын дилиндән фәргли олан тамамилә мүстәгил бир дил имиш.

Азәрбайчанлыларын яфәс нәслиндән олмасыны Кировабад районларында тапылан мәгбәрә абидәләри дә тәсдиг эдир. Тунч әсринин бә'зи асарынын гәдим Эрмәнистанын яфәс әһалиси тәрәфиндән гайрылмыш шейләрә охшамасы дәхи ән әһәмийәтли материалдыр.

Азәрбайчанлылар Мидия—Алпан тайфаларынын этник-мәдәни әсаслары үзәриндә инкишаф этмишләр. Истәр исламийәтдән әввәл вә истәрсә исламийәтдән сонраки дөврдә Азәрбайчан, Иран тарихиндә тамамилә хүсуси бир мөвге тутмушдур.

Азәрбайчанын инкишафынын хүсусийәти бурада мүстәгил Азәрбайчан дилинин яранмасына сәбәб олмушдур. Бу дилә һазырда яфәс дили дейилирсә дә, онун әсасыны нәинки яфәс дили тәшкил эдир, бәлкә онун инкишафынын әсасында ялныз яфәс мәрһәләсини дейил, Мидия мәрһәләсинин Алпан галыглары вардыр.

Академик Бартолд тәсдиг эдир ки, «гәдим Алпания олан шимали Азәрбайчанда һәлә X әсрдә арран дили, йә'ни Албан дилиндә данышылырды ки, вахтилә бу дилә хачпәрәст руһани тәзкирәси тәрчүмә олунубмуш. Бунунла белә бу дил өзүндән сонра һеч бир из бурахмадан арадан галхмышдыр. Бу дилин тамамилә арадан галхмасы, көрүнүр фарс дилинин дейил, түрк—Азәрбайчан дилинин яйылмасы илә әлагәдар олмушдур. Бу дил инди Гафгазда ән зиядә яйылмыш бир дилдир ки, Гафгазын ики әдәби дили—эрмәни вә күрчү дилләри вә бир йығын ерли шивәләр, о чүмләдән бурая шималдан дахил олмуш бир нечә түрк шивәләри онунла растлашырлар»[1].

Бартолд түрк—Азәрбайчан дили мәфһумуну ишләдәркән, шүбһәсиз индики Азәрбайчан дилини нәзәрдә тутмушдур. Алпан дилинин «һеч бир из бурахмадан арадан галхмасы» мәсәләсинә кәлинчә демәк лазымдыр ки, мәрһум академик Азәрбайчан дилиндә түрк үнсүрләринин һаким вәзийәт алмасындан данышыр. Бах, мәсәләнин ән мараглы чәһәти дә элә будур: нечә олмуш ки, бу түрк үнсүрү Азәрбайчан дилиндә һаким вәзийәт алмышдыр?

Мә'лумдур ки, Орта Асия көчәри тайфаларындан бә'зиләри Азәрбайчана сәлчуглардан чох габаг, һәм дә чәнубдан йох, шималдан сохулмушлар. Ибн-әл-Һәмәдани «Мин китаб-үл-булдан»да языр ки, түркләр Әлбаб шәһәриндә ерләшмишдиләр вә мүсәлман ибн Рәбиә онларла вурушмушду»[2]. Сәлчуглар исә XI әсрдә Азәрбайчаны истила эдәрәк бу түрк үнсүрүнү гүввәтләндирдиләр. Сәлчуг ишғал һәрәкатынын хүсусийәтләриндән бириси дә о иди ки, ишғал олунан торпаглар, өзләри илә көчәри феодализм ичтимаи әлагәләрини кәтирән түрк-сәлчуг гәбиләләри үчүн отураг ерләри олурду. Ерли Азәрбайчан әһалисинин мәдәни чәһәтчә үстүнлүйүнә бахмаяраг һаким вәзийәтдә олан бу сәлчуг көчәриләри өз дилләрини ерли әһалийә зор илә мәнимсәдирдиләр. Беләликлә ерли әһалинин әввәлки дили—Мидия—Алпан дили әсасән сыхышдырылыр вә онун ерини кәлмә шивәләр тутмаға башлайырды. Тарихдә буна бәнзәр аз һадисә олмамышдыр. Мә'лумдур ки, Шимали Америкая муһачирәт этмиш олан һолландиялы, испаниялы, португалиялы әһали өз

[1] Н. Я. Марр. Избранные сочинения, I чилд, сәһ 38.

[1] В. Бартольд. Мусульманский мир, сәһ. 41.

[2] Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXXI чилд, сәһ. 11.

дилләрини унудуб мүәййән игтисади-ичтимаи тәзйиг нәтичәсиндә инкилис мәншәли мүстәмләкәчиләрин дилиндә—инкилис дилиндә данышмаға башламышлар ки, инди Америкада 135 милйон әһали бу дилдә данышыр.

Лакин сәлчуглар ислам дөвләтинин башына кәләндән сонра өз мәдәни мирасларыны унудуб тамамилә Иран вә Загафгазия халглары мәдәнийййәтинин тә'сири алтына дүшмүшдүләр. Кәлмә Сәлчуг тайфалары һәлә тамамилә Орта Асия гәбиләләри дилиндә данышдыглары һалда, Сәлчуг султанларынын вә әмирләринин дили, сәлчугларын дөвләт дили, фарс дили олмушду. Мә'лумдур ки, о заманлар Яхын Шәргдә фарс дили орта әсрләрдә Авропада латын дилинин ойнадығы әдәби дил ролуну ойнамышдыр. Ән мүкәммәл дил һесаб олунан фарс дили сәлчугларын да әдәби—дөвләт дили иди.

Сәлчуглар өз көчәри һәрби кейфийййәтләринин үстүнлүйү нәтичәсиндә ишғал етдикләри өлкәләрдә һаким вәзийййәт газанмагларына бахмаяраг бу өлкәләрин әһалисинин мәдәнийййәти вә һәяты адәтләрини, психоложи вә игтисади һәятыны мәнимсәйир вә ерли әһали илә гарышырдылар. Нәтичә э'тибарилә ерли Мидия—Алпан вә кәлмә тайфаларын гарышмасындан азәрбайчанлылар бир халг олараг тәшәккүл едир вә мидия—алпан—түрк дилләринин гарышмасындан доған ени бир дил—мүасир Азәрбайчан дили яранырды. Бу дил эйни заманда гоншу халгларла игтисади тичарәт вә мәдәни әлагәләри нәтичәсиндә бу халгларын дилләриндән бир сыра үнсүрләри дә өзүндә сахлайыр вә мүәййән үнсүрләри әксинә олараг гоншу Иран, ермәни, күрчү вә Дағыстан әһалисинин дилинә кечирирди. Бу гейд олунан дилләр гарышмасы просеси әсрләр бою давам етмиш вә Азәрбайчанын әразисиндә яшаян әһалинин бир халг—азәрбайчан халгы олараг тәшәккүлү просесинин айрылмаз йол йолдашы олмушдур.

***

XII әсрдә Әширәт задәканлығынын зәифләшмиш һакимийййәти шәһәр тәсәррүфатынын, әсас э'тибарилә пешәкарлығын артмасы үчүн әлверишли шәраит яратмышды. Шәһәр тәсәррүфатынын инкишафыны истәйән тачирләр вә алверчиләрлә задәканлыг арасындаки зиддийййәт вә бунларла да шәһәр пешәкарлары вә йохсуллары арасындаки зиддийййәт даянмадан гүввәтләнирди. Әмәкчи әһали-

Султан Сәнчәр вә гары
Рәссам—Султан Мәһәммәд, 1539—1543.

нин өз һүгугу уғрунда мүбаризә этмә шүуру кет-кедә артырды.

Айдындыр ки пешәкарлығын инкишафы үмумиййәтлә шәһәр һәятынын инкишафына сәбәб олмая билмәзди. XI—XII әсрләрдә бүтүн Загафгазияда олдуғу кими Азәрбайчан шәһәрләриндә дә феодал мәдәниййәти мүһүм бир йүксәлиш кечирирди. Юхарыда көстәрилән просеси нәзәрдә тутараг гейд этмәк лазымдыр ки, бу дөврдә яранан мәдәниййәт абидәләри ялныз бир халгын сәмәрәли әмәйинин нәтичәси ола билмәзди. Чүнки шимали вә чәнуби Азәрбайчан торпағында яшаян вә Азәрбайчан халгынын тәшәккүлү просесиндә иштирак эдән тайфалар бу вә я дикәр шәһәр һәятына дахил олараг, яранан мәдәниййәтә өз гәдим тәчрүбә вә ән'әнәләрини кәтирирдиләр ки, бу да мүхтәлиф боялы, лакин мүәййән бир өлкәдә мүәййән бир игтисадиййата—феодал игтисадиййатына әсасланан мадди вә мә'нәви мәдәниййәтдә—XII әср мәдәниййәтиндә өзүнү тәзаһүр этдирирди.

Низами дөврүндә анти-феодал кәндли-пешәкар һәрәкаты хейли кенишләнмишди ки, бу да синифләр арасындакы зиддиййәтин олдугча кәскинләшдийини сүбут эдир. Ширван дөвләтинин әразисиндә XII—XIII әсрләрдә кәндлиләр шәһәрин йохсул пешәкарлары илә бирликдә феодаллара вә тачирләрә гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар. Бу мүбаризә Низами дөврүндә һәлә ән йүксәк нөгтәйә—үсяна кәлиб чата билмәмишди. Лакин һәмин бу анти-феодал кәндли-пешәкар һәрәкатынын нәтичәсидир ки, XIV әсрдә Азәрбайчаны күтләви үсянлар бүрүмүш вә бу үсянлар кәсраниләрин һакимиййәтини девирмишди. Һәлә XII әсрин 30-чу илләриндә Кәнчәдә бөйүк бир үсян галхмышды. Тәәссүф ки, бу үсяна даир бизим әлимиздә этрафлы мә'лумат йохдур. Лакин бизим үчүн тамамилә айдындыр ки, бу үсян пешәкар вә кәндлиләр үзәриндә феодал вә тачирләрин ағалығы, онлара гаршы дөвләтин вә дөвләт адамларынын һагсызлығы нәтичәсиндә баш вермиш, бу һаким синифләрә вә дөвләт һакимиййәтинә гаршы чеврилмишди. Бу үсяны ятыртмаг үчүн Кәнчә һакими Бәдрәддин өз силаһлы гүввәләри илә чыхыш этмәйә мәчбур олмуш, лакин үсян ятырыландан сонра күтләләрин ейни чыхышына йол вермәмәк үчүн халгын севмәдийи вә нифрәт этдийи бир сыра дөвләт адамлары вә мә'мурлары, о чүмләдән Бәдрәддинин өзү дә атабәй тәрә-

финдән ишдән кәнар эдилмишди. Өлкәнин башга ерләриндә, хүсусән пешәкарлығын инкишаф этмиш олдуғу шәһәрләрдә мигяс э'тибарилә кичик дә олса бу үсяна бәнзәр халг күтләләринин чыхышлары олурду. Әлбәттә бу өз- башына чыхышларын шүары дөвләт һакимиййәтини йыхмаг дейил, яхшы вә адил бир феодалы иш башына кәтирмәк ола биләрди. Бу да шүбһәсиз ки, орта әсрләрдә халглар мәфкурәсинин ислам дини вә онун әһкамынын тә'сири алтында олмасы илә вә кәндлиләрин, пешәкарларын хүсуси мүлкиййәтчи олмасы илә әлагәдар иди.

Лакин орта әср синфи мүбаризәсинин тәзаһүр этдийи бир форма да варды ки, бу дини-ичтимаи һәрәкатдан ибарәт олан тәсәввүф (суфизм)иди. Тәсәввүф шәргдә феодалларын тәмәркүзи, онларын һакимиййәтинин инкишафы гүввәтләнмәси вә мәркәзләшмәси дөврүнә тәсадүф эдир. Тәсәввүфү доғуран сәбәб шүбһәсиз ки, халг күтләләринин ағыр игтисади-ичтимаи вәзиййәтдә олмасы, сияси һүгугдан мәһрум эдилмәси иди.

Һәлә синфи шүуру чилалашмамыш әмәкчи күтләләри бүтүн игтисади-ичтимаи һәятда вә дөвләт системиндә өзүнү көстәрән зүлм вә тәзйигин сәбәбини ислам дининин һаким синифләр тәрәфиндән таһриф олунмасында көрүр вә я динин дөвләт ишләринә уйғун олмаян ганунларында ахтарырды. Мә'лумдур ки, ислам дини ганунлары бүтүн шәргдә олдуғу кими Азәрбайчанда да дөвләт гурулушу илә чох сыхы әлагәдә иди. Истәр Ширваншаһларын, истәрсә Илдәкизләрин дөвләти хүлафәт вә Сәлчуг дөвләтләри кими Мәһәммәд дининин әһкамы әсасында гурулмушду. Дөвләтин вә динин халг күтләләри әлейһинә чеврилмиш биркә әмәкдашлығы мәһкум синифләр үчүн айдын олмаса да, дөвләтин ислама архаланмасы һәр һалда мә'лум иди. Бу сәбәбдәндир ки, мүасир дөвләт гурулушунун фәалиййәтиндән наразы галан күтләләр бу гурулуша гаршы чыхаркән динин әһкамлары илә тоггушурдулар вә беләликлә һәмин бу чыхыш динин әһкамлары илә дә мүбаризә характери дашыйырды.

Тәсәввүф адланан ичтимаи күтләви һәрәкат феодализм игтисади-сияси үсулуна гаршы ачиз галмыш вә халг үчүн чыхыш йолу тапа билмәйән адамларын дини вә дөвләти тәнгид этмәклә, һәят вә ахирәт һаггында фәлсәфи фикирләр йүрүтмәклә кифайәтләнмәләри демәкди.

Тәсәввүф ичтимаи һәрәкаты орта әср шәргиндә олдуғу кими Азәрбайчанда да вахтилә мүәййән мүсбәт әһәмиййәтә малик олмушдур. Әдәбийятда сарай-панегирист (мәдһиййәчи) шеирә, падшаһлары вә феодаллары мәдһ эдән шеирә гаршы чыхан тәсәввүф исә шүбһәсиз ичтимаи һәятда прогрессив бир һадисә иди.

Өз өлмәз әсәрләри илә инсан шүурунда орта әср феодал һәятыны чанландыран, мәзлум әмәкчи күтләләрин феодал ағалығына гаршы э'тиразыны ифадә эдән Низаминин бүтүн ярадычылығы бизим үчүн Азәрбайчан халгынын кечмишини әкс этдирән бөйүк бир айнадыр.

Проф. **А МАКОВЕЛСКИ**
ССРИ Элмләр Академиясынын мүхбир үзвү

Низаминин „Искәндәрнамә" поэмасы һаггында

«Искәндәрнамә», «Хәмсә»нин сон һәлгәсини тәшкил эдир, поэмалар силсиләсини баша чатдырыр. Низами бу әсәрин үзәриндә бир нечә ил ишләмиш вә ону тәхминән 1201-чи илдә гуртармышдыр. Демәк олар ки, бу әсәр мүтәфәккир шаирин кәләчәк нәсл үчүн яздығы бир нөв өйүд вә вәсиййәтидир. О, бу әсәрдә өз һәят тәчрүбәсинә вә дуюб-дүшүндүкләринә екун вурур. Мәһз бунун үчүн дә Низами бу ахырынчы әсәринә хүсуси әһәмиййәт верир. О, «Искәндәрнамә»нин әввәлиндә китабын башга китаблардан үстүнлүйү һаггында языр вә охучулара мүрачиәт эдәрәк бу китабын диггәтлә охунмасыны хаһиш эдир. «Бу һекайәни зарафатла охумаг олмаз».

О, бу китабын инсан сәадәти үчүн хидмәт эдәчәйинә, мәһкум күтләләрә көзәл кәләчәк уғрунда мүбаризәдә ени гүввәт вә руһ верәчәйинә, һаким синфин кобудлашмыш гәлбинин юмшалмасына көмәк эдәчәйинә үмид бәсләйир.

Мүәллифин илк фикринчә «Искәндәрнамә» үч һиссәдән ибарәт олмалы иди. О, бу әсәрдә: 1) македониялы Искәндәри бөйүк сәркәрдә вә яхшы бир һөкмдар кими; 2) ағыллы философ кими; 3) инсанлары йүксәк һәгигәтләрә вә хошбахт һәята доғру апаран бир пейғәмбәр кими көстәрмәк мәгсәдини изләйирди.

Анчаг Низами поэма үзәриндә ишләйән заман әввәлки фикриндән дашынмыш, үчүнчү һиссә илә икинчи һиссәни бирләшдирмишдир. Поэманын һәр ики һиссәсиндә хүсуси сәрлөвһәләр гоюлмушдур.

«Искәндәрнамә» поэмасынын мәнбәләри һаггында Низами белә языр: «Үфүгләри фәтһ эдән падшаһ һаггында мә'луматы мән һеч бир ердә топлу һалда көрмәдим».

Низами македониялы Искәндәр һаггында язылмыш бу вә я дикәр дастанлар, чохлу әсәрләр охумушдур. О, бир чох гиймәтли мә'хәзләр топламыш, өйрәндикләрини, халг арасында эшитдикләрини көзәл шеирләр һалына салмышдыр.

Бу әсәри язмаг үчүн «ән ени тарихләрдән башга йәһуди, хачпәрәст вә пәһләви китабларыны» да өйрәндийини Низами өзү дейир: «һәр бир китабдан гиймәтли нә варса сечәрәк, һәр бир габығын ичиндәки данәни алараг онларын һамысындан хәзинә яратдым».

Демәк Низаминин истифадә этдийи мәнбәләр чох мүхтәлиф олмушдур. Бу мәнбәләр һәр шейдән габаг әрәбчә, фарсча, йәһудичә (Сурия) вә бәлкә дә күрчү вә эрмәничә язылмыш китаблар олмушдур. Юхарыда көстәрилән язылы материалларла бәрабәр македониялы Искәндәр һаггында олан ерли Азәрбайчан шифаһи әфсанәләриндән дә истифадә эдилмишдир. Бу мәнбәләрдән алынан мә'луматлар шаирин ярадычылыг тәхәййүлү илә тәкмилләшдирилмишдир. Шаир тәрәфиндән эдилән белә әлавәләр, Искәндәрин русларла дөйүшү һаггында, онун Гыпчаг сәһрасына чатмасы һаггында олан һекайәләрдир.

Низаминин мәгсәди македониялы Искәндәрин сурәтини ени тәрздә ишыгландырмаг иди. Шаир Искәндәр сурәтиндән өз йүксәк мәгсәдләрини, идеалларыны ифадә этмәк үчүн тарихи мәнбәләрдән ялныз бир материал кими истифадә эдир. Поэманын әсл мәзмуну, әлбәттә фатеһ Искәндәрин тәрчүмейи-һалы вә тарихи фәалиййәти дейилдир. Искәндәр бурада, тарихи Искәндәрин дөврү вә ичтимаи мүһитиндән фәргләнән башга бир дөврүн вә ичтимаи синфин габагчыл идеяларыны тәмсил эдән бир адам кими мейдана чыхыр. Искәндәр бу әсәрдә гәдим гуллар чәмиййәтинин нүмайәндәси дейилдир. О, Фирдовсидә олдуғу кими, Иранын задәкан, аристократ мәфкурәси нөгтейи-нәзәриндән дә охучулара тәгдим олунмур. Низаминин яратдығы Искәндәр сурәтинин ени хүсусиййәти, онун XII әср Азәрбайчан чәмиййәтинин габагчыл тәбәгәсинин прогрессив идеяларыны ифадә этмәсиндәдир. Шаирин яшадығы муасир Азәрбайчанын ичтимаи һәяты гә-

дим дөврләрә көчүрүлмүш, гәдим кечмиш кими тәсәввүр едилмиш вә бу һәятын идеаллары исә Искәндәрин поетик сурәтиндә чәмләшдирилмишдир.

Поема ардычыл хроноложи әсасында нәгл едилир: Искәндәрин доғулмасы, онун тәрбийәси вә охумасы, тахта чыхмасы, онун фәтһләри, һәрби сәфәрләри вә сияһәтләри, мәмләкәтин абадлығы йолунда чәкдийи гайғы, нәһайәт хәстәлийи вә өлүмү. Лакин, бу заһири хроноложи ардычыллыг архасында һадисәләрин даһа дәрин дахили ардычыллығы вардыр: гәһрәманын әввәлчә шөһрәт зирвәсинә, сонра онун мүдриклик вә камал зирвәсинә, нәһайәт әдаләт зирвәсинә йүксәлмәси көстәрилмишдир.

Низами «Искәндәрнамә»дә үч әсас проблем гоюр: 1) һансы ичтимаи гурулуш даһа яхшыдыр? 2) һәгиги билик нәдән ибарәтдир? 3) һәгиги дин нәдән ибарәтдир?

О, бәшәр һәятынын енидән гурулмасына сә'й едир вә инсан сәадәти үчүн ичтимаи гурулушда, фәлсәфәдә, елмдә вә диндә ислаһат апармаг лазым олдуғуна инаныр. Бу үч бөйүк мәсәлә, сонралар башга тарихи шәраитдә бөйүк франсыз утописти Сен-Симонун марағыны оятмыш иди. Сен-Симон өз ярадычылыг фәалиййәтини тәзә әхлаг гайдалары әсасында инсан чәмиййәтиндә дәйишиклик әмәлә кәтирмәк үчүн ени дин ярадан «Ени християнлыг» әсәри илә баша чатдырдығы кими, Низами дә ярадычылығынын сонунда ени бир нәзәриййә, ени бир фикир ирәли сүрүр.

Айдындыр ки, о заманки ичтимаи гурулушу вә һаким дини тәнгид етмәк, ичтимаи вә интеллектуал ислаһатын зәрури олдуғуну тәблиғ етмәк о дөврдә тәһлүкәсиз дейилди.

Низами бу әсәри язмагла кәләчәк нәслин гаршысында өз борчуну еринә етирдийини гейд едир.

О, ени нәсил гаршысында һәр кәсин борчлу олдуғуну көстәрир,—биз кәләчәк үчүн яшайыб чалышмалыйыг—дейә өз э'тигадыны бу чүр бәян едир: «Ялныз өзүн үчүн тохум әкмәк ярамаз. Ата-бабаларын салдығы бағдан варисләр бар топлайырлар. Мадам ки, бизим үчүн бир шей әкилмишдир, биз дә башгалары үчүн әкмәлийик. Дүнянын экинләринә бахаг: биз һамымыз бирбиримиз үчүн экинчийик».

Доғрудан да Низаминин әкдийи көзәл тохумлар бәһрәсиз галмады. Онун ичтимаи мүнасибәтләрдә инсанларын бәрабәрлик вә гардашлыг идеялары, әсл һуманист вә вәтәнпәрвәрлик идеялары халгы зүлмкарларла амансыз мүбаризәйә чағыран тәрәггипәрвәр идеялар иди.

Низами өз поезиясынын гаршысына бир-бирини тамамлаян ики ичтимаи вәзифә гоюр: 1) тәнгид вә ифша етмәк, йә'ни ичтимаи һәятын гаранлыг чәһәтләрилә мүбаризә етмәк; 2) ичтимаи идеялар яратмаг вә инсан һәятында олан бүтүн нурлу вә көзәл чәһәтләри тәрәннүм етмәк.

О, өз поезиясынын инсан гәлбини һәйәчана кәтирән мәрдлик вә дөйүшкәнлик поезиясы адландырыр.

Низаминин мәфкурәси XII әср Азәрбайчан ичтимаиййәтинин габагчыл даирәләринин фикирләри илә сыхы сурәтдә әлагәдардыр. Бу мәфкурә һәлә орта әср зүлмү алтындан тамам чыхмамыш, лакин онун мәһдудлуғуну дәф етмәйә чан атыр. Бу мәфкурә кечәнин зүлмәтини ярыб ишыглы күндүзүн доғмасыны хәбәр верән дан улдузуну, ал шәфәги хатырладыр.

Низами «Искәндәрнамә»дә гәдим дүняя, гәдим юнан фәлсәфәсинә вә мәдәниййәтинә чох бөйүк мараг көстәрир. О, өз гәһрәманыны гәдим юнан философлары—Фалес, Сократ, Әрәсту вә саирләринин әһатәсиндә тәсвир етмишдир.

Шаир орта әср мәфкурәсинин дар чәрчивәсиндән чыхмаға сә'й эдәрәк. Интибаһ дөврүндә олдуғу кими гәдим юнан мәдәниййәтинә мүрачиәт едир.

Әфлатунун ән хейир вә улвиййәт сайдығы, Әрәстунун дан улдузундан даһа көзәл адландырдығы әдаләт, Низаминин дә әхлаг нәзәриййәси вә сияси көрүшләринин мәркәзиндә дурур. Лакин, Низами әдаләт идеясына ени ичтимаи мәзмун верир. Әфлатуна вә Әрәстуя көрә «әдаләт», гулдарлыг чәмиййәтиндә ичтимаи гурулушун әсасы, ичтимаи синифләрин гаршылыглы әлагәсини тәнзим едән вә һаким синфин мәнафеини мүдафиә едән бир васитәдир. Низамийә көрә исә әдаләт идеясы, мәһкум күтләләрин мә'нәви шууруну ифадә едир. Низами өйрәдир ки, ялныз адамларын бир-бири илә әлагәсиндә әдаләт һөкм сүрән ичтимаи гурулуш мөһкәм ола биләр. Поеманын биринчи һиссәсиндә шаир,

әдаләтин ялныз зүлм олмаян ердә һөкм сүрә билдийини көстәрир; күчлүләрин зәифләри сыхышдырмасына, инчитмәсинә йол вермәйән бир ичтимаи гурулушу әдаләтли һесаб эдир. Поэманын икинчи һиссәсиндә исә әдаләтин гәләбәси идеал чәмиййәт гурулушу шәклиндә тәсвир олунур ки, бу гурулушда инсанлар арасында ичтимаи вәзиййәтләринә көрә фәрг йохдур. Бурада үмуми бәрабәрлик, гардашлыг вә азадлыг һөкм сүрүр, бурада һеч бир зоракилик вә мәчбуриййәт йохдур.

Низами, әдаләт намипә зүлмә гаршы гызғын сурәтдә э'тираз эдир, күчлүләрин әлейһинә фәал мүбаризәйә вә онлара гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрмәйә чағырыр. «Сән зүлмкарларла юмшаг рәфтар этмә, йохса эшшәк палчыға батан кими сән дә гәм, гүссәйә батарсан. Ширин инсанла яхшы рәфтар этмәси, онун мәрһәмәтли олдуғундан дейил, инсанлардан горхмасындандыр! Рәһмсиз адамла кобуд рәфтар этмәк юмшаг хасиййәтли олмагдан яхшыдыр».

Низами һагг ишин нәһайәт гәләбә чалачағына вә әдаләтсиз һәрәкәт эдән һәр кәсин кеч-тез өз чәзасына чатачағына инаныр. «Ган төкән бир кәсин төкдүйү ган үчүн ахырда чәза алдығыны көрмәдинизми? Алчаглыг истәмирсәнсә, өзкәсини дә алчалтма».

Низами әдаләти тә'рифләйәрәк языр: «ағыллы адамын сәадәти—онун әдаләтли олмасындадыр».

Низами «Игбалнамә»дә тә'кидлә гейд эдир: «Зоракилийи сән тамам бурах, зоракилик өмрү гысалдыр». «Әдаләтсиз һөкумәт чох яшамадығы кими, әдаләтсиз адам да чох яшамаз».

«Полития» әсәриндә идеал бир ичтимаи гурулушу үмуми чизкиләрлә көстәрмәклә бәрабәр «Ганунлар» диалогунда өз мүкәммәллийи э'тибарилә икинчи дәрәчәли, лакин биринчийә нисбәтән асанлыгла гурула билән дөвләтин мәнзәрәсини верән Әфлатун вә ән яхшы мүтләг ичтимаи гурулушу мөвчуд конкрет шәраитдә нисбәтән ән яхшы ичтимаи гурулушдан фәргләндирән Әрәсту кими Низами дә «Искәндәрнамә» поэмасында әввәлчә мөвчуд ичтимаи гурулуш чәрчивәсиндә мүмкүн ола билән ән яхшы бир дөвләти тәсвир эдир вә ялныз бундан сонра охучуну тамамилә ени бир дәвләтлә, көкүндән дәйишдирилмиш ән йүксәк чәмиййәт идеалы илә таныш эдир.

Мөвчуд олан чәмиййәтин әсасларыны сахламагла бәрабәр мүмкүн олан ән яхшы шей—халгы күчлүләрин, задәкан вә варлы адамларын тәзйигиндән горуян әдаләтли падшаһын идәрә этдийи дөвләтдир. Ән йүксәк идеал исә элә бир чәмиййәтдир ки, бурада һамы бәрабәр вә азаддыр, һамы әдаләтлидир, һәр кәс йүксәк әхлаги хассәләрә маликдир. Она көрә дә, бу чәмиййәтдә дөвләтә эһтияч йохдур, дөвләт ләғв эдилмишдир, һакимиййәт вә һөкмдар, мәһкәмә вә мәһбәс дә йохдур.

Яхшы падшаһ, Низами тәрәфиндән ашағыдаки чизкиләрлә характеризә олунур: «О әдаләт севәндир, фикрини бүтүн дүняда сүлһүн вә тәһлүкәсизлийин бәрпа олунмасына, бүтүн халгларын азад вә хошбахт олмасына верәндир. О, әдаләт гейди чәкәндир. О, күчлүләрин зәифләри инчитмәсинә йол вермир. О, зәифләрдән вә бәдбәхтләрдән башга, һеч бир ган ичәндән горхмаз. Онун дәрин вә кениш билийи вардыр, өз әтрафына мүдрик алимләр топлайыр вә онларын мәсләһәтинә гулаг асыр. Лакин о, «дүз олмаян» сөзләрә әмәл этмир. О, өз вә'дләрини лайигинчә еринә етирир. О, сәбр этмәкдә сәхавәтли, данышыгда, сөздә хәсисдир. О, мүһарибә заманы гүввәтлидир, йорулмаздыр. О икид вә эһтиятлыдыр, ағыллы һәрәкәт эдәндир». Низами Искәндәр һаггында: «Онун галби кәмал илә долу, голлары гүввәтли иди—дейир—белә хасиййәтләрә малик олан тахтда отурмалыдыр».

Идеал һөкмдар һәмишә үмумин файдасы үчүн дүшүнүр. Инсанпәрвәр олдуғу үчүн о, һеч бир кәсә зиян вурмаға чалышмыр. Сәфаләти йох этмәклә, о халгын мадди вәзиййәтини яхшылашдырыр. Өлкәнин гайғысына галыр, бүтүн фикрини өлкәнин чичәкләнмәсинә верир. О, ени шәһәрләр салдырыр вә көһнәләри кенишләндирир; рабитә йоллары, кәмичилик, маяк тикмәк вә саирә һаггында дүшүнүр. О, атыны сүрдүйү һәр бир өлкәдә бәхшиш олараг абадлыг нишанәләри гоюр.

О, өз дөвләтини мөһкәмләтмәйә чалышыр, бүтүн тәһлүкәли ерләрдә галаләр, истеһкамлар тикдирир, халгы ган төкмәкдән азад этмәйә чалышыр. О, элмин, инчәсәнәтин чичәкләнмәсинә, халгын маарифләнмәси вә халг ичәрисиндә яхшы адәтләрин яйылмасына чалышыр.

Анчаг, Низами яхшы падшаһ сурәтини верәркән белә она тәнгиди янашыр. «Искәндәрин кейф мәчли-

синдә ханәндә» сәһнәси тахт-тачын чүрүклүйүнү ачыб көстәрир. Әкәр көзәл пәрдәләр көтүрүлүб шаһ һакимиййәтинин дахили ачыларса, о заман «бүтүн дүня башдан-баша үфунәтлә долар».

Низами шаһлара көзәл мәсләһәтләрлә мүрачиәт этмәйин файдасыз олдуғуну билир. «Күчлү һакимләрә мәсләһәт вермәк—тохуму шоран ерә сәпмәк кими бир шейдир». Низами йәгин эдир ки, «яхшы, идеал падшаһ» баш тутмаян бир хәялдыр вә чәмиййәтдә олан әдаләтсизлийи арадан галдырмаг үчүн ичтимаи гурулушу дәйишдирмәк лазымдыр. Нәһайәт, шаир охучулары узаг шимала—хүсуси мүлкиййәт ағалығындан доған ичтимаи фәлакәтләрдән узаг олан хошбәхт бир халгын яшадығы бир өлкәйә апарыр. Бу өлкәйә кәлән Искәндәри, һәр шейдән габаг бурада галаларын, барыларын, гыфылларын вә кешикчиләрин тамамилә олмамасы тәәччүбләндирир. О, суал верир: «Сиз фәлакәтдән горхмадан нечә яшайырсыныз; ахы сизин һеч биринизин гапысында гыфыл йохдур? Көзәл бағларда кимсә йохдур. Сүрүнүн дә архасында чобаны йохдур». Ағсаггаллар Искәндәри бу өлкәдә яшаян халгын һәяты вә мәишәти илә таныш эдир вә халгын мә'нәви кейфиййәтини белә көстәрирләр: «Биз өзүмүзү бир бәрабәрдә санырыг», «Бизим бир-биримиздән артыг һеч бир шейимиз йохдур». Бу өлкәдә яшаянлар торпағы биркә чевирир, әкир вә «һәр шейдә бир-биринә гаршылыглы ярдым көстәрирләр». Онларда хүсусилә хәстәләрә, гочалара, зәифләрә көмәк эдилир. Онларда сәркәрдә, гошун, һаким, мәһкәмә, һәбсхана йохдур. Онлар—талан вә оғурлуг билмәзләр. Әкәр гәбул этдикләри әхлаг гайдаларыны бири позарса, о заман еканә чәза—ону чәмиййәтдән харич этмәкдир. Онлар һеч бир заман һәгигәтдән кәнар чыхмырлар. Әдаләти горуюрлар. Ялан данышмырлар, деди-году илә мәшғул олмурлар. Һамыя яхшы әлагә бәсләйирләр. Бир фәлакәт үз вердийи заман бир-биринә баш сағлығы вериб, бир-биринин дәрдинә шәрик олурлар. Онлар һейванлара да рәһм эдир вә онлары инчитмирләр. Мүлайим бир һәят кечирдикләри үчүн узун өмүр сүрүр вә сағлам олурлар.

Низаминин тәсәввүр этдийи идеал чәмиййәт,—чисмани әзаб, ичтимаи фәлакәт, мә'нәви шәр мөвчуд олмаян вә әдаләт, үмуми сәадәт, йүксәк мә'нәви яшайыш тә'мин эдән чәмиййәт беләдир.

Низаминин гәбул этдийи элм вә фәлсәфә ислаһаты, әгли вә билийи дини э'тигаддан айырмагдан ибарәтдир. О, өз идрак нәзәриййәсини ирәли сүрүр, бу нәзәриййәйә көрә идрак «ондан ашағы» оланлары дәрк этмәйә гадирдир, йә'ни мадди дүня көрүнән вә дуюландыр. Лакин, идрак «ондан юхары» оланлара, йә'ни аллаһа вә онун әмәлинә чатмаға, буну дәрк этмәйә гадир дейилдир. Бурадан, бир тәрәфдән тәбии олараг элм илуһиййәтин сәмәрәсиз олмасы, дикәр тәрәфдән исә идракын дүняда олан һадисәләри дәрк этмәк габилиййәтинә малик олмасы һаггында нәтичә мейдана чыхыр.

Низами дейир ки, идрак вә онун васитәсилә әлдә эдилән билик, инсаны һәр шей үзәриндә һөкмран эдир. Идрак нуру дүняны дәрк этмәкдә, яшайыш тәчрүбәсиндә, ичтимаи фәалиййәтдә вә әхлаг аләминдә инсанын рәһбәри, мүәллими олмалыдыр.

Идрака, элмә, фәлсәфәйә вә онларын һәятда ойнадыглары рола белә бир бахыш, орта әср үчүн енидир вә Низами дөврүнү дөрд йүз ил габаға апаран бир бахышдыр. Низаминин идрак нәзәриййәсиндә сенсуализм илә расионализм арасындаки мүбаһисәнин орижинал сурәтдә һәлл эдилмәси хүсусилә диггәтә лайигдир.

Низами тәсдиг эдир ки, идрак инсаны һейванлардан айыран йүксәк габилиййәтдир. Идрак дуйғудан вә һисси гаврайышдан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Идракын тәдбиг саһәси анчаг һисс олунан аләмлә мәһдудлашыр. Идрак һиссләр васитәсилә гаврамаг чәрчивәсиндән, һисс эдилән аләмдән кәнара чыхыб дуюлмаян, һисс эдилмәйән аләмә кечдикдә онун бүтүн тәсәввүрләри бош, мәзмунсуз, сәмәрәсиз олар, варлығы дәрк этмәк һеч бир әһәмиййәт газанмаз.

Беләликлә, Низами эмпиризм (сенсуализм) илә расионализм арасындаки зидд чәһәтләри арадан галдырмаға чәһд эдир вә бу йолда бир нөв агностисизмә, йә'ни инсан билийинин дәрк эдә билмәдийи сирләрин олдуғуну көстәрән тә'лимә кәлиб чыхыр.

Низаминин дүнякөрүшү системиндә олан бу агностисизм шаирдә элми дин илә тамамламаг тәләбини ярадыр. Лакин, һаким ислам дини ону гане этмир. О да ени нәзәриййә тәблиғи илә чыхыш эдир. Ислам дининин әһкам-

лары, әхлаг ганунлары, тәшкилат әсаслары Низами үчүн әлверишли дейилдир. Низами көрүшләриндә мараглы чәһәт бурасындадыр ки, Искәндәрә яхын оланларын вә онун дөвләт ишләри һаггында мәсләһәтләшдийи ағыллы адамларын ичәрисиндә руһани нүмайәндәси йохдур. Шаирин идеал ичтимаи гурулуш һаггында олан языларында да руһаниләр, мә'бәдләр, айинләр вә дини әгидәләр яда салынмыр. Бу мәсәләдә сусмаг олдугча мә'налы бир әламәтдир, йә'ни Низаминин руһанилийә вә дини әгидәләрә мәнфи әлагә бәслӘдийини көстәрир. Мүсәлман дининин әһкамларына кәлинчә, Низами өзүнүн биринчи әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндән башлаяраг бу ганунларла там сәрбәст рәфтар этмишдир.

Гәдим юнан фәлсәфәсини дәриндән билән вә она пәрәстиш эдән Низами ислам дининин әһкамларыны коркорана гәбул эдә билмәзди. Дин онун идеал дөвләтиндә анчаг мәрһәмәтли адамлары мүдафиә эдән, аллаһа—ярадычыя инанмамагдан вә һәр шейә дөзмәк э'тигадындан ибарәт олур. «Бизи аллаһ сахлайыр, һәр бир шейдә бизә үз верән хейир вә шәрдән узаглаша билмәрик, нә язылмышса, о да олачагдыр. Ярадан нә эдәрсә, биз «бу нечә олду?», «нәдән олду?»—дейә сорушмаячағыг».

Низамини ислам дининдән әсаслы сурәтдә айыран онун ени әхлаг дүшүнчәси иди. Һаким динин ичтимаи вәзифәси, зәһмәткеш күтләләри мәһкум этмәк вә онларын дүшүнчәсини зәһәрләмәк иди. Бу дин, күтләләри мөвчуд гурулуша боюн әймәйә, феодаллара итаәт этмәйә (мәсчид өзү дә бөйүк феодал идарәси иди) өйрәдиб, зәһмәткеш күтләләри мөвһумат ичәрисиндә сахламаға, онлара дини фанатизми ашыламаға вә башга динә инананлара гаршы әдавәт, нифрәт оятмаға чалышырды. Бу дин өз нүфузу илә гадынлары гул һалында сахлайырды. О мүсәлман әхлагынын әксинә олараг, ирг, миллиййәт вә дини әгидә айрылығы гоймадан бүтүн инсанлары үрәкдән севән бир һуманист кими чыхыш эдир. Низами аловлу бир вәтәнпәрвәр олдуғундан, вәтәнә һәдсиз сәдагәт бәслӘдийиндән, бүтүн халгларын истиглалиййәтини мүдафиәйә чағырыр, яд өлкәләри гәсб этмәк әлейһинә чыхыш эдир. О, «һеч бир өлкәдә әдаләт яратма» дейир. «Гәсбкарын аяғы вәһши, йыртычы һейванын аяғы демәкдир ки, о да яд өлкәдә узун мүддәт гала билмәз». Низами бүтүн халглар арасында достлуг тәрәфдары вә сүлһүн мүдафиәчисидир. «Сүлһ мүбаһисәдән вә мүһарибәдән яхшыдыр, чүнки мүһарибә мүсибәт кәтирир, сүлһ исә нур вә чичәкләнмә ярадыр». Мүһарибә гызышдыранлар, ишғалчылар чәзая лайигдирләр.

Низами өз ени нәзәриййәсиндә адамларын гаршысында «һәят йолларыны» өйрәнмәк мәсәләсини гоюр. О, чәмиййәти дәрк этмәкдә идеалист олдуғу үчүн бәхтияр һәятын вә көзәл чәмиййәт гурулушунун ачарыны инсанларын әхлагча тәкмилләшмәсиндә көрүр, онун дини дә, ени әхлаг идеяларынын яранмасына вә яйылмасына доғру йөнәлдилмишди. Онун әхлаг гануну һәр шейдән габаг фикирләрин сафлығыны, үмумун хейри үчүн әмәкдә фәдакарлығы, йүксәк һиссә малик олмағы, инсанлара гаршы мәһәббәт бәсләмәйи, сәдагәтли олмағы вә һәгигәтә хидмәт этмәйи тәләб эдир.

Низами, юнан фәлсәфәсиндә олдуғу кими мүлайим һәяты вә һәр шейин дәрәчәсини, һәддини билмәйи ән яхшы чәһәтләрдән бири һесаб эдир. О, «Игбалнамә» поэмасында бүтүн бир фәсли «һәр шейин һәддини, өлчүсүнү билмәк» мөвзууна һәср этмишдир. «Артыг шейин далынча гачарсан, әлиндә оланы да итирәрсән», «долу габа төкдүйүн су ерә дағылачагдыр». «Емәйин, ичмәйин өлчүсүнү билмәк зәруридир, емәйин өлчүсүнү билмәк инсанлар арасында хәстәлийин азалмасына сәбәб олар». «Чох емәклик, ачкөзлүлүк, артыг тамаһлыг зәрәрдир». «Чох ейәнләр чох яшамазлар», «Чох ейән ачкөз, өзүнү яндыран ода бәнзәйир».

Низами бүтүн һәят тәрзиндә һәр шейин өлчүсүнү билмәйи мәсләһәт көрүр. Низами һәр шейи ифрата чатдырмағын, аскетизмин, тәрк-дүнянын да әлейһинәдир. О «Әфлатунун мүдриклик һаггында мәктубу» фәслиндә дейир ки, «юхламамаг вә емәмәк дә олмаз, чүнки бәдән зәифләйәр, сифәт саралар».

Гәдим философларда «әсас яхшылыг» сайылан мәрдлик дә Низами этикасында көркәмли ер тутур.

Үрәк мәрд олмалыдыр, чүнки инсан гаршысында гойдуғу мәгсәдләрә мәрдликлә чатар. Инсанлар анчаг мәрдлик сайәсиндә һөкмранлыг эдирләр. Горхмазлыг илә

бәрабәр давамлылыг вә сәбирли олмаг да зәруридир. «Ишдә гызғын олмаг зәрәр кәтирәр».

Низами өз этикасында гәдим философларын үчүнчү әсас яхшылыг сайдыглары чәһәтә—идракын эһтираслар үзәриндә һөкмранлығына чох фикир верир. Идрак вә эһтирас —«гоншудурлар», онлар инсанын руһунда биркә яшайырлар. Эһтираслар инсаны чисми вә мә'нәви чәһәтдән мәһв эдир, онун һәятыны сәфеһ, бош вә әһәмиййәтсиз эдир. «Эй үрәк, сәнин гапыларынын янында эһтирас ағачы битмишдир; һәлә о, сәнин башыны әймәмиш сән онун башыны әй. Әкәр сән бу бағламаны (эһтираслар йүкүнү) үзәриндән ата билсән, сәни мәһв эдән эһтирасларын әлиндән инләмәйәчәксән».

Низаминин «Искәндәрнамә» поэмасы мәзмунунун зәнкинлийи вә онун әһатә этдийи мөвзуларын чохлуғу э'тибарилә әзәмәтлидир. О, һәятын эн мүхтәлиф саһәләрини ишыгландыран әсл бир энсиклопедия тәшкил эдир: бурада һәм сияси вә һәяти һикмәтин дәрсләри, һәм дә эн мүчәррәд фәлсәфи проблемләр, һәрби вә әхлаги мәсәләләр, инсан мә'рифәти, тәбиәт сурәтләри, һәгигилик, мисилсиз бир шәкилдә бүтүн мүхтәлифлийи илә верилмиш инсан һәятынын сәһнәләри вардыр. «Искәндәрнамә»дә, Низами охучулары кәһ инсанларын мәишәти, адәтләри вә һәгиги һәяты илә таныш эдир, кәһ да шаирин ярадычылыг тәхәййүлү бизи идеал чәмиййәтә апарыр, кәһ бизи фәлсәфи фикрин зирвәләринә галдырараг инсан руһунун мәһрәм дуйғулары аләминә дахил эдир. Һәятын кениш бир ин'икасы кими «Искәндәрнамә» дүня поэзиясынын әсәрләриндән Һомерин поэмалары, яхуд Дантенин «Илаһи комедиясы» илә мүгайисә эдилә биләр.

«Искәндәрнамә» поэмасынын фәргләндиричи хүсусиййәти, дәрин идеялылығын йүксәк бәдиилик илә бирләшмәсидир. Бүтүн поэма, әмәкчи бәшәриййәтә гызғын севки вә онун зүлмкарларына вә истисмарчыларына гаршы аловлу нифрәт илә долудур. Шаир өз вәзифәсини халга хидмәт вә бәшәриййәтин эн яхшы кәләчәйи уғрунда мүбаризә этмәкдә көрүр.

Низамидә бәдии форма йүксәк идеялары күтләләрин шүуруна чатдырмагда, онлар үчүн инсан үрәкләрини фәтһ этмәкдә гүдрәтли бир васитә кими хидмәт эдир.

Поэманын фәлсәфи, әхлаги вә ичтимаи-сияси идеяларынын тәчәссүмү олан сурәтләри һәятилик, һәгигилик, динамиклик, мүхтәлифлик илә фәргләнир.

Низаминин даһи әсәри, өзүнә әбәдилик газанды, о дүня әдәбиййатында шәрәфли бир ер тутду вә ССРИ халглары әдәби ирсинин гызыл хәзинәсинә дахил олду.

Проф. Е. Э. БЕРТЕЛС
ССРИ Элмләр Академиясынын мүхбир үзвү.

Низами вә бәдии ярадычылыг

Артыг XI әсрдә, Яхын Шәргдә тәшәккүл этмиш олан поэма формасы (мәснәви адландырылан форма) шаирә өз фабуласыны инкишаф этдирмәйә кениш имкан верирди. Бу поэмаларда һәр шейдән әввәл кириш фәсилләринин олмасы бир гайда һалыны алмышды. Кириш фәсли бир нечә һиссәйә бөлүнүрдү:

1. Монотеистик принсипинин тәрәннүмү.
2. Пейғәмбәрин тә'рифи.
3. Әсәрин иттиһаф эдилдийи, яхуд көндәрилдийи адама мүрачиәт.
4. Поэманын язылмасы сәбәбләри.

Низами демәк олар ки, бүтүн поэмаларында бу гайдая рәайәт эдир. Бундан әлавә, юхарыда гейд этдийимиз дердүнчү һиссәдә Низаминин поэтик әсәр язмаг үчүн һансы хүсусиййәтләрә малик олмаг лазым кәлдийи һаггында бир сыра олдугча мараглы нәзәри фикирләринә тәсадүф эдилир. Бунлары охуюркән демәк олар ки, һәр бир охучуда бу фикирләри бир ерә топламаг, бир-бирилә таршылашдырмаг вә бу суретлә Низаминин поэтикасы һаггында кениш тәсәввүр әлдә этмәк арзусу ояныр.

Әлбәттә, бу фикирләри механики олараг бир арая топламаг һеч дә доғру олмаз. «Хәмсә» узун бир заман әрзиндә язылмышдыр. Бунун язылмасы тәхминән шаирдән отуз ил вахт алмышдыр. Бу отуз ил әрзиндә шаирин дән отуз ил вахт алмышдыр. Бу отуз ил әрзиндә шаирин керүшләри дәйишмәйә билмәзди. Низаминин сияси керүшләринин нә дәрәчәдә дәйишдийини көз габағына кәтирмәк үчүн «Сирләр хәзинәси» поэмасы илә «Игбалнамә»-нин әсас фикирләрини мугайисә этмәк кифайәтдир. Онун мә'нәви чәһәтдән бөйүмәси формая гаршы мүнасибәтинин дәйишмәсинә сәбәб олмая билмәз-

XVI әсрин сонларында Кирман халчасы

дн. Буна көрә дә бөйүк Низаминин поэтикасы һаггында дүзкүн фикир әлдә этмәк үчүн ән доғру йол—онун поэтика вә бәдии әсәрин хүсусиййәтләри һаггында сөйләмиш олдуғу бүтүн фикирләри ардычыл бир сурәтдә нәзәрдән кечирмәк йолудур. Мә'лум олдуғу үзрә шаирин поэмаларынын язылмасы вахты дүзкүн олараг муәййән эдилмишдир. Буна көрә дә биз ардычыл бир йол илә кедәчәк олурсаг, Низаминин «тарихи поэтикасыны» вә беләликлә онун бәдии ярадычылыға бахышларынын һансы йолларла инкишаф этдийини муәййәнләшдирмиш олуруг.

Әлбәттә, бу чүр тәһлил, Низаминин поэтикасыны бүтүн инчәликләринә гәдәр ачыб мейдана гоя билмәйәчәкдир. Даһи шаирин поэтикасы там мә'насилә анчаг о заман муәййән эдилә биләр ки, онун бүтүн ярадычылығы дәриндән-дәринә өйрәнилмиш олсун. Бунун үчүн һәр шейдән әввәл Низами әсәрләринин тәнгиди мәтни әлдә олмалыдыр. Бу, олдугча бөйүк бир ишдир вә бу мәгаләдә биз бу ишә киришмәк фикриндә дейилик. Биз бурада көрүлмәси имкан дахилиндә олан бир иш илә мәшғул олачайыг, йә'ни Низаминин бәдии ярадычылыг һаггындаки көрүшләрини нәзәрдән кечирмәклә бу көрүшләрин поэмаларла әлагәсини тә'йин этмәйә чалышачайыг.

Низаминин биринчи поэмасы олан «Сирләр хәзинәси» өз һәчми э'тибарилә «Хәмсә»нин бүтүн о бири дөрд һиссәсиндән кичикдир. Буна көрә дә онун кириш һиссәсинин дә о бириләрдән даһа йығчам вә даһа мүхтәсәр олмасы айдындыр. Лакин, буна бахмаяраг кириш һиссәсинин кичиклийи бурада шаирин бир сыра мүһүм мәсәләләрә тохунмасына вә бәдии сөзә гаршы өз мүнасибәтини билдирмәсинә мане олмамышдыр. Буна әсас э'тибарилә кириш һиссәсинин: «Бу китабын әһәмиййәти вә ләягәти һаггында»; «Сөзүн ләягәти һаггында» вә «Аһәнкли сөзүн мәнсур сөздән үстүнлүйү һаггында» сәрлөвһәли[1] фәсилләри һәср эдилмишдир.

Низаминин сөз проблеминә гәрибә мүнасибәти вардыр. Сөзүн тә'рифинә һәср эдилмиш олан хүсуси фәсилдә дейир:

---

[1] Мәнә мә'лум олан бүтүн әлязмаларында айры-айры фәсилләрин сәрлөвһәләри гәтиййән бир-биринә мувафиг кәлмир. Белә зәнн этмәк олар ки, бу фәсилләри Низами өзү дейил, ондан сонра онун әсәрини көчүрәнләр әлавә этмишдир.

360—5

Гәләм әввәлинчи дәфә һәрәкәтә кәлдикдә,
Биринчи һәрфи язаркән сөздән кәтүрдү.
Хәлвәт пәрдәси (кашанә) ачыланда,
Биринчи чилвәни сөздән башладылар.

Нә үчүн гәләм биринчи һәрфи сөздән башлаяраг чызыр? Чүнки бу «сөз»—аллаһын әмридир ки, гәләм дә бу әмрин гүдрәтилә һәрәкәтә кәлмишдир. Сонраки сәтирләрдә шаир артыг дүнянын ярадылышындан данышмаға башлайыр, йә'ни еканә реал варлыг олан илаһы маһиййәтин «бу тәнһалыгдан» чыхмасындан вә онун илк «шәфәгләнмәсинин» сөз васитәсилә әмәлә кәлмәсиндән бәһс эдир. Башга сөзлә дейәчәк олурсаг, шаир бурада дүнянын ярадылышы һаггында Гуранда дейилән, фәгәт неоплатоник тә'лим руһунда мә'наландырылмыш олан әфсанәни нәзәрдә тутур.

Сонра Низами «илаһи» сөздән инсани сөзүн тә'рифинә кечир:

Һәр бир бирикмиш фикрин хәттини,
Сөз гушунун ганадына бағладылар.
Бу мүдам тәзә доғуран көһнәдә (дүнядә)
Сөздән ити түк айыран йохдур.

Биринчи бейтин мә'насы поста көйәрчинләринин васитәсилә мәктублашмадан игтибас олунмушдур. Фикир баша чатдырылмыш олан вә сонра поста көйәрчининин ганады алтына бағланан мәктуба бәнзәдилир. Башга сөзлә шаир дейир ки, фикри башгасына чатдырмағын еканә йолу онун сөз васитәсилә ифадәсидир. Бурада «түкү һиссәләринә айырмаг» сөзү инчәдән-инчәйә тәһлилини вермәк, бу вә я башга бир һадисәнин маһиййәтини тамам-камал ачыб мейдана гоймаг мә'насыны ифадә эдир. Бу иши һәр шейдән даһа көзәл «сөз» еринә етирә биләр, йә'ни «сөз» бу вәзифәни, мәсәлән, һәрәкәтдән, шәкилдән вә яхуд мусиги ифадәсиндән даһа яхшы верә биләр.

Фикирчә илк, сай-һесабча сон олан да—
Сөздүр, бу сөзү бурада ишләт.

Низами әсәрләринә шәрһ язанлар «фикирчә биринчи, сайча сонунчу» эпитетини «сон мәгсәд» мә'насында изаһ эдирләр. Бу, олдугча гаранлыг вә думанлы мисранын бу чүр изаһындан беләә бир нәтичә чыхыр ки, сөз—инсан ярадылышынын сон мәгсәдидир, йә'ни инсан сөз яратмаг үчүн дүняя кәлмишдир. Бу мисрадан бизим фикримизчә башга, даһа айдын бир мә'на чыхартмаг мүмкүндүр; сөз фикирдән сонра кәлсә дә ону тә'гиб эдир; йә'ни әввәлчә фикир мейдана кәлир, сонра исә о, сөз васитәсилә ифадә эдилир. Лакин фикрин сөздән асылы олмаяраг (дахили сөз) мейдана кәлмәси имкан харичиндәдир, она көрә дә сөз фикирдән сонра кәлсә дә һәдди-затында она мүвафигдир. Бу һалы,—«данышыг практики душүнчәдир»—тә'рифи илә ифадә этмәк мүмкүндүр.

Бу сурәтлә Низами сөзү онун заманәси үчүн сәчиййәви олан мистик руһда гәбул этсә дә, сонрадан инсан чәмиййәтиндә сөзүн вәзифәсини тәһлил эдиркән тамамилә башга бир нәтичәйә кәлир вә сөзүн әһәмиййәтини тамамилә башга чүр әсасландырыр. Низами бу барәдә һеч бир ердә билавасиә данышмыр. Лакин онун ифадә этдийи фикирләрә әсасланараг мүәййән этмәк олар ки, сөз шаирин нәзәринә көрә инсан чәмиййәтинин зәрури васитәләриндән биридир. Бунсуз һеч бир инкишафы ағыла белә кәтирмәк олмаз.

Шеир мәсәләсинә кечәрәк Низами белә дейир:
«Әкәр мизанә вурулмамыш бош сөз чаваһирфурушлар янында көвһәр ериндәдирсә, унутма, көр ки, вәзнли вә мизанлы сөзүн гиймәти нә олар?»

«Мизана вурулмамыш сөз» мәнсур, мизана, вәзнә салынмамыш сөз демәкдир. Яхын Шәргин поэтик истилаһында вәзн ики истилаһла ифадә эдилә биләр. Бунлардан бири «вәзн»—ағырлыг вә икинчиси «бәһр»дир ки, дәниз, чай мә'насыны верир.

Өлчүлүб, бичилмәмиш, йә'ни «вәзн»дән, өлчүдән мәһрум демәкдир. Шаир «вәзнә салынмыш» сөзүн мәнсур данышыға нисбәтән һансы чәһәтдән камил олдуғуну көстәрмир. Еһтимал ки, о, буну бир һәгигәт олараг гәбул эдир вә она көрә дә бу хүсусдаки фикрини исбат этмәйә эһтияч һисс этмир. Доғрудан да орта әср әдәбийяты үчүн өлчүйә салынмыш данышыг, бәдии әсәр ярадылмасында еканә бир васитә иди. О заман нәср анчаг элм саһәсиндә ишләдилирди. Гейд этмәк лазымдыр ки, бә'зән элми

эсәрләрин өзләринә дә нәзм дахил олурду. Нәзм илә нәсрин мүнасибәти Низаминин бир гәсидәсиндә олдугча айдын ифадә эдилмишдир.

«Өз гайдасындан (доғма дилиндән) кәнара чыхан бүтүн элмләрин лүғәти истәнилән мә'ная уйғун олараг ени либаса кейиндирилә биләр. Шеирин малик олдуғу гайда әкәр (доғма) дилиндән узаглашарса, онлары язмаға дәйәрми, (онлардан) тәрҹүмәдә нә анлашылар!»

Бу гаршылашдырма тамамилә айдын олараг бизә көстәрир ки, «мәнзум олмаян» ифадә, Низаминин тәсәввүрүндә элми нәср демәкдир.

Низамийә көрә мәнзум данышығын ики заһири вә зәрури әламәти олмалыдыр. Онлардан бири—өлчү, икинчиси исә гафийәдир. Низами шаири доғрудан-доғруя «гафийә мизанчысы» адландырыр. Сонра Низами әсл шаирин нә кими йүксәк хүсусиййәтләрә малик олмасыны көстәрәрәк о заманки шеирин вәзиййәтинин тәсвиринә кечир: «атлыларын басгын йолу илә әлдә этдийи бу әмтәә, зәлил адамлар үзүндән зилләт мәртәбәсини тапды. Бу сөз мәним гәрарымы ериндән ойнатды, сөзүн шәрәфини сөз бәзәйәнләр ләкәләди. Көнүл мейвәси бир ҹана вериләркән, нечә ола биләр ки, о, бир парча чөрәйә вериләндә өз шәрәфини итирмәсин? Эй фәләк! Бу бағлы дүйүмләр, сәнин әлиндән нечә гуртардылар?

Иш әлдән кетди, аяг бармагларынла бу дүйүмү сөз аләминдә ач!»

Башдан-баша ҹәсарәтли метафоралардан әмәлә кәлмиш олан бу парча, беле изаһ эдилә биләр: сөз мәтаы сөзү әлдә этмәк үчүн басгына кечмиш ҹәсарәтли атлыларын нәсиби олурду. Инди исә алчаг адамлар сөзә әл атмышлар. Мән инди өзүм-өзүмү тамамилә итирмишәм вә анлая билмирәм ки, сөзә зийнәт верәнләрин өзләри, йә'ни шеир ярадан сөзүн ләягәтини нечә маһв эдирләр. Сөз, гәлбин яратдығы бир шейдир, ону анчаг әвәзиндә гәлб верәрәк сатын алмаг олар, йә'ни ону һәяты гурбан вермәдән алмаг олмаз. Әкәр о сөзү бир парча чөрәйә сатырларса вә ондан газанч васитәси кими истифадә эдирләрсә, о заман сөздә шәрәф гала биләрми? Эй фәләк! Нә үчүн даяныб бахырсан? Мискин инсанлар ишә киришмишдир. Вә ағыр бир йүк кими сөзүн бойнундан асылыб, ону инкишаф этмәйә гоймайырлар. Нә үчүн кечикирсән? Вәзиййәт дөзүлмәздир, онлары тутуб аягла!

Демәли, Низаминин фикринҹә сөз анҹаг о заман өз гиймәтини сахлая биләр ки, о, сатылыб-алынмасын. Бәс бу сөз дәллаллары кимләрдән ибарәтдир?

Низами, өз шеирләрини султанларын диләнчи пайына сатан сарай шаирләрини мәзәммәт эдир. Анчаг шаир элә бурадача гейд эдир ки, онларын сөзү—там мә'насилә гиймәтли сөз дейил, бәлкә гызыл суюна салынмыш күмүш манатлардыр ки, бу шаирләр бунлары гызыл әвәзиндә ишә кечирирләр. Һәр кәс бунун ләягәтсиз бир әмәл олдуғуну анлайырса, онлар агилдир, лакин онларын һеч бир һөрмәти йохдур. Ону да демәк лазымдыр ки, сарай шаирләринин бу ләягәтсиз иши, горхулу бир ишдир, чүнки кеч-тез онлар султан гылынчынын зәрбәсини дадачаглар.

Бу сурәтлә Низаминин сөзләриндән ашағыдаки һәгигәтләр мейдана чыхмыш олур:

а) шеир сөз сәнәткарлығынын йүксәк формасыдыр;

б) шеир о заман өз гүдрәтини (шәрәфини) сахлая биләр ки, шаир мадди ҹәһәтдән кимсәдән асылы олмасын;

в) шеир Низами дөврүндә өз һәгиги гүввәсини итирмишдир;

г) бунун сәбәби одур ки, шаирләр газанч далынча сүрүнәрәк шеири һөкмдарларын хидмәтинә вермишдир.

Бу үмуми нәтиҹәләрдән башга мүгәддимәдә поеманын хүсусиййәтләри һаггында бир сыра башга көстәришләр дә вардыр, мәсәлән:

1. бу поема тамамилә орижиналдыр вә онун мөвзуу кимсәдән алынмамышдыр.

2. Низами бу поемада һәр кәсә мә'лум олан мөвзудан истифадә этмәмишдир.

«Мән ки, бу шивәдә мәгсәдә наил олмушам (биринчилик газанмышам), көрүлмәйә лайигәм, чүнки гәриб (тәк) көрүнмүшәм. Шеирин мәнимлә бинасы гоюлду, шаирлик мейханалардан азад олду».

3. Әсәрин тәкҹә мөвзуу дейил, вәзни дә орижиналдыр.

«О гызыл көһнә мә'дәндән чыхмышдыр. Бу инҹи исә ени дәниздән чыхарылмышдыр» [1].

4. Ялныз мөвзуун вә шеирин өлчүсү орижинал дейил,

[1] Гызыл—Сәначинин поемасыдыр ки, юхарыдаки мисалларда бу барәдә данышылыр. Инҹи—поеманын өзүдүр.

эйни заманда онун ифадә тәрзи дә, йә'ни әсәрин үслубу да орижиналдыр.

«Онун шивәси гәрибәдир—гәбул этмәмиш олма, әкәр ону охшасан о гәрибә олмаз. Чүнки бу ифадә бағ рәсимләриндән даһа сәлисдир, о чыраг кими өзкә оду илә одланмамышдыр».

«Сирләр хәзинәси» әсәринин орижиналлыгы нәдән ибарәтдир? Юхарыда мисал олараг алдыгымыз кичик парчалар бүтүн айдынлыгы илә бу поэманын өзүнә мәхсус ифадә тәрзини көстәрир. Демәк олар ки, әсәрин һәр бейтиндә олдугча мүрәккәб бәнзәтмәләр вә метафорлар вардыр. Бу метафор вә бәнзәтмәләрдә бә'зи сөзләрин полисемантизминдән истифадә эдилир. Бу исә мисраларын ики вә үч мә'на вермәсинә имкан ярадыр. Өз поэмасынын техники чәһәтдән олдугча мүрәккәб вә мүкәммәл олдугуну Низами өзү дә дәфәләрлә әсәрләриндә гейд этмишдир. Поэманын сон һиссәсиндә шаир языр:

«Элмдән баш галдырмаян һәр нә варса, мән өзүм олсам белә үстүнә гәләм чәк! Мән бурада сөзүн һаггыны вермәсәйдим, ону шәһәрдән шәһәрә көндәрмәздим».

Башга сөзлә дейәчәк олурсаг, Низами, шеирдә элм тәләб эдир. Бу тәләби ики мә'нада анламаг олар: бир тәрәфдән шеирин мәзмуну элми олмалыдыр, йә'ни о, мүәййән фәлсәфи мәсәләләрин һәллини вермәлидир. О бири чәһәтдән исә, шеирин ифадә тәрзи өзү мүәллифин элмини көстәрмәлидир. Элмилик өзүнү һәм шаирин шеириййәт элминә сәрбәст саһиб олмасында, һәм дә өз сурәтләринин ярадылмасында мүхтәлиф элмләрдән истифадә этмәсиндә көстәрә биләр.

Бүтүн дедикләримизә екун вурараг Низаминин бу поэмада ирәли сүрдүйү үч әсас тәләби гейд этмәк олар:

а) әсәр һәм мүндәрәчә вә һәм дә форма чәһәтдән тамамилә орижинал олмалыдыр;

б) шаир мөвзу сечмәкдә сәрбәстдир вә һеч бир һөкмдардан асылы дейилдир;

в) шеир элмидир. Бунунла мөвзуун ишләнмәси вә онунла бағлы олан мәсәләләрин йүксәк сәвиййәдә һәлл эдилмәси тә'мин олунур.

Шаирин икинчи поэмасы олан «Хосров вә Ширин»дә ярадычылыг мәсәләләринә хейли бөйүк ер верилмишдир.

Шаир биринчи бөлкүйә, ени нәгмәни вахтлы-вахтында башламаг мәсләһәти илә киришир:

«Бу мәнзилдә һиммәт илә нәваны башла! Бу пәрдәдә вахтында сәс галдыр! Әкәр вахтында ат чапмасан, сәнә пусгу эдәрләр. Вахтсыз охусан башыны кәсәрләр»

Шаир тәләб эдир ки, әсәр өз заманына мүвафиг олсун. Эһтимал ки, Низами бунунла мөвзуун заманын тәләбләринә чаваб вермәсини гейд этмәк истәмишдир. Онун бу тәләбини ашағыдаки мисраларла да тәсдиг этмәк олар:

Мәним «Сирләр хәзинәси» кими бир хәзинәм вар икән, һәвәс вә эһтирас үчүн зәһмәтә гатланмаг нә лазым?
Анчаг бу күн дүнядa бир адам йохдур ки,
Онун эһтирас һаггындаки китаба һәвәси олмасын.
Бир ширин нағшә һәвәс етирдим,
Эһтирасдан гәмләнәнләрә гәмкүсар олмаг истәдим.

Әсәрин ахырында шаир поэманын фәлсәфи маһиййәт дашыдыгыны гейд эдир:

Бу тәскинэдичи нәгш, гарышыг бир мә'нәвиййятын лөвһәсидир,
Атасы—һинду, анасы исә ишвәкар бир түрк гызыдыр.
Фәлсәфә кимиясы алтында кизләдилмиш бир мисдир.
Янлыш дедим! Бәлкә әждаһа алтында хәзинәдир.
Дәниз дибинә гоюлмуш бир дүррдүр,
Хач үзәринә гоюлмуш бир чырағдыр.
Сән дүррү көтүр, дәряны бурах,
Тәрса гибләсиндән чырағы көтүр.
Бахма ки, атәшкаһа йол көстәрир
Ибарәйә бах ки, о, ганла тоздан йоғрулмушдур.

Йә'ни, бу әсәрин дәнизиндә инчиләр сахланылмышдыр ки, бунлар онун әсл мә'насындан ибарәтдир вә бунлары о адамлар дәрк эдә биләр ки, «онлара дәрин мә'налары идрак этмәк веркиси» верилмишдир.

Поэманын кәскин бир тәнгидә мә'руз галдыгы ашағыдаки мисраларда олдугча айдын көстәрилмишдир:

«Мән бу гасырғалы туфанда белә бир мәһарәтлә чырагы мүһафизә эдиб сахлайырам».

Шаир онун заманында һәмишә белә олдугуну гейд эдир:

Һәр һансы бир өлкәдә бир шам ишыгланарса,
Она һәр бир габдан яғ төкәрләр.

Бурада исә әнбәр чырағы ишыг вердикдә,
Онун үзәринә союг күләк кафуру яғдырырлар.
Шәкәр әвәзиндә зәһәр дадмалы олурсан,
Һәр инчә сөздән сонра сөйүш эшитмәли олурсан.
Мән дәря кими әтәйимдән дүрр төкүрәм,
Амма өз яхам тә'нә дашы илә долудур.
Халгын ағзы мәним дилимдән ширин олмушдур,
Амма ачылыгдан мәним ағзым өлдүрүчү зәһәр кими-
дир.
Дейирмән чәкән өкүз кими йүйүрүрәм.
Йол бою данә төкүлүр, амма өзүм данә ахтарырам
Күләр вә хош көрүнән илдырым кими
Су ичиндә гәрг икән од ичиндә янырам.

Шаир өз фикирләрини охучуя чатдырмаг үчүн онлары мүвафиг шәклә салмалы, онлара заһири гурулуш вермәлидир.

Сөзү полад элә (мөһкәм элә) вә гызыл сиккәси кими көзәл сөйлә!

Бу сиккә илә пулун сиккәсини (ярашығыны) апар! (сил)

Йә'ни, сөз о гәдәр гиймәтли олмалыдыр ки, онун дәйәрини һеч бир пулла өдәмәк мүмкүн олмасын. Ола биләр ки, шаир дирһәм сөзү илә өз сәләфләринин, ени ярадычылыг гызылына нисбәтән күмүш кими көрүнмәли олан әсәрләрини нәзәрдә тутур.

Әсәрин әввәлчә әсас чизкиләрини гейд этмәли, сонра исә онун үзәриндә ишләмәлидир.

Сәнәткар зәрури олан сөзләри чидди сурәтдә ахтармалы вә тапмалыдыр. Низаминин мәсләһәти чох марагтлыдыр, чүнки чохсөзлүлүк—феодал шеиринин характер чизкисидир. Гейд этмәлидир ки, Низами сарай шеирини тәнгид эдир, чүнки бу шеир гайдая—йә'ни, олдугча зәрури олан сөзләр ахтармаг вә тапмаг гайдасына табе олмаг истәмир.

Низами гейд эдир ки, фикир нә гәдәр гиймәтли олурса, онунла о гәдәр дә эһтиятлы давранмаг лазымдыр. Бу фикир пешәкарын ишилә мүгайисә шәклиндә ифадә эдилмишдир:

«Устадлар көвһәри дәлмәкдән горхарлар, она көрә ки, көвһәрин гиймәтини билирләр. Көрмүрсәнми ки, устад гиймәтли дүррү дәлән вахт шакирдләринә верәр».

Бурада, эһтимал ки, Низами дөврүнүн зәркәрләри арасында мөвчуд олан бир адәт һаггында данышылыр. Зәркәрин әлалтысы инчинин әсл гиймәтини тә'йин этмәкдән ачиз олдуғу үчүн ишә гайғысыз янашар, тәчрүбәли уста исә бүтүн мәс'улиййәти дәрк этдийи үчүн янылa биләрди.

Бәс Низами Бәрдәнин гәдим әфсанәләри ичәрисиндән тапмыш олдуғу бу сүжети нечә ишләмишдир? Шаир бу барәдә дейир:

«Мәним әлим бу бутханәнин нәггашы олдугда, она бәзәкдән башга нәгш вурмады. Сөздә дирилик сую варса, һәр бир шейин олмасы чаиздир. Доғру сөзү дәрч эләмәк мүмкүн икән, яланы ишләтмәк нәйә лазымдыр?»

Бурада енә дә шаирин мәнбәләрә, яхуд тәсвир олунан фактлара вичданла янашмаг тәләби мейдана чыхыр. Әрәбләрин «ән яхшы шеир—даһа артыг риякар олан шеирдир» сөзүнү нәзәрдә тутараг, Низами бәдии ярадычылыгда тәхәййүлүн фәхри мөвгеини гейд эдир, лакин элә бурадача дейир ки:

«Тәһриф эдилмиш нитгләрдән сөзүн гиймәти азалды, доғру данышан адам һөрмәтли олду».

Сөзүн гиймәтинин ашағы дүшмәси XII әср сарай әдәбиййаты үчүн олдугча сәчиййәви бир һадисәдир. Бурада Низами бу һадисәнин сәбәбләрини ачмаг истәйир. Шаирә көрә бу сәбәбләр, «нитгин тәһриф эдилмәсиндән», йә'ни һәгигәтин тәһриф эдилмәсиндән ибарәтдир ки, сарай шеири бунунла мәшһур олмушдур.

Поэмая киришин сон һиссәси чох мараглыдыр. Низами нағыл эдир ки, бир дәфә ахшам, яхын достларындан бири, онун янына кәлир вә онун үзәринә төһмәтләр яғдырмаға башлайыр. О, шаир тәрәфиндән интихаб эдилмиш сүжети һәгиги ярадычыя ярашмаян бир сүжет һесаб эдир. Она көрә бөйүк шаир белә бир сүжетдән язмамалы иди:

Сәнин сәсин вар икән төвһидин гапысыны чал!

Муғларын (атәшпәрәстләрин) адәтини тәзәләмәк нә үчүн?

Лакин Низами бу төһмәтләрдән сыхылмайыр. О, өзүнү доғрултмаг әвәзинә, гәзәбләнмиш достуна өз ени әсәриндән бир нечә парча охуюр. Досту динмәдән ону динләйир. Низами ондан нә үчүн сусдуғунун сәбәбини соруштугда, о чаваб верир ки, һейрәтиндән чаваб вермәйә сөз тапмайыр:

Белә сеһирләри сән яд едә биләрсән,
Кә'бәдә бир бут үчүн ибадәткаһ бина едә биләрсән.

О, мәсләһәт көрүр ки, шаир бу хәзинәни шеирин гәдр-гиймәтини биләнләрдән кизләтмәсин:

«Әлиндә Әрзг сиккәси вар икән, бу гуюда нә үчүн аяғы бағлы отурмушсан, үзәнкиләри Кәнчә шәһрибәндиндән азад ет, әлиндә шир чилову вар икән, шир чайнагларыны ач! Атыны чөлә чыхарт! Мейдан кенишдир, сән һәлә чавансан, хошбәхтлийин исә будаглары яшылдыр».

Бу һиссә, Низаминин мүасирләри олан шаирләрин нифрәтлә характеризә едилмәсилә гуртарыр.

Низами, әсәрә йүксәк гиймәт верән достуна разылыг едир. Лакин достунун тә'рифләринин мүәййән бир һиссәсини тәвазө'карлыгла рәдд едир.

Сонра, яхынлашмагда олан гочалыг әзабларынын тәсвиринә һәср едилмиш мисралар кәлир. Шаир үчүн севинч вә кәдәр һәмишә биркә кәлир. Она көрә дә дейир:

Мадам ки, ағламадан күлмәк ярамыр,
Бу күлмәкдән дә диши кизләтмәк олмур;
Әкәр иш адамы исән, сәни өйрәдим
Ки, ағламадан бир заман хош күләсән.
Көрмүрсәнми фәләкин күнәшини ки,
Дүняны күлдүрдүйү үчүн күлүр.

Бу сурәтлә икинчи поемада Низами «Сиррләр хәзинәси»ндә тә'гиб етдийи фикирләрдән бир гәдәр узаглашмышдыр. Бурада нәзәрә чарпан ән мүһүм дәйишиклик ондан ибарәтдир ки, шаир әввәлләр мүдафиә етдийи методдан дашынмышдыр; йә'ни йүксәк бәдии шәкилдә олса белә, фәлсәфи көрүшләр тәрәннүм етмәйи, тәсвирин тәһкийә материалына нисбәтән кичик ер тутдуғу трактат формасыны рәдд едир.

Икинчи поемада Низами башга бир йолла кедир вә өз фикирләрини бәдии сурәтләрдә тәчәссүм етдирир. Әлбәттә, бунунла шаир «Хосров вә Ширин»ин даһа кениш мигясда интишар тапмасыны тә'мин етмишдир. Бу поемада тәһкийә охучуну чәлб едир. О, һекайәнин интишар хәттини изләйәрәк истәр-истәмәз әсәрин сурәтләриндә ифадә олунан фәлсәфи фикирләрә вагиф олур.

Низаминин «Лейли вә Мәчнун»а яздығы кириш даһа мараглыдыр. Әкәр шаир «Хосров вә Ширин» поемасынын сүжетини өз хүсуси зөвгүнә көрә сечмишдирсә вә әсәри

шәхси идеясына там мә'насилә мүвафиг олараг язмышдырса, «Лейли вә Мәчнун» поемасыны, мә'лум олдуғу үзрә әввәлчә истәмәйәрәк гәләмә алмышдыр. Бурада биз бир сыра мараглы фикирләрә раст кәлирик ки, бунлар поеманын сүжетиндән шаирин нәләр тәләб етдийини мүәййән етмәйә хейли көмәк едир.

Атасына Ширваншаһын сифаришини гәбул етмәйи тә'кид едән оғлу Мәһәммәдин чавабында Низами белә дейир:

Әфсанә дәһлизи дар олса әкәр,
Сәнәтин сөзү дә йолда ләнкийәр.
Кәрәк сөз мейданы кен олсун мүдам,
Атыны дөрд нала сәйиртсин илһам.
Бу айә олса да аләмә бәлли,
Гәлбә кәтирмәйир шадлыг, тәсәлли.
Шадлыгдыр, әйһамдыр сөзүн арғачы,
Бунларла дүзәлир сөз еһтиячы.
Кәдәрлә, зәнчирлә бағланса дастан,
Сөзләр чыплаг олар, чан сыхар, инан.
Ону һәддән артыг бәзәсән әкәр,
Дастанын үзүнә ләкәләр дүшәр,
Йохса да мейданда бир чыхыш йолу,
Бир сөз демәлийәм һикмәтлә долу.
Бу дастанда нә бағ, нә учалыг вар,
Нә чалғы, нә шәраб, нә хошбәхтлик вар.
Гумсала, дашлыға илһам кедәрми?
Кетсә дә торпаға тә'сир едәрми?
Һәр шеир шадлыгла кәлсә нәфәсә,
Бейт һадисәйлә башлаяр рәгсә,
Одур ки, дүняда әзәл замандан
Кәдәрдән, гүссәдән гачмышдыр инсан.
Дәрд язан шаирләр ганад салмышдыр,
«Лейли вә Мәчнун»са сөзсүз галмышдыр.

Бу парчада там бир ярадычылыг програмы нәзәрә чарпыр ки, биз дә, бурада бу програмын әсас чәһәтләрини изаһ етмәйә тәшәббүс едәчәйик. Шаирин сүжетә гаршы ирәли сүрдүйү биринчи тәләб—онун «кенишлийи» тәләбидир. Поеманын әввәлиндә ярадычылыг мәсәләләринә тохунараг оғлуна мүрачиәтлә языр:

Көрүрәм шөһрәтдә ләјагәтин вар,
Шеирдә, сәнәтдә маһарәтин вар.
Шаирлик эләмә! Дөврә бах ки, бир,
Тә'риф әвәзинә писләнир шеир.
Шеирдән учалыг умма дүнјада,
Чүнки Низамијлә гуртарды о да.
Һәрчәнди сәнәтин чох рүтбәси вар,
Һәјата файдалы бир элм ахтар.

Бу заман Низаминин оғлу Мәһәммәдин он дөрд јашы вар иди. Тамамилә тәбиидир ки, атасынын эвиндә о, бир чох көзәл шеирләр динләмиш вә шеир сәнәтинә даир чох сөһбәтләр этмишдир.

Низаминин поэмаларына јүзләрчә нәзирәләр јазылмышдыр. Лакин бунлары Низаминин әсәрләрилә мүгајисә этдикдә ајдын олур ки, бу шаирләр нәинки даһи шаири өтмүшләр, бәлкә һеч она јахын белә кәлә билмәмишләр. Низами әсәрләринин мөвзууна даир бир чох көзәл поэмалар јазылмышдырса да, бу поэмаларын мүәллифләри Низами тәрәфиндән гојулмуш бөјүк мәсәләләр сәвијјәсинә галха билмәмишләр. Бунларын әксәријјәти үчүн Низами тәрәфиндән өз әсәрләриндә гојулмуш вә һәлл эдилмиш мәсәләләр анлашылмадан галмышдыр.

Чох сәчијјәвидир ки, Низами оғлуна «файдалы» элмләрлә мәшғул олмағы мәсләһәт эдир. Шеир санки она хејирсиз бир иш кими көрүнүр. Бу һадисә шаирин бир чох ачы тәчрүбәләрдән кечдијини көстәрир. Низами инсан һәјатынын јахшылашмасына, өз дөврүнүн ағыр вә дөзүлмәз тәзјигини јүнкүлләшдирмәјә хидмәт этмишдир. Анчаг о, эһтимал ки, шеирин һакимләрә аз тә'сир этдијини дујмушдур. Һакимләр бу поэмаларда шаирин нәзәриндә, аз гијмәтли олан чәһәтләри јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Һәр заман шаирләри сараја јахынлашмагдан чәкиндирмәјә чалышмышдыр. Шаир «Лејли вә Мәчнун» поэмасында бу барәдә дејир:

Шаһлар мәчлисиндән кәнар ол, кәнар!
Памбыг од көрәндә алышыб јанар.
О од долудурса ишыгла әкәр,
Ондан узаг олан асудә кәзәр.
Ишыг алырдыса пәрвана шамдан,
Јанды мәчлисинә дүшдүјү заман.

Низами сарајда һөрмәт вә эһтирама малик олан вә һөкмдардан сајсыз-һесабсыз ән'амлар алан бир сыра шаирләрин шаһ аловуна јанмасыны көрмүшдү.

Низами «Једди көзәл» әсәринин јазылмасы сәбәбләриндән бәһс эдән фәсилдә јазыр ки, бу поэманы она шаһ Көрпә Арслан тәрәфиндән кәлән гасид сифариш этмиш вә гејд этмишдир ки, бу әсәр өз инчәлији илә шаирин башга поэмаларындан фәргләнмәлидир:

Ишарә (гасид) дејирди: Гәләмә әл ат,
Бајрам кечәсиндән бир һилал јарат.
Гој салсын әсәрин кен дүнјаја сәс,
Бу гара пәрдәдән бахарса һәр кәс
Көрүнмәсин инчә һилалын сәнин;

Шаирә, бу сифариши јахшы еринә етирәчәјин тәгдирдә бөјүк мүкафатлар вә'д эдилирди. Лакин бу сифариш шаири севиндирмәмишди:

Гасид белә тәләб эјләдиі дурду,
Бу дәм гәм ериндә шадлыг отурду.

Низами нә үчүн гүссәләндијини сөјләмир. Ширваншаһын сифариши шаири мәһдудлашдыран мүәјјән шәртләр ирәли сүрүрдү. Поэмада бу барәдә һеч бир гејд јохдур, анчаг Низами көстәрир ки, о, мүнасиб мөвзу ахтармаға башлады:

О заман арадым, тарихә кечдим,
Инчә үрәк ачан дастанлар сечдим.

Сонра шаир нағыл эдир ки, Фирдовси өз китабы үчүн бүтүн падшаһларын тарихиндән истифадә этмишдир, ортада анчаг хырда-пара әһвалатлар галмышдыр ки, шаир дә бунлардан истифадә этмишдир. О, һәр шејдән әввәл јазачағы һекајәтин ләјагәтли бир сурәтдә ишләнмәсини арзу эдир:

Дедим ки, бир әсәр јарадым кәрәк,
Инчә нахышларла кәсилсин бәзәк.

Заһирән «Једди көзәл» Низаминин поэмалары ичәрисиндә јүнкүл вә гајғысыз јазылмыш бир әсәр кими көрүнүр. Мәһәббәт эһтирасыны этрафлы бир сурәтдә тәчәссүм этдирән инчә новеллалар элә бил ки, анчаг вә ан-

чаг охучунун зөвг вә һәвәси хатирәси үчүн язылмышдыр. Әслиндә исә әлбәттә белә дейилдир. Низами бурада да икинчи поэмасында тутмуш олдуғу йолла кедир. О, ифадә этмәк истәдийи бөйүк фәлсәфи мәзмуну, элә бир пәрдә ичәрисиндә верир ки, бу шаирин өз фикирләрилә дидактик әсәрләри о гәдәр дә севмәйән даирәләрә нүфуз этмәсини асанлашдырыр. Низами бу барәдә тамамилә айдын дейир:

Көнүл бағчасынын барыдыр бу ал,
Санки бәсләнилиб сүд ичиндә бал.
Бир инчир зөвги вар һәр данәсиндә,
Дурур бадам ичи миянәсиндә.
Заһир әһли үчүн бир нөгсаны йох,
Батил әһли үчүн мә'налыдыр чох.

Шаир буна нечә мүвәффәг олмушдур:

Санма нағылларым бош әфсанәдир,
Һәр бири допдолу бир хәзинәдир,
Һансы бир көзәлин гысайды дону,
Мән өз нәзмим илә узатдым ону,
Узун кеймлини көтүрдүм алдым,
Дедим сәнәтимлә кәсим, гысалдым.

Буна көрә шаир өз әсәрини э'тимадла охучуя тәгдим эдир:

Охунан заман бу әсәрим сизә,
Раһатлыг кәтириб нур версин көзә,
Кенишдир бусаты, көзәл нөврағы;
Мәфтун этдим яман көзү-гулағы
Мә'на көзәлләрим баисдир буна,
Онлар даркөзлүйү атмыш бир яна.
Бағлы бир хәзинәдир һәр көзәл пәри,
Хәзинә ачарыны кизләр телләри.
Мә'дәними ачан тапачагдыр зәр,
Гапымы ким тапса топлаяр көвһәр.

Шаир бу әсәринә дә, «Сирләр хәзинәси»ндә көрдүйүмүз кими сөзүн тә'рифинә һәср эдилмиш хүсуси бир фәсил салмышдыр. Бу исә һәр ики поэма арасында мүәййән тәмас нөгтәләри олдуғуну көстәрир. Сөзүн гүдрәтинә даир биринчи поэмада верилмиш олан гүввәтли мистик тә'риф, бурада бир гәдәр зәифләмишдир. Анчаг бурада инсан сөзүнүн гүдрәти вә әбәдиййәти һаггындакы дүшүнчә мисилсиз бир гүввәтлә ифадә эдилмишдир. Сөз ярадычысы өлмәздир:

Сөздүр һәм тәзә шей, һәм дә көһнә шей
Сөздән бәһс эдилир заман-заман һей.
Варлығын анасы доғмамыш, инан,
Сөздән көзәл өвлад, шаһиддир чаһан.
Руһ кими тәмиз сөз олду көвһәри,
Һатиф хәзинәсинин әзәлдән бәри.
Сөз верәр бакирә һекайәтләри,
Тәзә намәләри, рәвайәтләри.
Танры яратмышса һәр нә, яхшы бах,
Сөздән башга бир шей яшамаячаг.
Инсанын галачаг сөзү ядикар,
Елдир ердә галан башга һәр нә вар.
Сән чалыш яхшыча өйрән дүняны,
Бәшәри, биткини, дашы һейваны.
Галачаг әбәди нә шей дүняда
Өйрән күнләрини вермәдән бада.

Айдындыр ки, һәр бир сөз бу гүдрәтә малик ола билмәз. Низами көстәрир ки, бу гүдрәтә анчаг «руһ кими саф» олан, һәгигәтләр ачан, инсанын зөвги үчүн дейил, дахилән тәкмилләшмәси үчүн яранмыш олан сөз малик ола биләр.

Бу фикирләр Низаминин ярадычылығыны анламаг үчүн олдугча мүһүмдүр. Бунлар бүтүн инандырычылығы илә исбат эдир ки, шаир ялныз өз ярадычылығы үчүн сәчиййәви олан хүсусиййәти—мисилсиз сөз сәнәткарлығыны гиймәтләндирмәклә кифайәтләнмир. Сөз онун үчүн мәгсәд дейил, анчаг васитәдир. Әкәр Низамидә заһирән ибарәпәрдазлыға бәнзәйән мисралара тәсадүф эдилирсә дә, бунлар маһиййәт э'тибарилә әлбәттә сөз оюнундан ибарәт дейилдир. Бу, әсәрә анчаг мүәййән мәгсәдлә—поэманын әсасыны тәшкил эдән дәрин фикирләрин тә'сир күчүнү артырмаг мәгсәдилә салыныр. Низами өзүнү биринчи нөвбәдә мүәллим һесаб эдир. Сөз оюну сәнәткарлығы онун нәзәриндә зәруридир, чүнки фикрин доғру вә дүрүст ифадәсини анчаг бу тә'мин эдир. Әсәрдә исә сөз дейил, фикир әбәдидир.

Бурадан бизә бөйүк шаирин сарай шеиринә гаршы олдугча мәнфи мүнасибәтинин сәбәбләри айдын олур. Сарай шеири, хүсусилә онун әсас жанры олан гәсидә, Низами сәнәткарлығына бүтүнлүклә зиддир. Гәсидәнин мүәллифини, Низаминин өз сөзләрилә дейәчәк олурсаг, сөз «суюнун» алтындан сәсләмәк исә әбәс ишдир, о, оянмаячагдыр, чүнки о сөзләрин архасында кимсә йохдур. Сөз тәнәззүлә уграмышдыр, о, оюнчаға чеврилмишдир, демәли әбәдиййәт тәләб етмәйә һаглы дейилдир.

Бу сурәтлә, өзүнүн дөрдүнчү поемасына киришдә Низами поетик ярадычылығын әсас мәсәләләрини гоюр. Шаир бу мәсәләләри өз бәдии ярадычылыг фәалиййәтинин башланғычында һәлл етдийи кими һәлл едир. Лакин онун мүһакимәләри кетдикчә даһа чидди шәкил алыр вә тәкмилләшир. Бир мүһүм фикир дәхи диггәти чәлб едир.

Айдын олдуғу үзрә мөвзу мүхтәлифлийи, рәнкарәнклийи нөгтейи-нәзәриндән «Едди көзәл» Низаминин бүтүн о бири поемаларындан кәскин бир сурәтдә фәргләнир. Шаир өзү дә буну һисс етмишдир. О, бәдии вәһдәтә һансы йолла мүвәффәг олдуғуну өз поемасында белә нағыл едир:

Он нахыш вурса да бир нәггаш әкәр,
Әсас бир чизкидән санма әл чәкәр.
Бир чизки нахышдан чыхарса кәнар,
Башга чизкиләр дә тамам позулар.
Кимсә бу хәтт үзрә доғру кетмәмиш,
Анчаг ки, доғрулуг һәлә итмәмиш.
Мән ки, инчә хәтләр өлчән рәссамам,
Кәнара чыхмарам, санмайын хамам!
Бирчә гат телә чох көвһәр дүзмүшәм,
Горхурам гырылсын, хәтәр сезмишәм

Низами мөвзу вәһдәти тәләб едир вә эйни заманда гейд едир ки, бу, бәдии әсәрдә бағлайычы кейфиййәт олдуғу үчүн сүн'и олмамалыдыр, бәлкә бүтүнлүклә һәгигәтә мүвафиг олмалыдыр. Әлбәттә белә дүшүнмәк олар ки, гейд етдийимиз бу һәгигәт тәләби, тарихи һадисәләрин дүрүст олараг верилмәсинә аид дейилдир. Шаирә көрә һәгигилик, әсәрин әсас фикринин доғрулуғундан ибарәт олмалыдыр. Низами өзү бу поемасында Бәһрам Кур сурәтини ярадыркән чох көзәл билирди ки, Бәһрамын тарихи чәһәтдән дүрүст вә дүзкүн симасыны әкс етдирмир.

Юхарыда гейд етдийимиз орижиналлыг тәләбини дә шаир бу әсәриндә өтәри олараг гейд етмишдир.

Усталар чох ширин сөзә әл атды,
Лакин яры йолда йыхылды ятды...
Дилчә шеиримиздә олса да кәсир,
Мә'нача бөйүкдүр ондаки тә'сир.

Сон әсәри «Искәндәрнамә»ни язаркән артыг шаирин сәһһәти позулмушду. Әлавә, онун аилә һәятында да бир сыра чәтинликләр баш вермишди ки, бу вәзиййәтдә шаири, өз фәалиййәтинин мә'на вә әһәмиййәти һаггында ачы дүшүнчәләр бүрүмүшдү. «Шәрәфнамә»йә язмыш олдуғу кириш фәсилләри, тамамилә айдын олараг, бу күнләрдә шаирә әзаб верән шүбһәләри әкс етдирир. Низами, тәфәккүр саатларында, онун көзү гаршысында бөйүк һәгигәтләр дикәлдийини сөйләйир. Бүтүн бу һәгигәтләри ифадә етмәк олардымы? Инсан чәмиййәтиндән гачыб узаглашан адамын нә гиймәти вардыр?

Инсансан, инсана гатыш һәр заман,
Инсанла яшар һәр шәфгәтли инсан.
Әл чатмаз хәзинә олсан да, анчаг,
Чох белә хәзинә кизләмиш торпаг.
Ағачдан узагса мейвә гопаран,
Фәрги йох, о хурма версин, я тикан.

Башга сөзлә, ән бөйүк фикир белә ифадә едилмәдән галырса, инсаниййәт үчүн файдасыздыр. Демәли, нә гәдәр чәтин дә олса шаир өз сәрвәтини халг илә бөлүшдүрмәйә борчлудур. Бу сәрвәт үстү өртүлү галырса өз гиймәтини итирир.

Анчаг бурада о саат бир шүбһә мейдана чыхыр. Низаминин мүасирләри онун бу фикрини гиймәтләндирә биләрдиләрми? Элә бил ки, шаирин бу тә'лими, буну эшитмәкдән мәһрум олан вә эшитмәк истәмәйән карлара гаршы чеврилмишдир:

Диндирән олмаса данышма һәдәр,
Кәсәри яваш вур сынмасын көвһәр.
Сормадан ким сөзә башласа, бишәкк,
Сөзүнү күләйә совурмуш демәк.

Көзсүзә ярамаз көстәрмәк чыраг,
Әкәр көз көрмәзсә нәйә кәрәк яғ.
Сөйләмәк о заман верәр мәнфәәт,
Аләмә сәс сала, газана шөһрәт.
Сөзүнә алмасан лайиг бир чаваб
Дәйәрли сөзләри эләмә хараб!

Низами һәлә «Хосров вә Ширин» әсәриндә, елә бир форма ахтарырды ки, о, шаирин фикирләринин асанлыгла интишар тапмасыны тә'мин этмиш олсун. Инди исә она элә кәлир ки, бу васитә илә дә мәгсәдә чатмаг мүмкүн дейилдир, онун сәрф этмиш олдуғу бүтүн бу бөйүк әмәк бош вә әбәс ерә сәрф эдилмишдир.

Анчаг шаир буна бахмаяраг өзүнә тәскинлик ахтарыр:

Һәр кәси мәдһлә этдим сәрәфраз,
Инди дә өзүмдән сөйләйим бир аз.
Нә гәдәр шаир вар, сөз вар, шеир вар,
Дүнyада онлардан мәнәм ядикар.
Мәнимлә чанланды, сөз тапды гүввәт,
Енә дә мәнимлә эдәр гиямәт.

Онун сөзләри әбәди олараг яшаячагдыр. Бунунла шаир ону демәк истәйир ки, гиймәт верә билән охучу йохдурса да, кәләчәкдә тапылачагдыр вә бу сурәтлә онун бу фәдакар әмәйи тәләф олмаячагдыр. Гой онун сөзләрини инди анламасынлар, анчаг кәләчәкдә онлары анлаянлар олачагдыр. Низами өз адынын әбәди олараг яшамасыны истәйирди. О, бу мәгсәдә тамамилә шүурлу олараг янашмышдыр:

Едди көй пәркары этмәдән чөвлан,
Өмрүмүн хәттини парчаламадан,
Вурсун бармагларым мизрабыма дәм,
Өз варлыг сәсими сахлайым мөһкәм.

Бәс нечә этмәк лазымдыр ки, әсәр зәрури мә'нәви дәринлийә малик олсун вә талеин бүтүн тәгазасыны гырараг яшасын? Бу суала Низами белә чаваб верир:

Эй көнүл, бөйүклүк алмадан әлә,
Бөйүкләр ериндә отурма һәлә!
Дүнyада бөйүклүк тапмаг истәсән,
Ал әлә гәләми, яз бөйүкләрдән.

Бурада ики шәрт гоюлмушдур: әввәлән, шаирин өз гәлби зәрури йүксәклийә учалмалыдыр. Сонра, һекайәтин мәркәзиндә элә ләягәтли бир гәһрәман дурмалыдыр ки, буну нүмунә кими охучуларын көзү гаршысына гоймаг мүмкүн олсун. Айдындыр ки, белә гәһрәманы тапмаг асан дейилдир. Чәсарәтлә е'тираф этмәк олар ки, лап биринчи поэмасындан башлаяраг Низаминин бүтүн ярадычылығы белә бир гәһрәман ахтарышындан ибарәт олмушдур. Бу поэма, шаирин бүтүн бу вахта гәдәр яратмыш олдугларындан үстүн олачағы үчүн бу ахтарышлар хүсусилә чәтин олмушдур.

О һейрәт веричи әфсанәләрдән
Шаһларын адына гүр'ә чәкиркән,
Зеһнимдә һәр күзкү парлатдымса мән,
Искәндәр хәялы кечди өнүмдән.
Бош бахма сән буна, уча шәһрияр
Һәм гылынч вурандыр, һәм дә тачидар.

Белә бир гәһрәман тапандан сонра Низаминин гаршысына ени бир мәсәлә чыхмышдыр ки, бу да Искәндәр сурәтини яратмаг үчүн һансы мәнбәләрдән истифадә мәсәләси иди. Низами Искәндәр һаггында өзүнә гәдәр язылмыш оланлары һеч дә рәдд этмәмишдир, фәгәт өз хәялында енидән чанландырмыш вә зәнкинләшдирмишдир.

Низами, өз сон поэмасыны язаркән истифадә этдийи сайсыз-һесабсыз алимләрдән данышыр, өзүнә йол көстәрдикләри үчүн онлара тәшәккүр эдир. Анчаг Низами онлардан механики олараг истифадә этмәк истәмәйир:

Ени нәғмәләрлә башлайым кәлам,
Кечмишләр руһуна көндәрим салам.

Бу алимләрин әсәрләринә гаршы мүнасибәти һаггында шаир белә дейир:

Кечмишләр дейәни эләмә тәкрар,
Инчийә бах, ики дәлик ачмазлар.
Анчаг сөзү сөзә бағламаг үчүн,
Бә'зән нә эйби вар, тәкрар да мүмкүн,
Ән ени устасан сән бу сәнәтдә,
Көһнәләр изиндә кетмә әлбәттә.

Бу сурәтлә, көһнә материалдан истифадә этмәсинә бахмаяраг:

Биләкләр әкдийи уч тохумдан мән
Бир ағач әкәрәм һәм уча, һәм шән.

Яхуд:

Һикмәтлә бәзәкли сөз язарам мән,
Көһнә тарихләри тазаларам мән.

Әсәрдә верилмиш әсас фикирләр, анчаг шаирин өзүнә аид олараг галыр:

Көрсәйдим өзүмдән көзәл бир күлшән
Ал, сары күлүнү дәрмәздимми мән?
Һазырам будумдан кабаб емәйә,
Күнәш тәк кетмәйим диләнчилийә.

Бәс Низами өз сәләфләринин әсәрләриндә нә кими дәйишиклик әмәлә кәтирмишдир? Бу суала Низами белә чаваб верир:

Һәр ердә бир янлыш көрдүм, силәрәк,
Тохудум она ән доғру бир бәзәк.
Доғрулуг йолуну тутмаян сөзләр.
Ай гәдәр учалса да гиймәтдән дүшәр.
Һәр ердә о гоча, о сәнәт әри,
Янлыш сөйләмишди доғру сөзләри.
Янлыша енидән вурдум бир бәзәк,
О гоча шаирдән үзр истәйәрәк.

Низаминин әсәри бүтүн халглар тәрәфиндән гәбул эдиләчәкди, һалбуки Фирдовсинин һекайәти даһа мәһдуд мәнфәәтләри мүдафиә эдир. Фирдовсинин бу тәрәфкирлийи һәмин «гейри-һәгигәтдир» ки, ону Низами өз поэмасында дүзәлтмәк истәйир.

Әввәлки поэмасында олдуғу кими бурада да Низами тәһкийәнин заһири шәклини, онун ичәрисиндә верилән дәрин һәгиги гиймәтини әсәрин фикир зәнкинлийиндә көрүр.

Бу шәрәфнамәдә дуня сирриндән,
Чох хәзинә ачары кизләтмишәм мән.
Һәр кимин әлиндә олса бу ачар,
Бир чох хәзинәләр, тилсимләр ачар.
О кизли хәзинәни ача билмәсә,
Ачар да бир шәнлик верәр о шәхсә.

Бу «тилсим»—поэманын истигамәт веричи фикри—о фикирдир ки, Низаминин рә'йинчә хәстә чәмийәти сағалда биләр вә бүтүн мәзлумлара йүнкүллүк кәтирә биләр. Һәмин бу хәял, о заман үчүн нә гәдәр маһал идисә дә, гочалмыш, хәстә, әзиййәт вә изтираб чәкмиш шаири әсәрләринин ән бөйүйү олан бу поэманы яратмаға вадар этмишдир.

Язмагдан олсайды гәсдим көвһәр, дүрр,
Дүрр, көвһәр йонмагла кечәрди өмүр.
Бу ишә эшгим вар әзәлдән, башдан,
Гызылда көзүм йох, эшгимдир чаһан.

Бу нечә мәһәббәтдир? Белә зәнн эдирәм ки, бу суала Низами тәрәфиндән чохдан дейилмиш олан, ашағыдаки мисра айдын чаваб верир:

Дашдан инсан тәраш эдән адамлара нечә вурулмаясан?

Бу сөзләр Фәрһад һаггында—бүтүн һәятыны верәрәк әвәзиндә өзү үчүн һеч бир шей тәләб этмәйән адам һаггында дейилмишдир. Фәрһад доғрудан да тәләбкар олмаян адамлардан биридир. Ону Низами өзүнә нүмунә олараг алыр, бәшәриййәтин хошбәхтлийи үчүн әмәйә үстүнлүк верәрәк өлмәз әсәр ярадыр. Бу бөйүк әмәк шаири сарсытмыш вә ола билсин ки, онун өлүмүнү хейли яхынлашдырмышдыр.

Бәдии ярадычылыға белә чидди янашан Низами, айдындыр ки, гәсидә язанлара вә «мәддаһлара» лагейд вә үрәйи ағрымадан баха билмәзди. Шаир әввәлләр дә онлара бир чох нифрәт яғдырычы мисралар һәср этмишди. Мәсәлән:

Дәйирман бу гәдәр һай-күй гопарыр,
Муздурдур, унуну диван апарыр.

Йә'ни, дәйирман нә гәдәр сүр'әтлә ишләсә дә, бүтүн үйүтдүйү уну һакимин һөкмләринә гурбан верир. Инсанлара бу унун һеч бир хейри йохдур.

Доғрудур, шаир әсәрләрини әмирләрә көндәрәрди, анчаг о, әсәрләрини һеч бир заман һөкумәт адамлары үчүн, даһа доғрусу онларын мәнафеинә уйғун язмазды. Онунла мүасир олан гәсидәнәвисләрин «чырылдаян дәйирманлары» исә элә гәсидәләр уйдурурду ки, онлар ан-

чаг вә анчаг тә'риф этдикләри адамлар үчүн мараглы ола билирди. Низами исә, көрдүйүмүз кими, өз поэмаларынын бүтүн халглар үчүн доғру вә файдалы олмасыны истәйирди. О, истәйирди ки, ондан тәкчә һөкмдарлар дейил, һәр кәс хейир көтүрә билсин.

Бу суретлә, бу мүгәддимәдә, Низами бәдии сөзүн әһәмиййәтини демәк олар ки, һәр ердә олдуғундан даһа айдын мүәййәнләшдирмишдир. Шаирин нәзәриндә бәдии ярадычылыг өзүнү анчаг бу шәртләрлә доғрулда биләр.

Бәдии ярадычылыг һаггында дейилмиш бу гиймәтли сөзләрин янында, әлбәттә, Низаминин шеир техникасы һаггында дағыныг һалда сөйләнмиш олан гейдләри икинчи плана чәкилир. Анчаг белә зәнн эдирик ки, бурада бир нечә кәлмә илә бу мәсәлә барәсиндә данышмаг файдасыз олмаз.

«Шәрәфнамә» әсәриндә Низами ифадәдә сон дәрәчә инандырычы олмаға чалышыр. Форма исә бә'зән мүәллифи мәһдудлашдырыр, она өз фикирләрини ифадә этмәйә мане олур.

Бу ишдә һәгигәт арасан бир аз,
Нәзмдә һәгигәт арамаг олмаз.
Шеиримдән атсайдым бәзәкли дону,
Азачыг зәһмәтлә язсайдым ону
Бу бөйүк фатеһин сәргүзәштиндән,
Бир вараг язмагла битирәрдим мән.

Бир аз сонра:

Һәр тарих шеир илә алса ярашыг,
Шүбһәсиз олачаг бир аз долашыг.
Чүнки инчәликдир ишим, сәнәтим,
Һаглыям бу ишдә чыхса гәләтим.
Доғру көрмәдийим сөзләрдән гачдым,
Ондан үз чевириб башга йол ачдым.
Дүздүм бу тарихдән элә бир дастан,
Көнлүмдә бир севинч дуйсун охуян.
Язсайдым һәр билиб, һәр эшидәни,
Ялана чәкәрди сөзүн йүйәни.
Яздығым сөзләрә вермәсәм зивәр
Енилик вермәз о көһнә нәғмәләр.
Гәләмә кәрәкдир өйлә сөз алмаг,
Шүурдан, ағылдан олмасын узаг.

Парлаг инчи кими дүзүлән сөзләр
Ағыла сығмазса ялана бәнзәр...
Доғруя азачыг бәнзәйән ялан,
Яхшыдыр ялана бәнзәр доғрудан.

Сәнәткар әсәри тарихчиләрин этдийи кими хроноложи гайда илә яза билмәз.

Тәгдими, тә'хири тутмайын нөгсан
Нөгсана мәчбурдур һәр тарих язан.

Шеир үчүн бәзәк зәруридир, анчаг бәзәйи шеирә о заман вурмаг олар ки, мүәллиф дәрин вә кениш билик саһиби олсун, бәзәк она шеирдә мүхтәлифлик, боя, рәнкарәнклийи яратмаг үчүн лазым олсун:

Мәнәм һәр биликдә дәфтәр бәзәйән,
Гәләм ишләдәрәм һәр нөгтәдә мән.
Биликдән дүнядa нур аларам мән.
Мәнәм һәр биликдә башлыча бир фәнн.
Һәр күлән додагдан шәкәр төкәрәм,
Һәр ики көзүмдән күлаб чәкәрәм [1].

Бу екрәнклийи сәнәткар о заман ортадан галдыра биләр ки, о әсәрә өз илһамыны ашыламыш олсун.

Хурма тәк дәймәзсә, ону бил йәгин,
Ачмарам үзүнү сөз кәлининин.
Дәймәмиш бир мейвә көрдүйүн заман
Ағачы тәрпәтсән, дейәрләр, калсан!
Кал инчир әзмәклә әлдә юмшалыр,
Едикдә боғазы дәрһал ган алыр.

«Искәндәрнамә»нин икинчи һиссәсинә кириши Низами мүһүм бир көстәришлә башлайыр ки, биз «Хосров вә Ширин» поэмасында да буна ишарә эдилдийини көрүрүк. Бу, мүәййән дөвр үчүн муасир олан мәсәләләрдән язмаг зәрурийиәтидир. Бу поэмада һәмин зәрурийиәтә ишарә там вә кениш бир лөвһә шәклиндә тәчәссүм этмишдир:

Рузкарын кәрдиши доланар кедәр,
Һәр дөвр бир ени шей тәләб эдәр.

[1] Йә'ни мән адамын ганыны көз яшлары ахытмаг дәрәчәсинә гәдәр һәм күлдүрә биләрәм һәм ағлада биләрәм.

Чалынар, динләнәр көһнә һавалар,
Тәзәдән башга бир һава ярадар.
Башлар ойнамаға сеһрбазлар тәк,
Пәрдәнин ардындан чыхар бир бәбәк;
Сачар һәр янына әфсунла зийнәт,
Белә әйләндирәр халгы бир мүддәт...
Бу да әлдән дүшүб гочалан заман,
Чыхар орталыға тәзә бир чаван.
Тәзә шаирләр дә белә яранар,
Көһнә тарихләри тәзәләр онлар.

Низаминин поэмасы өзүндә анчаг һәгигәт әкс этдирдийи үчүн инди дә, сонра да яшаячагдыр:

Мәним кәлинимдә бу шән тәравәт,
Пейкәршүнаслара әйләр кифайәт.

Бу сәтрләрдән сонра ашағыдаки олдугча марағлы сәтрләри охуюруг:

Буну да чатдырсан баша бир заман
Тәзә сөз демәйә һеч галмаз имкан.

Эһтимал ки, бурада Низами демәк истәйир ки, онун бу поэмасы, һөкмдарларын тәләб этдийи вә көзләдийи поэма дейилдир. Йә'ни о э'тираф эдир ки, поэмада һөкмдарлар үчүн хош олмаян сөзләр дә вардыр. Низами башга чүр дә дейә билмәзди. Чүнки, юхарыда көрдүйүмүз кими, онун шеирә гаршы әсас тәләби—һәгигәтә риайәт этмәкдир. Ола билсин ки, ону икинчи бир мәсәлә дә раһатсыз эдирди. О да бу иди ки, шаир өзүнә мүнасиб һазырлыглы охучу вә динләйичи тапачағына әмин дейилди:

Див кими дағлара ләрзә салараг,
Вәһши һейван кими, нә'рә гопармаг
Вә я хәзинәни селә верәрәк,
Дүррү, чәваһири дәнизә төкмәк
Мин дәфә яхшыдыр, асандыр, инан,
Ганмаз адамлара шеир охумагдан!..
Сөз һәр шейдән әввәл динләйән истәр,
Алычы олмазса, танынмаз көвһәр.

Бунунла белә өз заманынын һамиләри һаггында Низами һеч дә йүксәк фикирдә олмамышдыр.

Чүнки таныдығым бүтүн шаһлардан
Тәк одур әмәйә дүз гиймәт гоян.
Бошдур чох шаһларын анчаг башлары,
Онлар чох кәсдирмиш наһаг башлары.
Өнү издиһамлы, ичи бош эв тәк,
Нә лайиг онлара әсәр көндәрмәк!
Онларда бир тачир тәбиәти вар,
Зәли тәк ган соруб ләззәт алырлар!

Шаирин бу кәскин рә'йинин нә дәрәчәдә ерли вә дүзкүн олдуғуну билмәк үчүн Низаминин мүасирләрини хатырламаг кифайәтдир. Шаирин көстәрдийи сәбәбләр нәтичәсиндәдир ки, шеир белә бир шәклә дүшмүшдүр. Ола билсин ки, бу заман шеири Низамидән даһа асан язан шаирләр танынарды, анчаг бу, онларын данышылачаг сөз тапмамалары нәтичәсиндә ола биләрди:

Шеир йох, садәчә нәзм язанлар,
Чәтинлик чәкмәзләр, онлара нә вар.
Дашлардан чәваһир чыхармаг анчаг,
Билир ки, чәтиндир көзәл сөз тапмаг.
Бу инчә хәяллар мәни чошдурду,
Көнлүм атәши бейнимә вурду.

Буна көрә дә Низами дөврүнүн бүтүн шаирләри баштан-баша даһи шаирә борчлудурлар:

Мәндән су ичмишдир һамы битки тәк,
Ягышым етирмиш һамыны кәрчәк.
Инчидән яранан көлкә кимиләр[1]
Әлбәт ки, ишығдан горхар, чәкинәр.
Чохунун көзүнә кетмәйир юху,
Чешмәмдән ичирләр өзләри дә су.

Анчаг о адам «сөз һөкмдары» ола биләр ки, о, бир сыра мүәййән кейфиййәтләрә малик олсун:

Әглим сөйләди ки:—Белә шәхс әлбәт,
Кәрәк тапмыш ола һәр ердә шөһрәт,
Әлверишли бир әл ола онда
Ки, мисли олмая бүтүн чаһанда.

[1] Чүнки, анчаг ишыг шуасы васитәсилә көлкә көзә көрүнмәк имканы әлдә эдир.

Кәрәк гарышгая азча ем верә,
Филә дә фил пайы сечиб көндәрә.
Олмая мәст олан хам адамлар тәк,
Әлиндән кәлмәйә гәләм дә чәртмәк;
Гарышга емилә фили емләйә,
Чәбраил рүтбәси верә милчәйә.
Бүтүн бәхти дөнмүш шаһларын әлбәт,
Өлчү билмәзликдән олмуш бәхти бәд.
Баш илә аяғы пис фәрг этмишләр,
Мәст олуб тачы да гоюб кетмишләр.
Кичик чох пай алмыш, бөйүк аз алмыш,
Бөйүйүн гиймәти белә азалмыш!

Бу мисралар, һәгиги ярадычылығы боған, «һамиз падшаһларын ифшасы илә ачыгдан-ачыға әлагәдардыр. Әсл шаир онлара гуллуг эдә билмәз, чүнки онлар һеч бир заман бу шаирләри гиймәтләндирмәйи бачармаѕлар. Бу чәһәтдән Низаминин «сөз һөкмдарынын ярадычылығы һәр кәс үчүн мәгбул олмалыдыр» гейди олдугча сәчиййәвидир. Бу ярадычылыг о гәдәр зәнкиндир ки, бундан һәр кәс мүмкүн оланы ала биләр. Заһири бәзәк анчаг ағылча еткин олмаян адамлары әсир эдә биләр. Мүдрик адам исә әсәрдә анчаг фәлсәфи мәзмун ахтарыр.

Әввәлки поэмалар кими бу поэманын да маһиййәти, онун заһири фабуласында дейил, онун дахилиндә кизләнмишдир. Әсәри чидди вә диггәтлә охумаг лазымдыр. Анчаг о заман бу әсәр өз ролуну ифа этмиш олар:

Бунлары мән гоюб кетдим ядикар,
Анчаг әйләнчәйчин дейилдир бунлар.

Чүнки:

Мәним дедийими демәйиб һеч кәс,
Буну әгл саһиби кизләдә билмәз.

Шаһа мүрачиәтлә дейилмиш сон сөзләри, белә шәрһ этмәк олар: мәним гәһрәманым Искәндәр кими эт, бүтүн инсанлар үчүн сәадәт тә'мин эт.

Низаминин бурада чәмләшдирмиш олдуғумуз фикирләри, әлбәттә бәдии сөзүн әһәмиййәти һаггында шаирин бүтүн сөйләдикләрини әһатә этмир. Низаминин бу хүсусдаки зәнкин фикирләрини ачыб изаһ этмәк бир чох тәдгигатчыларын ишидир.

Низами көрүшләри бир чох чәһәтдән бизим дөврүмүз үчүн гиймәтлидир. Бунун сәбәби айдындыр. Низами тәкчә бөйүк сөз устасы олараг галмамышдыр. О, хошбәхт кәләчәк дөйүшчүсү олмушдур.

Буна көрә дә онун әсәрләри әсрләрин имтаһанындан чыхыб бизим заманамызда ени, даһа парлаг бояларла парлады.

Низами өз сон әсәриндә дедийи кими «һамы үчүн» язырды. Низами дөврүндә, бу сөзләр ағыласығмаз сөзләр иди. Низами өз йолундаки мәманиәтләри көрмәйә билмәзди. Бундан башга о, чох көзәл анлайырды ки, онун әсәрләри бир чохларынын хошуна кәлмәйәчәкдир. Анчаг буна бахмаяраг о, енә дә өз бөйүк мәгсәдләрини һәята кечирмәк үчүн һәгигәти, үрәйинин сөзүнү язырды.

Инди биз там әминиййәтлә дейә биләрик ки, бөйүк Низами өз һәгигәтпәрәстлийи илә бизим заманамызда кениш вә һүдудсуз һөрмәт вә мәһәббәт газанмышдыр.

МӘММӘД ӘЛӘКБӘРОВ
Филоложи элмләри намизәди.

Низами Кәнчәви ярадычылығында Азәрбайчан халг мәрасимләри

Бу күн дүняда элә бир мәдәни халг тапылмаз ки, бөйүк Низаминин өлмәз әсәрләри илә таныш олмасын. 800 иллик бир заман Низами романларынын тәравәтини, рәнкарәнк бояларыны солдура билмәди. Әсримизин адамлары бу әсәрләри севә-севә охуюр, ондан һәзз алырлар.

Азәрбайчан халгы өз бөйүк шаиринин әсәрләрини хүсуси бир мәһәббәтлә охуюр вә өйрәнир. Чүнки бу әсәрләрдә өз доғма юрдунун зәнкин вә шаиранә тәбиәтини, улу бабаларынын тәрәггипәрвәр арзуларыны көрүр, тарихин кечмиш сәһифәләрини өйрәнир.

А. С. Пушкин өз әсәрләри илә рус һәятынын энсиклопедиясыны яратдығы кими, Л. Н. Толстой рус мәишәтинин бәдии лөвһәләрини вердийи кими, бөйүк Низами дә гәдим Азәрбайчан халг мәишәтинин элә бәдии тәсвирләрини яратмышдыр ки, онлар даима әдәбийят хәзинәсинин гиймәтли инчиләрини тәшкил эдәчәкләр.

Низаминин әсәрләриндә, демәк олар ки, гәдим дөврдә мә'лум олан бүтүн өлкәләр вә халглар иштирак эдирләр. Һадисәләр Юнаныстандан тутуб Тибет дағларына, Һиндистана, Мисрә, Шимал гүтбүнә гәдәр дүнянын һәр бир тәрәфиндә баш верир. Лакин Низами нәинки бу ерләрин тәсвириндә, һәтта пейғәмбәрин ме'рачы илә әлагәдар олан ислами әфсанәләрдән дә данышанда, онун нәзәрләрини доғма Азәрбайчанын көзәл тәбиәти чәлб эдир. Романларындакы сүжет хәтти һадисәләри чүрбәчүр өлкәләрә көчүрүр, лакин тәсвир олунан тәбиәт, бағлар, бағчалар, турачлы, кәкликли, ахар чешмәли чәмәнләр дәйишмәйир.

Бөйүк шаир өз дастанларында доғма вәтәни Азәрбайчанын көзәл тәбиәтини, өз халгынын адәт вә ән'әнәсини, һәят вә мәишәтини, мәрасим вә айинләринин бәдии лөвһәләрини яратмышдыр.

Низами ярадычылығында тәсвир эдилән бир чох мәишәт мәсәләләринин, мәрасимләрин инди дә Азәрбайчан халгы ичәрисиндә яшамагда олдуғу вә һабелә бунларын ән гәдим Азәрбайчан нағылларында вә дастанларында экс эдилмиш олдуғу буну айдын көстәрир.

Той мәрасими. Халг арасында ән чох яйылмыш мәрасимләрдән бири той мәрасимидир. Башга халгларда олдуғу кими Азәрбайчанда да феодал мәишәт тәрзи шәраитиндә халг күтләләри ичәрисиндә эвләнмәйә вә тоя чох заман бир тәсәррүфат һадисәси кими янашылмышдыр. Чүнки, адәтән кәлин гайнананы эв ишләри зәһмәтиндән гуртардығы кими, чөл ишләриндә дә: экиндә, алагда, бичиндә вә башга тәсәррүфат ишләриндә иштирак эдәрәк, бир тәрәфдән өз кәлиши илә, икинчи тәрәфдән дә доғачағы ушаглар, хүсусән оғлан ушағы илә, аиләнин сайча артмасына вә онун тәсәррүфат гүввәсинин мөһкәмләнмәсинә көмәк эдирди.

Оғлан үчүн гыз бәйәнмәк тәсәррүфат башчыларынын, йә'ни оғланын ата-анасынын өһдәсинә бурахылырды. Оғлан, бир гайда олараг, ата-анасынын тә'йин этдийи вахтда онларын бәйәндийи гызла эвләнмәли иди. Аиләнин тәсәррүфат бачарығыны артыран, онун рифаһ һалынын яхшылашмасына көмәк эдән вә нәслин давамыны тә'мин эдән той мәрасими дә чох бөйүк бир тәнтәнә илә кечирилир, она узун мүддәт хүсуси һазырлыг көрүлүр вә бөйүк хәрчләр гоюлурду. Буна көрәдир ки, тәсәррүфат ишини яхшы билән кәлинин әри тез өлдүкдә, ону эвдән бурахмайыб оғланын гардашларынын биринә верәрдиләр. Һәтта кичик гардашын яшы чох аз олса белә, илләрлә кәлини көзләмәйә разы салардылар. Гәдимдән бәри давам эдиб кәлән бу адәтләр 1920-чи илә гәдәр Азәрбайчан кәндләриндә яшамагда иди. Онун бә'зи галыгларына бу күн белә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Эвләнмәк вә той мәрасими бүтүн халгларда бир шәнлик һадисәси олса да, бу мәрасимин һәр халгда өзүнә көрә бир хүсусиййәти вардыр. Азәрбайчан халгында эвләнмәк мәрасиминин әсасән гыз бәйәнмәк, элчилик, нишан, той, кәрдәк, үзә чыхмаг кими сәфһәләри вардыр.

Бу һадисәләрин һәр бириси өзү-өзлүйүндә мүәййән бир мәрасим тәшкил эдир, бунларын һәр биринин хүсуси тәфәррүаты вардыр. Бүтүн бу гайдаларын чанлы шаһиди

олан Низами өз ярадычылығында онларын бәдии тәсвирләрини вермишдир.

Тәсәррүфат әһәмиййәтинә көрә даһа гәдим көкләри олан гыз бәйәнмәк вә элчилик адәти исламиййәтин Азәрбайчан халгы бойнуна бағланмасындан сонра, руһаниләрин мадди мәнафеинә вә исламиййәтин «һичаб» ганунуна мүвафиг олдуғу үчүн орта әсрләрдә даһа да мөһкәмләнмишдир. Бу адәтләр ингилаба гәдәр Азәрбайчан кәндләриндә вә шәһәрләриндә давам эдирди. Бәстәкар Үзейр Һачыбәйовун «Аршын мал алан» опереттасында, хүсусән Әскәрин халасынын симасында бу адәт чох парлаг бир сурәтдә верилмишдир. Бу гайдая көрә оғлан эвиндән икиүч э'тибарлы гадын сораглашдыглары гызын аиләсинә кедир, гоһум олачаглары ени аиләнин эв вә тәсәррүфат шәраитини, хүсусән гызын тәсәррүфат бачарығыны, һәрәкәтләрини, ишини билаваситә мүшаһидә эдирдиләр. Эвдә «етишмиш» гызы олан аиләләр үчүн бу чүр чағрылмамыш гонагларын кәлмәси фөвгәл'адә бир һадисә дейилди. Эв йийәси белә гонаглары адәтә көрә яхшы гаршыламалы, онлара йүнкүлвари сүфрә ачмалы, гызы вә тәсәррүфат ишләрини яхшы мүшаһидә этмәк үчүн лазыми имкан яратмалы иди. «Гыз ағачы-гоз ағачы, һәрә бир даш атар» мәсәли гыз эвинә арды кәсилмәдән кәлән гыз бәйәнләрин, элчиләрин һәмин бу кәлишини ифадә эдир.

Халг арасында сон заманлара гәдәр яшамагда олан бу мәрасимин тарихи көкләри чох гәдимдир. Бу һадисәйә биз «Дәдә Горгуд» бойларындан «Байбуранын оғлу Бамсы Бейрәк», «Ганлы гоча оғлу Гантуралы» бойларында биткин бир шәкилдә раст кәлирик.

Той мәрасиминин илк сәфһәси гыз бәйәнмәк, ән гәдим Азәрбайчан нағылларындан вә дастанларындан башлаяраг сон заманлара мәхсус нағылларадәк һәмин юхарыдаки шәкилдә мүһафизә олунмушдур. Гыз бәйәнмәк мәрасими Низами ярадычылығында да һәмин юхарыда көстәрилән шәкилдә тәсвир олунмушдур. «Лейли вә Мәчнун»да Мәчнунун атасы үмидсиз бир һалда Лейлинин атасынын эвиндән гайытдыгдан сонра оғлуну гүссәдән гуртармаг үчүн она нәсиһәт эдәрәк дейир:

О руһ овчусундан даһа да хумар,
Бурда руһ бәсләйән көзәлимиз вар.

Бах, ягут додаглы, инчи бухаглы,
Руһә әтр сачан лалә янаглы.
Көзәлләр айдан да чох ишыглыдыр,
Онлар илк баһардан ярашыглыдыр.
Гаршында йүз таныш ола-ола сән,
Нәдән яд гызына көнүл верирсән.
Кәл бу көзәлләрә, чананлара бах
Сәнин үчүн назәндә бир гыз алаг.

«Лейли вә Мәчнун»ун башга ерләриндә, атасынын Мәчнуна нәсиһәти парчаларында, «Хосров вә Ширин»дә Шапурун Ширин һаггында сөйләдийи һекайәдә дә гыз бәйәнмәк мәрасиминин тәсвиринә раст кәлирик. Юхарыда «Лейли вә Мәчнун»дан кәтирилән кичик парчадан, яхшы диггәт эдилсә көрмәк мүмкүндүр ки, Мәчнунун атасынын тәклифи илә Ганлы гочанын тәклифи арасында һеч бир фәрг йохдур. Бунларын һәр икисиндә той мәрасиминин илк сәфһәси, йә'ни ән гәдим дөврләрдән башлаяраг индийәдәк давам эдән гыз бәйәнмәк мәрасими эйни шәкилдә экс эдилмишдир. Һәр ики атанын дили илә онларын өз оғланлары үчүн гыз бәйәнмәк вәзифәси ифадә олунмушдур.

Низами ярадычылығында элчилийә кетмәк даһа парлаг бир шәкилдә верилмишдир. Бу эл адәти «Дәдә Горгуд» дастанында нечә тәсвир эдилмишсә әсасән эйни гайда илә дә сон заманлара гәдәр халг ичәрисиндә ичра эдилир. Элчилийә һөрмәтли, сөзү кечән кишиләр кедәр, гызын атасынын яхуд аиләдәки ән һөрмәтли адамын разылығыны алдыгдан сонра той тәдарүкүнә башланар. Бу мәсәлә «Дәдә Горгуд» дастанында «Байбуранын оғлу Бамсы Бейрәк» боюнда белә тәсвир эдилир: Бейрәйин истәдийи гызын гардашы дәли Гочар элчилийә кәләнләрин һамысыны өлдүрдүйү үчүн онун янына ән һөрмәтли адам көндәрмәк үчүн мәсләһәт мәчлиси дүзәлир, ағыр гонаглыг эдилир. «Бу гызы истәмәк ким вара билир?» әтрафында чохлу данышыгдан мәсләһәт көрүрләр ки, Дәдә Горгуд варсын. Чүнки Дәдә Горгуд элин ән һөрмәтли адамыдыр. Дәдә Горгуд мүәййән тәдарүк вә мәрасимлә дәли Гочарын эвинә кәлир вә кәлишинин сәбәбини белә анладыр:

«Гаршы ятан гара дағыны ашмаға кәлмишәм,
Ахынтылы көрклү суюну кечмәйә кәлмишәм;

Кен этэйинэ, голтуғуна гысылмаға кэлмишэм;
Танрынын буйруғу илэ, пейғэмбэрин говул илэ
Айдан ары, күндэн көрклү гыз гардашын Бану Чичэйи
Бамсы Бейрэйэ дилмэйэ кэлмишэм».

Элчилэрин сон заманлара гэдэр ишлэтдийи «аллаһын буйруғу, пейғэмбэрин шэриэти илэ» ифадэси һэмин юхарыда Дэдэ Горгудун ифадэсинин бир аз дэйишилмиш шэклиндэн башга бир шей дейилдир.

Низаминин ярадычылығында һэмин бу элчи көндэрмэк адэти бир нечэ ердэ тэсвир эдилмишдир. Бунларын эн парлағы Мэчнунун атасынын Лейликилэ элчилийэ кетмэсидир. Бу һадисэ «Лейли вэ Мэчнун»да белэ тэсвир олунур:

Бүтүн ағсаггаллар данышды бир-бир,
Бу олду мэслэһэт, бу олду тэдбир:
О, көзэл тайфанын инчисини биз
«Бизим бу көвһэрэ тай этмэлийиз».
Бу олду тайфанын вердийи гэрар,
Сэфэр палтарында йола чыхсынлар.
Разылыг элийлэ кэсилсин кэбин,
Бэлкэ бу диванэ о ая етсин.
Элэ ки, сэслэнди бу шадлыг зэнки,
Ачылды күл кими атанын рэнки.
Ата динлэдикчэ бу мэслэһэти,
Дағылды гэлбиндэн гэми, мөһнэти.
Бөйүк бир дэстэйлэ галхыб о заман
Сэфэр тэдарүкү көрдү һэр яндан.
Тамам һазырлашыб, дүзэлишдилэр,
Бөйүк бир чэлалла йола дүшдүлэр.
Чатды Лейликилэ кедэн элчилэр,
Бөйүкдэн кичийэ етди бу хэбэр.
Һэр элин, обанын өз адэти вар,
Гонаг кэлир дейэ, йола чыхдылар.
Һөрмэт аяғында дурдулар мөһкэм,
Бүтүн һэдиййэлэр верилди о дэм.
Бахыб башчысына амирилэрин,
Дедилэр: «Кэлмэкдэн нэдир мэгсэдин.
Даныш истэйини, һазырыг биз дэ
Чан-башла даянаг һөрмэтиниздэ!»

Султан Сэнчэр вэ гары
Бухара, 1545.

Деди ки:—«Мәгсәдим—гоһум олмагдыр
Ики кәнч көзүнә ишыг салмагдыр.
Гызын атасына үз дөндәрәрәк,
Гой бирләшсин,—деди,—бу ики үрәк.
Бил ки, мәһәббәтлә, кәбинлә сәндән
Гызыны оғлума истәйирәм мән»[1].

Бу парчанын ахырында Лейлинин атасынын элчиләрә рәдд чаваб вермәси тәсвир олунур.

Бурада нәинки тәсвир олунан адәт, мәрасим, һәтта айры-айры сурәтләрин дили вә ифадә тәрзи Низамидән даһа әввәл Азәрбайчан халгынын мәишәтиндә көк салмыш вә бу күнә гәдәр давам этмәкдәдир. Ибн Саламын Лейли үчүн элчилийә кәлмәсиндә Хосровун Шәкәрә, Искәндәрин Рөвшәнәйә элчи көндәрмәсиндә дә бу мәрасим эйни шәкилдә тәсвир эдилмишдир. Даранын өлүмүндән сонра Искәндәр өз «ширин дилли вәзирини» Даранын сарайына элчилийә көндәрир. Онун арзусу әсәрдә элчинин дили илә белә ифадә олунур:

Шөвкәтли падшаһын истәйи будур,
Исмәт пәрдәсиндә парлаян о нур,
Олсун бу падшаһын ишыг үлкәри,
Тачынын рөвшәнәк олсун көвһәри[2].

Той мәрасиминдә элчилик мүсбәт нәтичәләндикдән сонра гыза нишан көндәрилир. Нишан никаһдан әввәл оғлан эвинин гыз үчүн үзүк, күзкү вә башга йүнкүл һәдиййәләр көндәрмәси шәклиндә ичра олунур. Бурада башлыча рол ойнаян шей нишан үзүйүдүр ки, гызын бармағына тахылыр вә белә гызлара да адахланмыш, нишанланмыш дейилир. Үзүйүн янынча көндәрилән һәдиййәләр оғланын мадди имканындан асылы олур: адәтән эл арасында бир үзүк, бир күзкү, бир өрпәк, бир аз да ширни көндәрмәклә кифайәтләнирләр. Чох заман нағылларда бу нишан үзүйү гәһрәманлар тәрәфиндән гыза билаваситә верилир. Гызын бармағында башга оғланын нишаны варкән онун әрә кетмәси, адәти кобуд бир сурәтдә позмагдыр. «Дәдә горгуд» дастанында «Байбура оғлу Бамсы Бейрәк» боюнда Бейрәк Бану Чичәйә галиб кәлдикдән сонра, бир үзүк верәрәк дейир:

---

[1] Низами. „Лейли вә Мәчнун", сәһифә 66.
[2] Низами. „Искәндәрнамә", сәһ. 170.

«Ортамызда бу нишан олсун, хан гызы, деди».

Бейрәйин башына кәлән мачәралар оғланла гызы он алты ил бир-бириндән айырыр. Бейрәкдән үмидини кәсмиш гыз ени әрә кедир. Бейрәк той кечәси кәлиб чыхыр. О, өзүнү гыза танытмаг үчүн гыза охудуғу маһнылар ичәрисиндә.

«Гыз, сән әрә варырсан,
Алтун үзүк мәнимдир, вер мәнә!»—

дейир. Бунун чавабында Бану Чичәк:

«Севишдийим Бамсы Бейрәк сән дейилсән,

Алтун үзүк сәнин дейил. Алтун үзүкдә чох нишан вардыр.

Алтун үзүйү истәрсән, нишаныны сөйлә»[1]—дейир вә саирә..

Беләликлә, үзүйүн Азәрбайчан халгы ичәрисиндә гәдимдән бәри ики кәнчин евләнмәсиндә әсас нишан олдуғуну «Дәдә Горгуд» дастаны бизә көстәрир.

Юхарыда сөйләндийи кими эл арасында сон заманлара гәдәр ичра эдилән бу мәрасимә Низами әсәрләриндә дәфәләрлә раст кәлмәк олур. «Хосров вә Ширин»-дә Хосровун тапшырығы илә Шапур Хосровун шәклини Ширинә көстәрәрәк сеһркар бир дил илә онун севилмәсинә наил олур вә сонра Ширини Мәдаинә кетмәйә тәһрик эдир; Хосровдан кәтирдийи үзүйү исә нишан олараг Ширинин бармағына тахыр.

«Едди көзәл»дә рус гызы Бәһрам үчүн сөйләдийи нағылда гыз илә оғлан арасында чәрәян эдән рәмзли суал-чаваб верилир:

«Бу дәфә көтүрүб о пәри чамал,
Бир үзүк йоллайыб, эйләди суал.
Оғлан алан кими бахыб йохлады,
Тахды бармағына әзиз сахлады».

Бир аз сонра гыз бу рәмзи атасына белә изаһ эдир:

«Бир үзүк йоллайыб дедим бәйәнсән,
Мәним хошладығым әр элә сәнсән!»

---

[1] „Китаби Дәдә Горгуд", сәһ. 66.

Бу парчада нишан үчүн мәһз үзүк көтүрүлмәси тәсадүфи дейилдир. Бу һадисә ерли адәтләрлә бағлы бир шәкилдә верилмишдир. Ширин үзүйү бармағына кечирдикдә өзүнү артыг адахланмыш һесаб эдир вә башына кәлән бүтүн фәлакәтләрә дөзүр. Хосровун узун сүрән айрылығына, онун Мәрйәм вә Шәкәрлә евләнмәсинә, Мәдаин сарайындаки бүтүн әзаб вә әзиййәтләрә дөзүр, лакин нишандан үз чевирмир. Азәрбайчан халгы адәтинә көрә бармағында нишан үзүйү олан гызын башгасына көнүл вермәси бөйүк гәбаһәт сайылыр. Енә Бамсы Бейрәйин боюнда Бейрәк Бану Чичәйи бу сәбәбдән:

«Эйиблчә хан гызы

Әрә вармаг эйб олур»

—дейир. Чүнки о Бейрәк кедәли адәти позараг әрә вармалы олмушдур.

Той шәнлийинин өзү дә бөйүк шаирин ярадычылығында ифадәсини тапмышдыр. Хосровун Ширин үчүн той эдиб ону кәлин кәтирмәси, Ибн Салам илә Лейлинин тою, Искәндәрлә Рәвшәнәйин тою вә Рәвшәнәйин кәлин кәтирилмәси һадисәләриндә дә Азәрбайчан халгынын адәтләри парлаг бир сурәтдә экс эдилмишдир. Азәрбайчан халгынын той мәрасиминин ән гәдим нүмунәси «Дәдә Горгуд» дастанында олдугча парлаг верилмишдир. «Байбуранын оғлу Бамсы Бейрәйин» боюнда бу мәрасимин бүтүн тәфәррүаты: гадынларын той кечәси кәлинин башына йығышараг шәнлик мәчлиси дүзәлтмәләри, той мәчлисинин бүтүн ихтиярларынын «бәйдә» олмасы, той мәчлисиндәки чалыбчағырмаг, кәлинләрин, гызларын ойнамасы, икидләрин ох атмасы вә и. а... экс эдилмишдир, һәтта бурада тойдаки плов газанларынын тәсвири белә унудулмамышдыр. Бу адәтләрин, ох атмаг кими мәишәтдә артыг көһнәләрәк ортадан чыхмыш чүз'ийяты истисна эдиләрсә, галан тәфәррүат инди дә халг ичәрисиндә яшамагдадыр.

Низами өз дөврүндә халг ичәрисиндә яшаян бу шәнлик адәтләрини өзүнә мәхсус бир мәһарәтлә әсәрләриндә экс этдирмишдир. «Хосров вә Ширин»дә Хосровун Ширин үчүн чеһиз көндәрмәси вә ону бөйүк бир тәнтәнә илә кәлин кәтирмәси белә тәсвир эдилир:

«Шаһ кәлин үчүн элә бир чеһиз дүзәлтди ки, көйләр онун дәбдәбәсиндән хәчаләт чәкди».

Буну дедикдән сонра Низами Хосровун кәлин үчүн көндәрдийи әфсанәви һәдиййәләри сайыр. Бунлар мин дәвә, мин ат, мин көзәл кәниз вә башгаларындан ибарәтдир. Мараглы бурасыдыр ки, эйни әфсанәви һәдиййәләрә азачыг тәфавүтлә бир аз юхарыда ады чәкилән «Байбура оғлу Бамсы Бейрәк» боюнда да раст кәлмәк олур. Бурада да дәли Гачарын өз бачысы үчүн истәдийи һәдиййәләр тәхминән «Хосров вә Ширин»дә тәсвир олунан һәдиййәләрә охшайыр. Дәли Гачар бачысы үчүн Бейрәкдән истәдийи шейләри белә анладыр: «Мин буғра кәтирин ки, мая көрмәмиш ола. Мин дәхи айғыр кәтирин ки, һеч гысарағa ашмамыш ола. Мин дәхи гоюн көрмәмиш гоч кәтирин. Мин дәхи гуйругсузгулагсыз көпәк кәтирин. Мин дәхи бирә кәтирин мәнә!»

Истәнилән һәдиййәләр һәм «Дәдә Горгуд»да, һәм дә «Хосров вә Ширин»дә сайча бир-биринин эйни олдуғу кими (мин), кейфиййәтчә дә (ат, дәвә) тәхминән эйнидир. Айры-айры дөврүн фикир мәһсулу олан бу мотивләрин мәнбәи эйни халгын адәт вә ән'әнәси дейилмидир!

Эйни әфсанәви һадисәләрә айры-айры ичтимаи дөврләрин фикир мәһсулу олан башга Азәрбайчан нағылларында да мүхтәлиф шәкилләрдә раст кәлмәк олур.

Ширинин кәлин кәлмәси демәк олар ки, һазырки әсримиздә белә кечирилән мәрасимин эйнидир. Бу мәрасим Низамидә белә верилмишдир: Ширин үчүн көзәл вә зәнкин бәзәнмиш миник һазырланыр. Кәлинләр йол узуну кәлинин башына ноғул сәпә-сәпә бөйүк тәнтәнә илә Ширини гаршылайырлар. («Бүтүн йолу хәзинә сәпәрәк, инчи сачараг Ширини йүз назла кәтирдиләр».)

Халг арасында инди дә кәлини кәтирмәк үчүн оғлан эвинин адамлары бәзәкли атларла кедир вә эйнилә Низамидә тәсвир олунан тәнтәнә илә кәлини зәрли хараларла бәзәнмиш миникдә оғлан эвинә кәтирирләр. Мараглы бурасыдыр ки, бөйүк шаир шаһанә бир тоюн бүтүн дәбдәбәсини тәсвир эдәркән, эйни мәрасимин халг арасында нечә кечирилдийини сөйләмәйи дә унутмамышдыр:

«Гәнд әвәзинә кәлинин башына таза фындыг бойда инчи сәпилирди. Күл ярпаглары әвәзинә онун башына мүшк, лә'л вә гызыл сәпилирди».

Бурада шаир Хосрова мәхсус шаһанә той тәсвир этдийи үчүн мүбалиғәйә кечир вә халг арасында мәрсум

олан адәти шиширдир. Халг арасында кәлинин башына ноғул, ширни, пул вә чичәк сәпмәк, шабаш атмаг адәтдир. Низами дейир ки, Ширинин башына бунларын әвәзинә зәр, чаваһир сәпилирди.

Бөйүк шаир Азәрбайчан халг тойларынын бир чох инчә тәфәррүатыны да мүхтәлиф васитәләрлә ифадә этмәйә чалышмышдыр.

Адәтә көрә гыз оғлан эвинә көчәркән ананын «хейир-дуа» вермәси вә нәсиһәт этмәси ән зәрури дәбдир. Бу чәһәт «Искәндәрнамә»дә Рөвшәнәк көчәркән онун анасынын дили илә ифадә эдилмишдир:

Деди Рөвшәнәйә севимли ана:
Кедирсән Искәндәр шаһын янына.
Гиймәтли ягутсан Искәндәр үчүн
Бир инчи көһәрлә бирләшир бу күн.
Әмриндән ярамаз боюн гачырмаг,
Сәнә бу рум шаһы лайигдир анчаг.

Яхуд той мүнасибәтилә хына яхмаг—«хынаяхды» адәти «Хосров вә Ширин»дә белә верилмишдир: Шаһын пәрдәсинә яхын олан адамларын әлиндән бир ай той рәнки кетмәди. Һәмила, Сәмәнтәрк вә Һумаюн әлләрини хына илә гызартмышдылар.

Бунун кими дә кәлинин өз гардашы тәрәфиндән мүшайиәт эдилмәси мәрасиминин сәадәт фалы олмасы әдәби үсул кими «Искәндәрнамә»нин сонунда Изәддинин мәдһиндә белә ифадә эдилмишдир:

Белә саф кәлинлә пәрдәни әкәр,
Гардашы тутарса йәгин хош дүшәр.

Азәрбайчан тойларында үмуми шәнлик, чалыб-чағырмаг илә бирликдә бир сыра башга тәфәррүат да вардыр. Бу тәфәррүат сырасына һәр бир азәрбайчанлынын билдийи, көрдүйү—енкә, кәрдәк, дуваг, үзә чыхмаг вә саирә кими истилаһларын ифадә этдийи адәтләр дахилдир. Биз бу истилаһларын «Дәдә Горгуд» дастанында да индики мә'насында ишләндийинә раст кәлирик. Мәсәлән: «Бамсы Бейрәк» дастанында Бейрәк гәфләтән тәғйир-либас эдәрәк өз нишанлысынын той мәчлисинә кирир, мәчлисин «бәйи» Газан хана тә'нә илә мүрачиәт эдәрәк дейир: «Ханым Газан, унум инлә, сөзүм динлә. Әлан сабаһ ерин-

дән дурмушсан. Ағ ормана кирмишсән! Ағ говағын будағындан бурғалайыбан кечмишсән. Чанбачығын әймишсән. Ох чығырын гурмушсан. Адын Кәрдәк гоймушсан. Сағда отуран сағ бәйләр, солда отуран сол бәйләр...».

Һәмин парчада Бейрәйин һазырчаваблығы мәчлисин бәйинә хош кәлдийи үчүн «Бу күнкү бәйлийи бунун олсун, гоюн нәрәйә кедәрсә кетсин, нейләрсә әләсин»—дейир.

Бир аз даһа Бейрәк «бәйлийиндән» истифадә эдәрәк кәлинин—Бану Чичәйин ойнамасыны тәләб эдир. Лакин гадынлар—«Гысырға енкә дерләр бир хатун варды, она айытдылар. Мрә гысырға енкә дур сән ойна, нә билир дәли озан—дедиләр.

Гысырға енкә дурду айытды: Мрә дәли озан әрә варан гыз мәнәм деди, ойнамаға башлады».

Той мәрасиминин бүтүн бу тәфәррүаты Низами әсәрләриндә дә эйни шәкилдә тәсвир эдилмишдир.

«Искәндәрнамә»дә Рөвшәнәйин кәлин кәтирилмәси, тәсвир эдиләркән дейилир:

Ананы динләркән о севимли гыз,
Һәядан тәр төкдү, баш әйди ялныз.
Сарая һәрәкәт фикрийлә дурду,
Ай кими гызылдан тахта отурду.
Алдылар падшаһа мәхсус кәрдәйә,
Һәр тәрәф сарылды ипәк пәрдәйә».

«Лейли вә Мәчнун»да Лейлинин Ибн-Салама верилмәси тәсвир эдиләркән:

О әрәб Юсифи, рус кәнчи тездән
Кәлин дуварғыны тулладь үздән».

Юхарыдан бәри той мәрасиминә аид кәтирилән мисаллар шүбһәсиз, индики тойларда олдуғу кими, мүәййән нәғмәләр, маһнылар вә башга шифаһи халг әдәбийяты әсәрләри илә мүшайиәт эдиләрмиш. Лакин тәәссүфләр этмәк лазымдыр ки, белә әсәрләр, Низами әсәрләриндә өзүнә ер тапа билмәмишдир. Буна бахмаяраг бөйүк шаирин айры-айры әсәрләриндә тәсвир эдилән тәфәррүаты алыб, Азәрбайчан халгынын тәхминән о дөврдәки адәт вә ән'әнәләрини тәсвир эдән «Дәдә Горгуд» дастанлары вә сонраки Азәрбайчан нағылларынын мүвафиг мотивләри илә мүгайисә этдикдә вә бүтүн бунлары исә халг арасында индийәдәк мүһафизә олунмуш мәрасимлә тутушдурдугда, бунлардаки охшайыш вә эйнилик белә бир нәтичә чыхармаға имкан верир: Низами истәр македониялы Искәндәр, истәр Иран шаһзадәси Рөвшәнәк вә истәрсә әрәб гызы Лейли үчүн той эдиркән, бу тойлары һәмин сурәтләрин мәнсуб олдуглары халгларын мүвафиг дөврләрдәки мәрасиминә көрә дейил, даһа чох өз доғма Азәрбайчан халгынын мәрасиминә көрә ичра этмишдир. Бу мүнасибәтлә дә о, халг адәтинин ән яйылмыш һадисәләриндән бири олан той мәрасимини бүтүн инчәликләри илә өз әсәриндә яратмышдыр.

Яс мәрасими. Халг ичәрисиндә чох яйылмыш мәрасимләрдән бири дә яс мәрасими вә бу мәрасим заманы охунан ағылардыр. Низами ярадычылығында бу мәрасим Фәрһадын, Хосровун, Лейлинин, Искәндәрин, Мәһинбанунун, Бәһрамын, Даранын өлүмү мүнасибәтилә тәсвир эдилмишдир.

Яс мәрасими илә әлагәдар адәтләрдән бири вәсиййәтдир. Бир чох халгларда олдуғу кими хәстә өлүм гаршысында өзүнүн дүнйәви мәсәләләри һаггында кәләчәк варисләринә вәсиййәт эдир. Вәсиййәт чох гәдим бир һадисә олса да һәр заман онун мәзмуну бир олмамышдыр. Бу мәзмун айры-айры дөврләрин ичтимаи-сияси вә һүгуг мәсәләләриндән асылы олараг дәйишилмишдир. Вәсиййәт мәрасими, адәтән, хәстә өз өлүмүнү һисс этдикдә ичра эдилир. Һалбуки даима бир-биринә һүчум эдән вә чох заман гәфләтән дүшүб өлән көчәриләр арасында, бир гайда олараг белә мәрасим үчүн имкан йохду. Кечмишләрдә көчәри һәят сүрән бә'зи тайфалар ичәрисиндә (Алар—Ярдымлы району, Бидар—Шамахы району) эвдә, йорған-дөшәкдә өлмәк һәр киши үчүн бөйүк тәһгир сайылырды. Ислам дини һүгуг ганунларынын һәлә дәрин нүфуз этмәмиш олдуғу бир ичтимаи гәбилә дөврүнү тәсвир эдән «Дәдә Горгуд» дастанларында биз бу мәрасимә ялныз бирчә дәфә вә һәм дә даһа сонраки Азәрбайчан нағылларында тәсвир эдилән мәзмунундан даһа фәргли бир шәкилдә раст кәлирик. «Дәдә Горгуд» дастанларында «Духа гоча оғлу дәли Домрулун» боюнда әзраил Домрулун чаныны алмаға һазырлашаркән о арвадына белә вәсиййәт эдир:

«Йуксәк гара дағларым
Сәнә яйлаг олсун.
Союг-союг суларым
Сәнә ичәт олсун.
Товла-товла шаһбаз атларым
Сәнә минәт олсун.
Дәнлийи алтун бан эвләрим
Сәнә көлкә олсун.
Гатар-гатар дәвәләрим
Сәнә йүкләт олсун.
Көзүн кими тутарса,
Көнлүн кими севәрсә,
Сән она варкил.
Ики оғланчығы өйсүз гоймакил».

Бурадакы вәсиййәтин мәзмунундан бир тәрәфдән көчәри малдар бир тәсәррүфат башчысынын, икинчи тәрәфдән дә дини гайдаларын чох да дәриндән мәһкуму олмаян бир адамын өлүм гаршысында олдуғу көз габағындадыр.

«Хосров вә Ширин»дә Мәһинбану өмрүнүн кечдийини һисс эдәрәк Ширинә белә вәсиййәт эдир:

«Бир күн ону (Ширини) хәлвәтдә өз янына чағырды, хәзинәләрин ачарыны она верди вә деди ки, гоча анан сәнин янында өләчәк. Чүнки онун сағламлығы кетмиш вә хәстәләнмишдир».

Даранын өләркән Искәндәрдән этдийи үч хаһиш вә һабелә Искәндәрин вәсиййәти бу мәрасимә һәср эдилмишдир.

Сөйләндийи кими өлүм әрәфәсиндә вәсиййәт тәхминән бүтүн халглара мәхсус бир һадисә олдуғу һалда онун ичра олунмаг мәрасими вә бурадакы тәфәррүата айры-айры халгларда дөврүн ичтимаи-сияси тәләбләриндән асылы олараг башга-башга олур. Она көрә дә Низами әсәрләриндә экс эдилмиш вәсиййәтин өзү йох, онун ифадә этдийи мәзмун даһа чох мараглыдыр ки, бу мәзмунда халг адәтләри вә әнʼәнәләри, халг мәишәти яшадылмышдыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән Низами Ширинин тахта чыхмасыны адәт вә ганун үзрә доғрултмаг үчүн Мәһинбануну сонсуз-өвладсыз тәсвир эдир вә беләликлә дә эл дәби үзрә Ширинә вәрәсәлик һүгугуну газандырыр. Чүнки

халг адәтинә көрә сонсуз адамынән яхын вәрәсәси гардашы ушағыдыр.

«Дәдә Горгуд» дастанларында сонсузлуг бөйүк гәбаһәт сайылыр.

Искәндәр өләркән вәсиййәтинин сонунда дейир:

Мәндән бир чохлары көрмүшдүр нифрәт,
Зүлм көрәнләр дә йох дейил әлбәт.
Зүлм этмишәмсә әфв эдин мәни
Мән дә өлдүрмүшәм чох зүлм эдәни.

Искәндәр бу сөзләрлә билдийимиз һалаллашма айинини ичра эдир ки, буну Низаминин башга гәһрәманларынын вәсиййәтиндә дә көрмәк олур. Һалаллашма чох гәдим вә һәтта «Дәдә Горгуд» дастанларында өз ифадәсини тапмыш амилләрдән биридир. «Бусат дәләкөзү өлдүрдүйү» боюнда Бусат тәһлүкәли дөйүшә кириркән «бабасынын, анасынын әлини өпдү, һалаллашды, хош галын дедикдән» сонра сәфәрә чыхды.

Беләликлә, бөйүк шаир Мәһинбанунун, македониялы Искәндәрин вәсиййәтиндә вә с. дә исламиййәт зүһурундан сонра Азәрбайчанда көк салмыш һалаллашмаг, варис тәʼйин этмәк, сон арзулары сөйләмәк кими халгын адәтләрини өз әсәрләриндә яшатмышдыр. Яс мәрасиминин башга чәһәтләри дә эйни гайда илә тәсвир эдилмишдир. Лейлинин анасына этдийи вәсиййәтдә «кәрн», «дәфн» мәрасими, демәк олар ки, бүтүн инчәликләринә гәдәр тәсвир эдилмишдир.

Бу парчада Азәрбайчан халгы арасында исламиййәтин тәʼсири илә көк салмыш кәфн мәрасими тәсвир эдилир. Арзусуна чатмамыш гызларын табуту тәдарүк эдилән той чеһизләри илә бәзәнир. Кафур, сүрмә вә с. исә кәфн-дәфн мәрасиминин халг ичәрисиндә һамыя мәʼлум чәһәтләридир. Бунлардан әлавә өлү үчүн яс сахламаг, эһсан вермәк дә Низами әсәрләриндә чох долғун бир шәкилдә тәсвир эдилмишдир. Лейлинин өлүмүндән сонра анасы гара кейәрәк сачыны йолур вә «даша тәʼсир эдән» яныглы нөһәләр (ағылар) охуюр. Бу чүр яс сахлама мәрасиминә Мәһинбанунун, Искәндәрин, Бәһрамын, Фәрһадын өлүмүндә дә раст кәлмәк олур. Һәтта Бәһрамын шаһлығы дөврүндә баш верән гураглыг вә гәһәтлик илиндә дә ачындан өлмүш бирчә

нәфәр үчүн эйни гайда илә яс сахланылдығы тәсвир олунур, бурада да гара кейәрәк матәм тутулур. Яс дөврүндә еһсан вермәк адәти Искәндәрин анасына яздығы мәктубда да унудулмайыр.

Низами әсәрләриндә тәсвир эдилән вә ислам дини тә'сирини дашыян һәмин бу яс вә еһсан мәрасиминин изләрини бир аз ибтидаи шәкилдә «Дәдә Горгуд» дастанларында да көрүрүк. «Бамсы Бейрәк боюнда» бу мәсәлә белә тәсвир эдилир: «Бейрәйин яланчы өлүм хәбәрини алан едди гыз гардашы ағ чыхардылар, гара донлар кейдиләр... Гардаш дейиб ағлашдылар, өкүрүшдүләр... Бану Чичәк гаралар кейди, ал янағыны дағытды...Галын оғуз бәйләри Бейрәк үчүн әзим яс тутдулар, үмид үздүләр»[1].. Енә һәмин дастанларын «Ич оғуза дыш оғуз ағ олуб Бейрәк өлдүйү» боюнда Бейрәйин матәми юхарыда көстәрилән гайдада тәсвир эдилир. Беләликлә, матәм мәрасиминин Низами әсәрләриндә ислам дини гайдаларына уйғун бир шәкилдә верилмиш олдуғу һеч дә тәәччүблү сайыла билмәз. Чүнки юхарыда «Дәдә Горгуд» дастанларындан кәтирилән сәһнәләр яс мәрасиминин ислам дини гайдалары үзрә, Низамидән даһа әввәл халг арасында кечирилдийини көстәрир.

Бурада ән дәйәрли чәһәт элә бурасыдыр ки, Низами Искәндәри әски юнан адәти, Мәчнуну, Лейлини әски бүтпәрәст әрәб гайдасы үзрә дейил, онларын һамысыны өз дөврүндә Азәрбайчан халгы арасында ичра эдилән адәт үзрә дәфн этмиш вә онларын яс мәрасимини дә эйни гайда илә тәсвир этмишдир. Беләликлә дә бөйүк шаир өзүнә мүасир халг мәишәтини өз әсәрләриндә яшатмышдыр.

Бөйүк шаирин әсәрләриндә халгын тәсәррүфатдаки мөвсүм ишләри, овчулуг, түркәчара, үзәррик, юху йозмаг, оюн, чалғы вә саирә кими бир чох мәишәт тәфәррүаты; габ-гачагдан тутмуш емәкләрин, шәрбәтләрин, ширниләрин адлары вә бир чох башга чәһәтләр әкс эдилмишдир.

Кәтирилән нүмунәләр бөйүк шаирин Азәрбайчан халгын мәишәтини бүтүн тәфәррүатилә тәрәннүм этмиш олдуғуну нүмайиш этдирир. Чох еһтимал ки, бу адәт вә ән'әнәләрин чоху бу вә я башга шәкилдә айры халгларда да вардыр. Лакин мәишәт инчәликләрини эшитмәк, я китабда охумаг йолу илә бу гәдәр дәриндән мәнимсәйәрәк сева-сева там бир инандырычылыгла тәрәннүм этмәк ағыла батан иш дейилдир. Доғма халгын ичәрисиндә бөйүмүш, онун бүтүн мәрасимләрини, адәт вә ән'әнәләрини билавасите көрмүш, онларда шәхсән иштирак этмиш бөйүк Низами ялныз кениш һәят мүшаһидәләри сайәсиндә бу гәдәр инчә, гиймәтли әсәрләр ярада биләрди.

---

[1] „Китаби Дәдә Горгуд", сәһ. 55.

Проф. Б. Б. ДЕНИКЕ

XV—XVII əср Азəрбайчан вə Шəрг инчəсəнəтиндə Низами Кəнчəвинин сүжетлəри

Шаир Низами Кəнчəвинин јубилејинə һазырлыг Азəрбајчан халгынын мəдəнијјəтинин јүксəлмəси үчүн јени бир тəкан олду. Бөјүк шаирин шəхсијјəти вə јарадычылығы һəртəрəфли тəдгиг едилир, онун өлмəз поемаларынын тəрчүмəлəри чап едилир, Низами епохасынын парлаг мəдəнијјəти өјрəнилир. Бу мүнасибəтлə Азəрбајчан халгынын тарихинə, зəнкин кечмишинə мараг бир даһа артмышдыр. Бə'зи мүвəффəгијјəтли газынтылар нəтичəсиндə Азəрбајчан ме'марлығынын бир чох көзəл хүсусијјəтлəри мејдана чыхарылмышдыр. Бир сыра чидди тəшкил едилмиш експедисијалар мөвчуд абидəлəрин дəриндəн тəдгиг едилмəсинə вə јени абидəлəрин тапылмасына сəбəб олду. Узаг кечмишин үзəриндəн пəрдə ачылыр, гəдим абидəлəр һаггында мə'лумат топланыр, VI—VII əсрлəрдə јаранан вə бу вахта гəдəр мə'лум олмајан ме'марлыг əсəрлəри мејдана чыхыр. Мə'лум олур ки, көзəл халг усталары, ме'марлары јетишдирəн Нахчыван ме'марлыг мəктəби ме'марлыг тарихиндə чох парлаг бир һадисəдир.

Бүтүн бунлар Низами дөврүндə чичəклəнəн Азəрбајчан мəдəнијјəтинин зəнкин бир кечмишə малик олдуғуну көстəрəн бариз дəлиллəрдир.

Мəгалəмизин əсас вəзифəси—Низами јарадычылығынын, онун зəнкин мүндəрəчə илə долу олан поемаларынын Азəрбајчанын вə Шəргин тəсвири инчəсəнəтинə нə гəдəр бөјүк тə'сир көстəрдијини ајдынлашдырмагдыр. Низаминин көзəл поемалары Азəрбајчан вə Шəрг рəссамларында бөјүк бир мараг ојатмышдыр. Шəрг миниатүрүнүн əн јахшы усталары Низами поемаларынын сурəтлəриндəн илһамланараг онлары өз əсəрлəриндə екс етдирмəјə чалышмышлар.

Бөјүк шаирин өз көзəл поемаларында јаратдығы шаиранə сурəтлəр рəссамларын тəсəввүрүндə бөјүк бир тə'сир доғурмуш вə күллү мигдарда көзəл сəнəт əсəрлəринин јаранмасына мүһүм бир сəбəб олмушдур.

Күман етмəк олар ки, Низаминин поемаларынын иллүстрə едилмəсинə бу поемалар јаранандан бир аз сонра башланмышдыр, анчаг бизə кəлиб чатан əн гəдим шəкиллəр XV əсрин башланғычына (1410-чу ил) аиддир. Низаминин мə'лум ел јазмаларындан əн гəдими Парис милли китабханасынын 1360-чы ил тарихли манускриптидир; анчаг бу ел јазмасында шəкил јохдур.

Низами јарадычылығынын əн гəдим шəкилли ел јазмалары XV əсрин əввəллəринə аиддир.

XV—XVI вə XVII əсрлəрин ел јазмалары ичəрисиндə миниатүрлүсү даһа чохдур. Бу миниатүрлəрдə XV—XVII əср Шəрг рəссамлығынын бүтүн чəрəјанлары вə јерли мəктəблəри ексини тапмышдыр.

Низаминин поемаларында јаратдығы бəдии сурəтлəрин тəкчə рəссамлыгда вə китаб миниатүрүндə дејил, Шəрг инчəсəнəтинин башга саһəлəриндə дə өз ексини тапмасы факты бу сурəтлəрин чох кениш интишар тапдығыны көстəрир. Низами поемаларынын сүжети əсасында јарадылмыш халчалар, бəдии тохумалар, чини габлар (керамика) вə саир сəнəт əсəрлəри вардыр. Əн гəдим əсəрлəрдəн XIII əсрдə, jə'ни Низаминин өз дөврүнə јахын бир заманда јаранмыш ики əсəр көстəрмəк олар: 1210-чу илə аид нимчə вə XIII əсрин башлангычына аид олан бир кашы парчасы (фрагмент).

Чилчыраг рəсми илə бəзəнмиш нимчəдə «Хосров вə Ширин»дəн бир парча: Ширин чимəркəн вə Хосров чəкилмишдир. Јазыда тарих (1210-чу ил) вə устанын ады—Шəмсəддин Һəсəни көстəрилир. Бу шəклин композисијасы əзəмəт, садəлик вə сон дəрəчə мүстəвиликлə фəрглəнир. Композисија даирə ичəрисиндə бөјүк бир маһарəтлə чəкилмишдир. Шəклин ашағы һиссəси ичəрисиндə Ширинин чылпаг фигуру вə үзəн балыглар олан һовуздан ибарəтдир; јухары һиссəдə композисијанын мəркəзини Хосровун аты вə бу атын үзəриндə отуран фигур тəшкил едир. Композисијанын јухары һиссəсиндə беш инсан фигуру вардыр. Бу шəкил Низами поемала

ры мөвзуунда чәкилмиш мә'лум шәкилләрин ән гәдимидир. О, поема язылдыгдан 24 ил сонра вә Низами өләндән 7 ил сонра чәкилмишдир. Чини мә'мулаты үзәриндә чәкилмиш шәкилләри XII—XIII әсрләрә аид күман этмәк олар ки, Низами дөврүнүн китаб миниатүрү дә тәхминән бу үслубда олмуш вә шаирин поэмаларына бу үслубда илк шәкилләр чәкилмишдир вә о, өз поэмаларынын мөвзуунда чәкилмиш һәмин бу чүр шәкилләрә тамаша этмишдир.

Мина типли чохрәнкли шәкилләри олан XIII әср чини фрагменти дә вардыр ки, үзәриндәки шәкилин сүжети, чох күман, Низами әсәрләриндән алынмышдыр. Үзәриндә ики фигур чәкилмиш олан бу кашы фрагменти XII әсрә аиддир вә шәрг мәдәниййәти музейи тәрәфиндән әлдә эдилмишдир (№711). Бу кашы фрагментинин әсасы чәһрайы рәнкдәдир; минасы ағ суд рәнкиндәдир, гызыла тутулмуш шәкилләр алты рәнкдәдир: гырмызы, чәһрайы, сары, боз-мави, яшыл, сүрмәйи вә гара. Кашыда һаләләр ичәрисиндә ики фигур чәкилмишдир. Бу фигурлардан бири гырмызы палтарда сол әлини габаға узатмыш, дишли бир диварын далында отурмушдур; о бири, башында сиври яшыл папаг, әйниндә гызыл бәзәкли боз-мави рәнкли палтар, сағ әли-лә ағача сөйкәнәрәк диварын янында даянмышдыр. Һәр ики фигурун арасында гызыл сую әламәтләри сахламыш мүәййән бир үслуба уйдурулмуш габарыг биткн орнаменти вардыр; кәнарлары гырмызы рәнк илә һашийәләнмишдир. Йә'гин бу, һанки бир әдәби әсәрин исә сүжети әсасында чәкилмишдир. Белә күман этмәк олар ки, бурада Ширинин гәсри гаршысында даянмыш Хосровун рәсми чәкилмишдир. Композисиясы сон дәрәчә садәләшдирилмишдир.

Низаминин поэмалары рәссамлар тәрәфиндән чох сәрбәст вә мухтәлиф шәкилдә иллүстрә эдилмишдир. Бә'зән бу бир нечә шикилдән ибарәт олур, бә'зән исә миниатүрләрин сайы онларла олур, белә ки, рәссам поэманын бир чох эпизодларыны әкс этдирә билир. Адәтән «Сирләр хәзинә»си вә «Искәндәрнамә» поэмаларына аз миниатүр һәср эдилир, о бири үч поэма исә—«Хосров вә Ширин», «Лейли вә Мәчнун», «Едди көзәл» рәссамларын даһа чох нәзәр-диггәтини чәлб этмишдир.

Инди XV әср инчәсәнәтинин Низами поэмаларынын сурәтләрини нечә әкс этдийинә нәзәр етирәк.

Бу дөврдән бизә бир чох, миниатүр әлязмалары кәлиб чатмышдыр. Анчаг XV әсрдә Низами мөвзуларыны әкс эдән башга сәнәт әсәрләри галмамышдыр.

Биз бәдии чәһәтдән ән мараглы, хүсусән дүзкүн тарихи, имзасы вә я мөһрү олан миниатүрлү әлязмалары үзәриндә даянaчағыг. ССРИ-нин китабханаларында вә музейләриндә топланмыш XV әср әлязмаларыны хүсуси гейд этмәлийик.

Низами мөвзуунда чәкилмиш миниатүрләрин ән гәдимләри Гулбенкианын әлдә этдийи «Антолокия»даки көзәл миниатүрләрдир. Бу «Антолокия» о заманлар Ширазда һакимлик эдән Шаһруһ Искәндәр Султанын оғлу үчүн 1410-чу илдә язылмышдыр. Бу «Антолокия»да Низамидән көзәл бир рәссам тәрәфиндән иллүстрә эдилмиш бир сыра парчалар верилмишдир. Бу миниатүрләр Шираз миниатүр мәктәбинин йүксәк әсәрләридир. Шәрг миниатүрләринин тәдгиги бир сыра ерли мәктәбләрин айрылмасына имкан вермишдир. Инди артыг XIV әсрин сонлары вә XV әсрин әввәлләриндәки Шираз мәктәбинин мүстәгил әһәмиййәти һаггында данышмаг олар. Бу мәктәбин 1370-лән 1420-йә гәдәр тарихи олан бир нечә иллүстрә эдилмиш әлязмалары мә'лумдур.

Бу дөврүн Шираз миниатүрләриндә даһа бөйүк бир әзәмәт вә бунунла бәрабәр гуш, чичәк шәкилләриндә даһа чох сәрбәстлик вә тәзәлик вардыр. Эйни дөврүн Һерат мәктәбинин исә рәсмләри даһа академик вә гурудур.

1410-чу ил әлязмасында композисия әзәмәтли, хәтләр гүввәтли вә мә'налы, тәбиәт исә чанлыдыр. Һәр бири бир сәһифә тутан бу ири миниатүрләр сон дәрәчә йығчам вә тәәччүб эдиләчәк дәрәчәдә көзәл вә садәдир. Әсәрдә бөйүк бир сәнәткарын әли һисс эдилир. Бәһрам Кур тәрәфиндән едди көзәлин шәкилләри асылы отағын тамаша эдилмәсини көстәрән миниатүрләрдә биз, дәрин бир сүкунәт, диварын ярым даирә шәкилдә тәкрар-тәкрар бөлүнмәсиндән әмәлә кәлән аһәнкдар ритм, композисиянын симметрик мүвазинәтини көрүрүк. Бу шәкилләр отағын диварларилә шагули дуран едди күмбәзин һәр биринин юхары һиссәсиндә көстәрилмишдир. Бу миниатүрләрдә ме'марлыг хүсусиййәтләри вә интер'ерләрин тәсвириндә фәзаны дуймаг бачарығы

вә бу фәзанын тамамилә мүстәви дейил гисмән дәрин верилмәси инсаны һейран эдир. Ме'марлыг инчәликләри вә һашийәләрин верилишиндә бу миниатүр дөврүн гиймәтли мәдәни-тарихи сәнәди вәзифәсини көрә биләр.

Хосрову чичәкли ағачларын көлкәсиндә өз яхын адамлары илә бирликдә, тәбиәтин гучағында тәсвир эдән миниатүрләрдә чанлы тәбиәт һисс олунур. Композисия сәлис вә аһәнкдардыр; үмумиййәтлә хәтләр вә хүсуси сифәт хәтләри юмшаг вә чазибәдардыр. Әл һәрәкәтләри, гызылгуш сахлаянларын дәстәсиндәки мә'налы дөнүшләр, онларын гушлары, миниатүрүн ашағы һиссәсиндә чәкилмиш мусигичиләр олдугча һәяти вә һәгиги верилмишдир.

Лондонда Британия музейиндә әксәрән Низаминин поэмалары топланмыш «Антолокия» нүсхәси вардыр. Бу әлязмасы да 1410—1411-чи илләрдә Искәндәр Султан үчүн язылмышдыр. Йәгин ки, бу миниатүрләр дә Шираз мәктәбинә аиддир. Онлар юхарыда сөйләдийимиз Гулбенкианын топладығы әлязмаларына яхындырлар, анчаг онун миниатүрләринә хас олан әзәмәт бу миниатүрләрдә йохдур. Бунлар даһа хырдадырлар, анчаг хәтләрдә бөйүк бир инам вә мә'на вардыр.

Низаминин поэмалары мөвзуунда чәкилмиш вә тарихи мүәййән олан миниатүрлү гәдим әлязмаларындан бири Бакидә Низами музейиндәдир. Мән бу яхынларда әлдә эдилмиш «Искәндәрнамә» поэмасынын 821 (1416) тарихли чох көзәл әлязмасыны нәзәрдә тутурам. Бу әлязмасынын чох мараглы миниатүрләри вардыр. Бурада поэманын биринчи һиссәсиндән Искәндәрин Ирана кәлмәси вә атәшкаһы дағытмасы тәсвир эдилмишдир. Миниатүрләрдә чәкилмиш эпизод Низамидә бу чүрдүр:

Ирана әмр этди бөйүк Искәндәр,
Атәшпәрәстликдән этсинләр һәзәр.
Үзүнү чевирсин көһнә айинә,
Пәрәстиш эйләсин Хосров дининә.
«Муғларин» палтары ода галансын,
Бу атәшкәдәләр атәшдә янсын.
Иранда адәтдир кечмишдән бәри
Атәшкәдә иди алимләр ери.
Орда сахланарды сәрвәт, хәзинә;
Душмәсин башга бир шәхсин әлинә.

Ширин чимәндән сонра
Шираз, 1420.

Һәр сонсуз варлы да савабдыр, дейә,
Малыны гоярды атәшкәдәйә.
Өлкәләр дүшмүшкән дәрмансыз дәрдә,
Бир хәзинә иди һәр атәшкәдә.
Онлары көкүндән йыхды Искәндәр,
Хәзинә ахытды бир дәниз гәдәр..
Һәр атәшкәдәнин кечсә янындан,
Йыхараг хәзинә йығырды ондан.

Низами музейинин 1416-чы илә аид «Искәндәрнамә» әлязмасынын ән мараглы миниатүрләриндә атәшкәдәнин схематик тәсвири вә бу бинанын фонунда ики фигур верилмишдир; фигурлардан бири әлини галдырмыш һәрбиюндур, о бири әлиндә бир парча гызыл, диз чөкмүшдүр. Бинанын гаршысында дөрд фигур даянмышдыр (онлардан үчү йәгин ки, әскәрдир). Фонда мәнзәрә изләри галмышдыр. Миниатүр композисия э'тибарилә чох әзәмәтлидир, рәнкләри парлагдыр, бир-биринә уйғундур. Сифәтләрин чәкилишиндә, үслубча XIV әср рәссамлығы илә бағланан хүсусиййәтләр вардыр. Мәсәлән, дөрд адамын ичәрисиндә башы чалмалы монғол типли бир кәнч.

Бу миниатүрүн бөйүк бәдии вә тарихи әһәмиййәти вардыр вә бүтүн әлязмасы мөһкәм тәдгиг вә мүгайисәли тәһлил тәләб эдир. О заман бу миниатүрүн мәнсуб олдуғу мәктәби тә'йин этмәк мүмкүндүр.

Һаггында данышылан миниатүр ССРИ-дә Низами поэмаларыны иллүстрә эдән миниатүрләрдән ән гәдимидир, бүтүн дүняда исә үчүнчү ер тутур (юхарыда тәһлил этдийимиз, биринчи вә икинчи ери тутан 1410-чу вә 1410—1411-чи ил әлязмаларыны нәзәрдә тутуруг).

Инди хроноложи э'тибарилә Низаминин айры бир әлязмасы—Карт'енин топладығы «Хәмсә»нин үзәриндә даянаг. Бу әлязмасынын дүзкүн тарихи йохдурса да үслуб э'тибарилә бизим тәһлил этдийимиз Британия музейи «Антолокия»сына о гәдәр яхындыр ки, (мәсәлән, «Искәндәр вә дәниз пәриләри» мөвзуунда миниатүрләр) бу әлязмасында, Теймурун хәләфи Шаһруһун китабханасына мәнсуб олдуғуну көстәрән мөһр олдуғу һаггында (бу мөһүр галмамышдыр) сонрадан эдилмиш гейд тамамилә һәгигәтә уйғун кәлир. Демәли, бу әлязмасыны 1410—20-чи илләрә аид этмәк мүмкүндүр. Миниатүрләрин колорити чох парлагдыр. Онларын ичәрисиндә дағларда

Фәрһадын көрүшүнә кәлмиш Ширини тәсвир едән миниатүр хүсусән марағлыдыр. Сөјләнилдијинә көрә Фәрһад гаја үзәриндә Ширинин, Хосровун вә Шәбдизин һејкәләни гајырмышдыр. Фәрһада иснад едилән бу әсәрләр Кирманшаһың јахынлығындаки Тәки Бустанда Сасани дөврү рел'ефләринин арасындадыр. Ордаки тәсвирләрин һаггында данышдығымыз миниатүрләрә бәнзәјиши вардыр. Сасани шаһы фигурун үстүндәки үч фигурдан ибарәт дәстәдә, ја Хосровун, Ширинин вә Зәрдүшт каһининин, ја да ки, Һүрмүз илә су аллаһы Анахитин фигурлары арасында дурмуш Хосровун инвеститурунун әксини көрмәк мүмкүндүр.

Бизә ејни мөвзуда олан ики миниатүр дә мә'лумдур: бири Вашингтонда 1430-чу илә јахын бир әлјазмасы („Ars islamica" мәчмуәси, 1937-чи ил, IV), о бири даһа кеч замана аид—Низаминин Москвада, Дөвләт Шәрг Мәдәнијјәтләри музејиндәки «Хәмсә»си.

1410—20-чи илләр әлјазмасында «Нүшабә Искәндәри танıјыр» миниатүрү өзүнүн рәнкарәнк көзәллијилә мүстәснадыр.

Вахт э'тибарилә бундан сонра кәлән миниатүрләр ичәрисиндә Дөвләт Ермитажындаки 1431-чи ил тарихли «Хәмсә» әлјазмасыдыр. Бу, гәдимлији э'тибарилә ССРИ-дә олан шәкилли әлјазмаларынын икинчисидир (биринчиси Бакидәки «Искәндәрнамә»дир).

38 јүксәк кејфијјәтли миниатүрләрлә бәзәнмиш бу әлјазмасы елмдә сон заманлара гәдәр тамамилә намә'лум иди. Үстүндәки гејдә көрә бу әлјазмасынын Һератда Шаһрухун шәхси китабханасына аид олмасы, бу әлјазмасына гаршы олан марағы даһа да артырыр. Бу әлјазмасынын миниатүрләри гәдим Һерат рәссамлығынын јахшы нүмунәсидир. М. М. Дјаконов һаглы олараг бунларын мәшһур «Кәлилә вә Димнә» миниатүрләринә јахын олдуғуну көстәрир. Она көрә дә бу миниатүрләр, әввәлчә зәнн едилдији кими, 1410—20-чи илләрә дејил, 1430-чу илләрә јахын бир дөврә аид ола биләр.

Низаминин әлјазмаларында XV әсрин биринчи јарысына аид олан вә Исвечрәнин Упсалы шәһәри дарүлфүнунунун китабханасында сахланан 1439-чу ил тарихли әлјазмасыны да гејд етмәлидир. Бу әлјазмасында 52 кичик миниатүр вардыр. Бу миниатүрләрдән бә'зиләри зәрифлик вә композисион дүзкүнлүк э'тибарилә нөгсанлы олсалар да, мәишәт сәһнәләрини экс етдирдикләри үчүн сәчијјәви вә гијмәтлидир. Мәсәлән, кәндлини тәһгир етмәкдә мүгәссир олунан Хосровун, атасы Һүрмүзд шаһын гаршысында дајанмасыны тәсвир едән миниатүрү көстәрмәк олар. Хосров, гејри ади бир шәкилдә чох кәнч, лап енијетмә олараг көстәрилмишдир.

Ню-Јоркда Метрополитен музејиндә 1447—48-чи, 1449—50-чи илләр тарихини дашыјан даһа ики шәкилли «Хәмсә» әлјазмасы вар. Ленинградда Салтыков Шедрин адына үмуми китабханада да XV әсрин икинчи јарысында јаранан бир нечә марағлы әлјазмасы вардыр. Мәсәлән, XV әсрин орталарына аид олан 30 хырда миниатүрлү 339 нөмрәли әлјазмасы, 1479-чу ил тарихли 18 миниатүрү олан 337 нөмрәли әлјазмасы, 1481-чи ил тарихли 43 миниатүрү олан 338 нөмрәли әлјазмасы. Үмуми китабхананын 1479-чу ил тарихли әлјазмасы миниатүрләри чох јүксәк кејфијјәтлидир вә Һерат мәктәбинин јахшы нүмунәләринә бәнзәјән хүсуси бир үслуба маликдир. 1481-чи ил тарихли әлјазмасынын миниатүрләри бир гәдәр кобуддур. Анчаг рәнк ујғунлуғу, парлаглығы вә рәнкарәнк тонларын контрастлығы бу нөгсаны унутдурур.

Москвада Шәрг Мәдәнијјәтләри музејиндә 1490-чы ил тарихли көзәл бир «Хәмсә» нүсхәси вардыр. Бу П. И. Шукинин топладығы әлјазмаларындандыр ки, вахтилә Теһранда сәфир олан мәшһур Гоблкоја мәхсус олмушдур. Бу әлјазмасында 56 миниатүр вардыр. Бу миниатүрләрин сәчијјәви хүсусијјәти онларын ишыглы, шән вә рәнкарәнк олмасыдыр. Ал гырмызы, мави, көј, јашыл, ачыг лимон сарысы рәнкләри чохлу гызыл рәнки илә һәмаһәнк олараг әлван бир мәнзәрә јарадыр.

Бу миниатүрләрин бә'зиләри «Хәмсә»нин адәтән аз иллүстрә едилән һиссәсилә—«Сирләр хәзинәси» илә әлагәдардыр. Миниатүрләрдән бири тачир вә түлкү һаггындаки һекајәјә һәср едилмишдир. Бу һекајәнин мәзмуну беләдир: бир мејвә тачиринин бир түлкүсү варды ки, онун малыны горујурду. Оғру бу дүкандан мал оғурламаг истәјирди, анчаг түлкүнүн сајыглығы үзүндән мүвәффәг ола билмирди. Онда оғру өзүнү јухулулуға вурду. Она бахыб түлкү дә јухлады. Оғру түлкүнүн јухладығындан истифадә едиб дүканы сојду.

Бу сүжет рәссама чанлы һәјат сәһнәси јаратмаға, мејвә дүканы тәсвир этмәјә имкан вермишдир.

XV әсрин сонларындан бизә дүзкүн тарихи олан вә дөврүн ән бөјүк рәсм усталары Беһзад, Гасым Әли вә гејриләри тәрәфиндән ифа эдилмиш ики груп көзәл миниатүр кәлиб чатмышдыр. XV әсрин сонунда Һерат әһәмијјәтли бир мәдәнијјәт мәркәзи иди. Бу заман орада бөјүк шаир Нәваи, тарихчи Мирхонд, Хандәмир вә көзәл рәссам Беһзад јашајырды. Беһзад сонралар бөјүк бир Азәрбајчан рәссамы кими Азәрбајчанын (Тәбриз) бәдии һәјатында әһәмијјәтли рол ојнамышды. Беһзад вә онун тәләбәләри тәрәфиндән Низаминин поэмаларына ики груп миниатүр чәкилмишдир. Бунлардан биринчиси 1442-чи илин әлјазмасында гәсдән бош сахланмыш јерә чәкилмиш миниатүрләрдир. Бу миниатүрләрин бириндә тарих вар: 1493-чү ил. Бир нечәсинин дә алтында Беһзадын имзасы вар.

Бу, өлчү э'тибарилә о гәдәр дә бөјүк олмајан миниатүрләр бәдии чәһәтдән мүкәммәл әсәрләрдир. Композисијанын чох гәрибә аһәнкдарлығы илә бәрабәр бу миниатүрләр (башлыча олараг мүһарибә сәһнәләри) драматизм вә һәрәкәт илә долудурлар. Һејванларын (дәвәләрин, атларын) һәрәкәти чанлы вә инандырычыдыр. Бу миниатүрләрдән биз Беһзадын һејрәт эдиләчәк дәрәчәдә инчә фырчаја вә бөјүк композисија исте'дадына малик олдуғу һаггында тәсәввүр әлдә эдә биләрик. 1550-чи илдә Мирзә Һејдәрин бу рәссам һаггында дедикләри билаихтијар јада дүшүр: «Бир рәссам кими, инчәликдә Шаһ Мүзәффәрә чатмырса да, чох бөјүк устадыр. Онун фырчасы даһа мөһкәмдир вә әввәлчәдән чәкилән эскизләрдә, фигурларын груплашдырылмасында Шаһ Мүзәффәрдән үстүндүр». Мирзә Һејдәр, Беһзадын композисијадакы усталығыны, мүасирләринин чох гијмәтләндирдикләрини вә Беһзадын әввәлчәдән бир чох эскизләр чәкәрәк композисија үзәриндә инадла ишләдијини гејд эдир.

Бу дөврүн рәссамлары тәрәфиндән Низами «Хәмсә»синә чәкилмиш башга миниатүрләр ичәрисиндә Британија музејиндәки 1494—95-чи ил тарихли әлјазмасыны гејд этмәлидир. Беһзад, Гасым Әли вә башга Азәрбајчан рәссамлары тәрәфиндән чәкилмиш бу миниатүрләрин мүстәсна бәдии гијмәти вардыр. Бу әлјазмасында Гасым

Әли имзасы илә једди миниатүр вардыр ки, сон илләр әрзиндә шөһрәт тапан бу рәссам һаггында јахшы тәсәввүр верир. Бир нечә миниатүр Беһзадын адына тапылмышдыр[1].

Гасым Әлинин өз имзасы илә ишләри тапылдыгдан сонра бу рәссам һаггында әдәбијјатда да мә'лумат әлдә эдилди. Мәсәлән: 1500—1551-чи илләр арасында јашамыш сәнәтшүнас Мирзә Һејдәр Гасым Әли һаггында бу сөзләри дејир: «Гасым Әли портретчидир. О, Беһзадын тәләбәсидир вә онун ишләри Беһзадын ишләринә јахындыр. Анчаг үслуб э'тибарилә онун ишләринин Беһзадынкиләрдән даһа кобуд олдуғуну вә онун оркжинал шәкилләринин даһа аз симметрик олдуғуну һәр кәс баша дүшә биләр». Һәгигәтдә, Гасым Әлинин әсәрләрини тәһлил эдәркән, вә онун ишләрини Беһзадын ишләрилә мүгајисә эдәркән, бу рәссамын өз мүәллими Беһзада чох јахын олдуғуну тә'јин этмәк олар. Ону гејд эдәк ки, Гасым Әли бир колорист вә композисија устасы кими Беһзаддан даһа шәртидир вә һәгиги һиссләр ифадә этмәјә мејл онда Беһзаддан аздыр. Анчаг Гасым Әлинин композисијасы даһа әзәмәтли вә симметрикдир. Гасым Әлинин јухарыда адыны чәкдијимиз әлјазмасындакы миниатүрләриндә бу кејфијјәт вардыр. Беһзадын адына чыхарылан миниатүрләрдән Ибн Салам Бағдадијә арвадлары вә достлары тәрәфиндән јас тутулмасы эпизодуну тәсвир эдән миниатүр үзәриндә дајанмаг вачибдир. Рәссам бурада кәдәр һиссини мүхтәлиф вә ајдын бир шәкилдә ифадә эдир вә мүнтәзәм дүзүлмүш композисија хәтләрилә һејрәтли бир ахычылыг јарадыр.

XVI әсрдә дә китаб миниатүрләринин көзәл нүмунәләри јаранмышдыр. Бу дөврдә шәрг миниатүрләринин ән көркәмли мәктәби Азәрбајчан рәссамларынын Тәбриз мәктәби олмушдур. I Шаһ Тәһмасиб илк һакимијјәт илләриндә (1524—1576) XVI әср Тәбриз мәктәби еткин вә мүкәммәл бир мәктәб иди. Искәндәр Мүнши 1611-чи илдә јаздығы «Шаһ Аббас тарихи»ндә нәгл этдијинә көрә, Тәһмасибин бәдии э'малатханаларында Беһзад, Султан Мәһәммәд вә Аға Мирәк кими биринчи дәрәчәли Азәрбајчан рәссамлары ишләјирдиләр. Беһзад Тәбриздә 1510-чу илдән ишләмишдир. 1514-чү

[1] Blochet, „Musulman painting", 1929, сәh. 101—103.

илдән башлајараг шөһрәти кет-кедә артмышдыр. 1522-чи илдә бөјүк Азәрбајчан шаири Шаһ Исмајыл Хәтаи дөврүндә исә шаһ китабханасы рәиси вә бүтүн гызылбаш дөвләтинин инчәсәнәти үзрә баш тә'лиматчысы тә'јин эдилмишдир. О заманлар Бағдадда јашајан Түркијә тарихчиси Әлинин өз «Рәссамлары тә'риф» китабында јаздығына көрә (1587) Беһзадын Азәрбајчан сәнәтинин Тәбриз мәктәби илә әлагәси даһа әввәлләрдән башламышдыр, чүнки онун мүәллимләриндән бири Азәрбајчан рәссамы тәбризли Пир Сејид Әһмәд олмушдур.

Беһзадын бәдии фәалијјәтинин Тәбриз дөврүндә Низами мөвзууна чәкдији ишләр бизә мә'лум дејилдир. Тәләбәләри исә Низаминин Британија музејиндәки 1539—1543-чү ил тарихли «Хәмсә» әлјазмасынын миниатүрләрини јаратмышлар. Бу миниатүрләр тәкчә Тәбриз мәктәбинин ән јүксәк јарадычылыг дөврүнүн дејил, бәлкә бүтүн XVI әср Азәрбајчан вә шәрг рәссамлығынын ән көзәл абидәсидир. Бу әлјазмасы бәдии ифадәсиндә мүстәсна бир зинәтә маликдир; шәхсән Тәһмасиб үчүн јазылмыш, иллүстрә эдилмишдир. Бу әлјазмасында сәфәвиләр дөврү Тәбриз мәктәбинин ән бөјүк Азәрбајчан рәссамларынын—Мирәкин, Султан Мәһәммәдин, Мир Сејид Әлинин, Мирзә Әлинин вә ғејриләринин бир сыра чох көзәл миниатүрләри вардыр.

Мирәкин чәкдији миниатүрләр ичәрисиндә Хосровла Ширинин бағда өз мәијјәтләрилә, мозаика илә бәзәнмиш вә гызыла тутулмуш јарашыглы ала гапы гаршысындаки тахт үзәриндә отурмаларыны тәсвир эдән миниатүрләр хүсусән көзәлдир. Рәнкләрин тәзәлији вә парлаглығы, палтарларын вә папагларын инчәлији вә зәнкинлији инсаны һејрәтләндирир. Бу миниатүрдә арха чәркәдә түнд мави көјүн фонунда верилән мәнзәрәдә чичәкләјән ағачлар вә сәрвләр дәриндән һисс эдилмиш вә мүәллими Беһзадын сәпкисиндә чәкилмишдир. Ејни шеј ме'марлыг һиссәләриндә вә рәнкләрин ујғунлуғунда да һисс олунур. Анчаг Мәчнуну сәһрада, вәһши һејванларын арасында тәсвир эдән миниатүрдә ајры-ајры тәфәррүатын чох инчә ишләнмәсинә, рәсмин зәрифлијинә бахмајараг онун бу ишини Беһзадын реалистик тәмајили, бөјүк үмумиләшдирмә бачарығы илә мүгајисә этдикдә, шәкилләрин бир гәдәр гурулуғу вә һејванларын ифасында даһа чох шәртилик һисс олунур. Бу әлјазмасынын бир сыра миниатүрләри башга бир көзәл Азәрбајчан рәссамы—Султан Мәһәммәд тәрәфиндән ифа эдилмишдир. Султан Мәһәммәдә өз мүасирләри тәрәфиндән јүксәк гијмәт верилмишдир. Искәндәр Мүнши ону Беһзадла бәрабәр тутур вә гејд эдир ки, онлар икиси дә «өз нәчиб сәнәтләринин фөвгиндә дајанмыш вә фырчаларынын инчәлији нөгтеји-нәзәриндән бүтүн дүнјада шөһрәт газанмышлар».

Султан Мәһәммәдин чәкдији «Хосров Ширинә тамаша эдир» миниатүрү инчә бир көзәлликлә ифа эдилмишдир. Будаглы чинар мәнзәрәси Беһзадын пејзаж усталығынын ән көзәл нүмунәләринә чата билир. Шаһзадә Ширинин гара аты ағ дишләрини көстәрәрәк кишнәјир вә куја башга бир адамын олдуғуну өз саһибәсинә хәбәр верир кими башыны чевирмишдир. Рәнк ујғунлуғу мүстәсна дәрәчәдә инчә вә зәнкиндир; сәма гызыл рәнкдәдир, јашыл фона чичәкләр сәпилмишдир. Ширинин көзәллијинә һејрәт нишанәси олараг Хосров бармағы ағзында, күл рәнкли ат үстүндә дајанмышдыр.

Орта Асија рәссамларынын Низами мөвзуларыны нечә әкс этдирдикләринә кәлинчә, сөјләмәк лазымдыр ки, XVI әсрдән әввәлки Бухара миниатүрү нүмунәләри һәлә тапылмамышдыр. XVI әсрдә Бухара мәктәбинин јаранмасында Һератдан Бухараја көчмүш Һерат рәссамларынын мүһүм ролу олмушдур. Бүтүн XVI әср әрзиндә Бухара миниатүрү Тејмуриләр мәктәбинин үслуб хүсусијјәтләрини тәкрар этмәкдә давам эдир вә чох мүһафизәкар бир сәчијјә дашыјыр. Рәсмдә, колоритдә, фигурларын дурушунда вә һәрәкәтиндә Һәрат мәктәбинә садиг олмаларына бахмајараг Бухара рәссамлығынын садәликдә, композисијасынын кенишлијиндә вә парлаг, тәзә рәнкләрдә бә'зи фәрди кејфијјәтләрини гејд этмәмәк олмаз.

Фигурлары бир гәдәр алчагбој вә ағыр бәдәндирләр. Либаслар чох үмуми верилмишдир. Кениш даирәви вә ја конус шәклиндә күлаһлы чалмалар өлчү э'тибарилә о гәдәр дә бөјүк дејилләр.

Парис милли китабханасында 1537—1538-чи ил тарихли әлјазмасында вә 1546-чы ил тарихли миниатүрдә, «Сирләр хәзинәси» миниатүрләриндә ејни һаллар сәчијјәвидир. Бу миниатүрләрин мүәллифи Шејбанид дөврүнүн ән јахшы рәссамларындан олан Маһмуд Мүсаһибдир. Ики сәһифә үзәриндә Маһмуд тәрәфиндән чә-

килмиш «Султан Сәнҹәр вә гоча гары» миниатүрү ашағыда мүхтәлиф дөврләрдә вә мүхтәлиф мәктәбләрдә бу мөвзуун шәрһини айдынлашдырмаг үчүн башга миниатүрләрлә мүгайисәдә тәһлил эдиләчәкдир. «Әнуширәван вә ики бајгушун сөһбәти» миниатүрүндә Маһмудун имзасындан башга, йәгин онун тәләбәси олан Мәһәммәд Чиһрә Мүкәссанын да имзасы вардыр. Бу эпизодун мәзмуну беләдир: «Низами бир дәфә Сасани падшаһы Әнуширәванын овла башы гарышыб өз мәиййәтиндән нечә айрылдығыны нәгл эдир. Онун янында ялныз вәзирләрдән бири вармыш. Шаһ вә вәзир дағылмыш бир кәндә кәлирләр. Һәр тәрәф бошлуг иди. Һәр янда учулмуш эвләр варды. Һеч бир һәят нишанәси вә инсан йох иди. Ялныз учмуш диварларын биринин үстүндә шаһ вә вәзир, бир-бирилә нә барәдә исә данышан ики байгуш көрүрләр. Бу дәһшәтли харабаларын үзәриндән галхан йүксәк байгуш сәси Сасани падшаһыны горхузду. О, «онлар нә барәдә данышырлар»—дейә вәзирдән сорушду. Мә'лум олду ки, бу байгушлардан бири өз гызыны о биринә әрә верир вә гызыны бәсләмәси баһасы әвәзинә ондан бу кәнди вә әтрафдан даһа ики кәнд истәйир. О бириси ҹаваб верир ки, бу тәләбләри чох һәвәслә өдәйә биләр, чүнки нә гәдәр ки, Әнуширәван сағдыр, халг йохсуллуг ичәрисиндә яшаячаг вә бу ики-үч харабазар кәндә, о, йүзләрлә айры хараба кәндләр, эвләр әлавә эдә биләчәкдир.[1]

Рәссам поэманын бу һиссәсини нечә тәсвир эдир? Әввәлчә ону гейд эдәк ки, рәссам эпизодун әсас хәтләрини вермәкдә чох дәгигдир. Анчаг тәфәррүата аз әһәмиййәт верир вә өз бәдии лисанында чох лаконикдир. Биз ярым учуг диварын үстүнә гонмуш ики байгуш вә ики атлы: падшаһ вә вәзир шәкли көрүрүк. Рәссам гәмкин харабазарлыг шәклини бир пейзаж фонунда верәрәк чанландырыр. Рәссам Бухара мәктәбинә мәнсуб олдуғу үчүн миниатүрдә тәсвир олунан шәхсиййәтләрә дә этнографик өзбәк хүсусиййәтләри верир.

XVI әсрдә Һиндистанда да Низаминин поэмаларыны тәсвир эдән миниатүрләрә тәсадүф эдилир.

Һиндистанда XV—XVII әсрләрдә Бөйүк монголларын һөкмдарлығы заманы китаб миниатүрү чох инкишаф этмишди. Бу инкишафын башланғычы Иран рәсм сәнәти ән'әнәләрилә әлагәдардыр. Әкбәр заманындан (1556—1605) милли тәмайүллү Һиндистан рәссамлығы әмәлә кәлир. Сималар һиндли симасы олдуғу кими үмуми шәраит вә колорит дә Һиндистаны хатырладыр. Бу заман портретчилик дә хейли инкишаф эдир. Бунунла янашы олараг миниатүрләрдә мағара нәггашлығындан кәлән гәдим Һинд ән'әнәләри чанланмаға башлайыр. Эйни заманда гәрби Авропа сәнәти илә танышлыг вә бу сәнәтин бә'зи хүсусиййәтләринин миниатүрләрдә әкс эдилмәси башланыр (мәсәлән, перспектив, ишыг вә көлкәнин давамчыл вә дүзкүн олмаяраг ишләнмәси). Тарихи сәчиййә дашыян әсәрләр иллүстрә эдилир. Мәсәлән: деһлили Әбүлфәзлин «Әкбәрин тарихи» адлы әсәри, «Бабурун гейдләри», гәдим Һиндистан поэмалары (мәсәлән «Рамаяна») вә гейриләри. Низами Кәнчәвинин дә бир нечә иллүстрә эдилмиш әлязмасы бизә кәлиб чатмышдыр. Низаминин 1593-чү ил тарихли Дизон Перриксин (Инкилтәрә) топладығы «Хәмсә» миниатүрләри XVI әсрдә Һиндистанда Низами сурәтләринин шәрһи һаггында бизә тәсәввүр ярадә билир[1]. Бә'зи миниатүрләрдә, хүсусән Әбдүлсәмәдин фырчасындан чыхан миниатүрләрдә Азәрбайчан Тәбриз рәсм мәктәбинин тә'сири һисс олунур. О бириләри исә там мә'насилә Һиндистан рәссамлары: Лал, Дһарм, Дас, Манохар вә башгалары тәрәфиндән ифа эдилмишдир. Бунларын өзләринә мәхсус хүсусиййәтләри вар. Сималар Һиндистан типлидир. Чох заман Авропа тәмайүлү дә һисс олунур. Мәсәлән, рәссам Манохаранын «Мәчнун атасынын гәбри үстүндә» миниатүрләриндә мәнзәрә гәрби Авропа рәссамлығы сәпкисиндә верилмишдир. «Әфлатун вәһши һейванлары мусиги илә һейран эдир» миниатүрүндә Әфлатун Авропа типли мусиги аләти чалан тәсвир эдилмишдир.

Инди Низаминин поэмаларыны иллүстрә эдән XVII әср шәрг миниатүрләрини тәһлил эдәк. Бу чүр тәсвирләрдән бизә Исфаһан мәктәбиндән олан Иран миниатүрләри вә Һинд миниатүрләри нүмунәләри кәлиб чатмышдыр.

I Шаһ Аббасын дөврүндә (1587—1629) Исфаһан мәктәбиндә әл язмасынын зийнәтләндирилмәсинә о гәдәр әһәмиййәт верилмирди. Айры-айры вәрәгәләрдә чәкилмиш миниатүрләр даһа чох иди. Көһнәлик вә эклектизм Исфа-

[1] М. Рәфилинин «Низаминин һәят вә фәалиййәти» китабы үзрә нәгл олунур.

[1] P. Brown—„Indian painting under the Mughals", (1924) вә Martin—„Miniature painting" (1912).

һан мәктәби үчүн сәчиййәвидир. Үслуб вә бә'зән мәзмун е'тибары илә бу мәктәбин миниатүрләри чох заман кечмиш әсәрләри бу вә я дикәр шәкилдә тәкрар едир. Бурада XV әср Теймуриләр үслубунун вә XVI әср Сәфәвиләр үслубунун да композисион хүсусиййәтләрини мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрарән көрүрүк. XVI әсрин ахырларына яхын Авропа сәнәтинин дә тә'сири һисс олунур. Искәндәр Мүнши рәссам Шейх Мәһәммәд Сәбзәкары һаггында данышаркән гейд едир ки, о рәсмдә вә рәнкләрдә Авропа нүмунәләрини тәглид едирди вә Иранда рәссамлығын гәрб сәпкисини интишар едирди. Исфаһан мәктәбинин ән бөйүк рәссамы XVIII әсрин әввәлләриндә яшамыш Рза Аббаси олмушдур. Онун үслубунун хүсусиййәтләрилә бизи 1620-чи илә яхын Исфаһанда «Сирләр хәзинәси» әлязмасына (Парис милли китабханасындадыр) чәкилмиш миниатүрләр таныш едә биләр. Миниатүр шаһ вә сарай адамларынын сарай бағында әйләнлик етдикләрини тәсвир едир. Мәнзәрәләрин ишләнмәси шәрти бир сәчиййә дашыйыр. Сүн'иләшдирилмиш булутлар шәридә бәнзәр Чин «чи» булутлары руһундадыр. Зәриф вә бир аз сүн'и олан композисияда иштирак едәнләр даирә вә овал ичәрисиндә ерләшдирилмишдир. Бурада биз Рза Аббаси вә онун мәктәбинә мәнсуб олан рәссамларын инсан симасыны нечә тәсвир етдикләрини көрүрүк. Онун фигурларынын үзләри типикдир. Кәнч үзләр адәтән саггалсыз вә бир аз шишкин, ири гара көзлү, дүз ири бурунлу вә гулағынын янындан салланан бир тутам гара сач көрүнүр. Яшлы адамларын үзү исә кәскин хәтли, узун бығлы я да ки, енли гара саггаллы олур. Кәнчләрин үзүндәки бә'зи чансызлыг, характерсизлик вә мә'насызлыг гочаларын үзүндә бә'зән типик фәрди характер хүсусиййәтләрини көстәрән кейфиййәтләрлә əвәз едилир.

XVII әсрдә Низами әсәрләринә чәкилмиш шәкилләр ичәрисиндә ачыг айдын гәрб тә'сири чизкиләри көрүнән миниатүрләр даһа сәчиййәвидир.

«Сирләр хәзинәси»ндән бир епизоду—Иса вә өлү ит әһвалатыны көстәрән миниатүрдә[1] Исанын шакирдләри гәрби Авропа палтарында, боюнлары кружевалы һалләтләрдә көстәрилмишдир. Сималарын типләри дәйирми верилмиш, бина шәкилләри олан мәнзәрәдә ишыг вә көлкә ишләдилмиш, Исанын фигуру исә

[1] Arnold.—„Painting, in Islam", 1928.

шәргдә ондан габагки миниатүрләрә мәхсус олдуғу кими сәтһи сәпкидә ишләнмишдир. Бу гайда илә демәк олар ки, бурада, ики бир-бирилә мүгайисә едилмиш стилистик әлагә үзви олараг вәһдәт тәшкил етмәкдәнсә механики олараг бирләшдирилмишдир.

Бәһрам Курун әждаһа илә мүбаризәси епизодуну тәсвир едән миниатүр ейни тип шәкилләрдәндир. Бу миниатүр 1675-чи илдә Британия музейи XVI әср Низами нүсхәсинин хүсуси бош сахланылмыш еринә рәссам Мәһәммәд Заман тәрәфиндән чәкилмишдир. Бу рәссам өз ярадычылығында гәрбин тә'сирини даһа там вә парлаг екс етмишдир. Һал-һазырда онун Иран рәссамы үчүн мараглы вә гейри-ади олан тәрчүмейи-һалындан бир чох чәһәтләр айдынлашдырылмышдыр. О, гәрб сәнәтини севән II Шаһ Аббас (1642—1667) тәрәфиндән Ромая көндәрилмиш, орада рәссамлыг дәрси алмыш вә христианлығы гәбул етмишдир. Узун заман Һиндистанда долашдыгдан сонра 1675-чи илдә Ирана кәлмиш вә йәгин енә мүсәлманлыға гайытмышдыр.

Бәһрам Кур илә әждаһанын мүбаризәсини тәсвир едән миниатүр рәссамын гәрб, хүсусән Италия рәссамларына тәглид етдиййини көстәрир.

Бәһрам Курун өз типиндән вә либасындан башга бурада Иран чизкиләри йохдур. Бәһрам Кур өзү, онун аты, әждаһа габарыг бир шәкилдә тәсвир едилмишдир. Дағ мәнзәрәси, бина, булутлар Авропа перспективи тәтбигилә екс едилмишдир.

Низами поемасы сурәтләринин ени шәрһини XVII әсрдә Һиндистан миниатүрчиләри вермишдир. Берлин музейиндә XVII әсрин сонуна аид олан бир миниатүрдә Лейли вә Мәчнун тәсвир едилмишдир.[1]

Бурада биз яхшы мә'лум олан сүжетин һинд рәссамы ярадычылығында нә гәдәр дәйишдиййини көрүрүк. Һәм тәбиәт, һәм сималарын типи, һәм либаслар,—һамысы һиндиләшдирилмишдир. Мәчнун чох арыг, тамам чылпаг кими көрүнән бир заһид фигуру шәклиндә верилмишдир. Мәчнунун янында бөйүк бир аслан ятыр. Гаршысында исә Лейли отурмушдур. Лейлинин дүзкүн вә чидди профили вар. Үзүндә һинд типинин ири чизкиләри, әйниндә зәнкин, бәзәкли либас вә башында һиндли шаһзадә гызларынын өртүйү вар. Лейлинин янында

[1] E. Kühnel. „La miniature en Orient", сәһ. 130.

һиндли палтары кейинмиш ики хидмәтчи дурур. Һадисә ири күлләрлә өртүлмүш батаглыг вә мешәлик бир ердә баш верир. Ағачларын, дағларын, булутларын тәсвири габарыгдыр вә тәбиәти мүшаһидә чизкиләри илә долудур. Анчаг бу чизкиләр гәрби Авропа сәнәти тә'сирилә шәрти верилмишдир.

Низами Кәнчәвинин сурәтләри о гәдәр мәшһурлашмышды ки, тәкчә Азәрбайчан тәсвири инчәсәнәтиндә, башлыча олараг китаб миниатүрләриндә дейил, Һиндистанын, Иранын вә Орта Асиянын сон дәрәчә зәнкин әмәли инчәсәнәтиндә дә өз эксини тапмышдыр.

Биз Низами сүжетләринин (хүсусән «Хосров вә Ширин» поэмасындан) XIII әср чини э'малатында эксиндән данышмышдыг. Инди даһа яхын заманлара вә әмәли инчәсәнәтин айры-айры нөвләринә мүрачиәт эдәк. XIV—XV әсрләрдән бизә Низами поэмалары мөвзуунда эксләри олан бәдии мә'мулат кәлиб чатмамышдыр. Анчаг XVI—XVII әсрләр бир сыра бизи марагландыран сүжетләрдә көзәл, йүсәк, бәдии халча вә парча нүмунәләри яратмышдыр.

XVI—XVII әсрләрин нәгшли парчалары композисияларынын сәрбәстлийи вә мүхтәлифлийи илә, рәсминин инчә вә зәрифлийи илә, рәнкарәнк тонларын аһәнкдар уйғунлуғу илә инсаны валеһ эдир. Бу парчаларын композисиясында, рәсминдә вә колоритиндә биз, Азәрбайчан миниатүрләри (Тәбриз мәктәби) вә Исфаһан мәктәби ишләрилә бөйүк бәдии яхынлыг көрүрүк. Мә'лумдур ки, парча вә халчаларын шәкилләринин эскизләри чох заман әлязмаларынын миниатүрләрини чәкән рәссамлар тәрәфиндән ифа эдилирди. Парча үзәриндә чәкилән шәклин сәпкиси, бир шәклин, бир сәһнәнин бир нечә дәфә тәкрар эдилмәси, эйни заманда парча техникасынын хүсусиййәтләри, бу шәкилләрә бөйүк үмумиләшмә мейли верир вә тәкрар эдилмәклә композисиянын ритмини даһа да көзә чарпдырыр.

XVI—XVII әср парча вә халча шәкилләринин мәзмунунда дәфәләрлә Низами мөвзууна тәсадүф эдилир. Анчаг сүжет сечилишиндә о гәдәр дә бөйүк мүхтәлифлик йохдур, мәсәлән «Ширин чимәндән сонра вә Хосров» сәһнәси, «Лейли вә Мәчнун»дан «Мәчнун сәһрада, Лейли Мәчнунун янына кедир», я да «Лейли вә Мәчнун вәһши һейванлар арасында» кими сүжетләр тез-тез тәкрар олунур.

Бунларын һамысындан гәдими Келекианын тапдығы XVI әср ипәк парчасыдыр. Бу парчада гырмызы фонда Лейлинин сәһрада Мәчнунун янына кәлмәси тәсвир эдилмишдир. Әсас иштирак эдәнләрдән башга ятан аһу, Лейлинин үстү тахт-рәванлы ятмыш дәвәси, бир аз ағач вә от чәкилмишдир. Композисиянын лаконизми, хәтләринин гүввәси, һәрәкәтләрин мә'налылығы бу парчаны эйни дөврүн ән яхшы Тәбриз миниатүрләри илә янашы гоймаға имкан верир.

XVII әср әрәфәсиндә Низами сүжетиндә ишләнмиш бир сыра көзәл парчалар мәшһур нәгшбәнд ездли Гияс тәрәфиндән тохунмушдур. Бу тохучу рәссам, I Аббасын сарайында чох гиймәтләнирди. Мә'лумдур ки, Һиндистан вә Түркийә һакимләри онун ишләрини әлдә этмәйә чалышырдылар. Бу ишләрдән бә'зиләриндә устанын өз әлилә язылмышдыр: «Әмәли Гияси». Бунларын арасында мәхмәр вә сая ипәк парчалар вардыр. Гиясын имзасы олан 1610—1620-чи илләр тарихли ики парча (бири гара фонда Бруссел музейиндә, о бири түнд гырмызы рәнкдә Келекианын коллексионунда) эйни мөвзудан бәһс эдирләр: «Лейли дәвә үстүндә Мәчнунун янына кәлир»; үслуб вә техника э'тибарилә һәр ики парча бир-биринә яхындырлар, анчаг композисиялары мүхтәлифдир. Биринчи парчада композисия даһа чох фигурлудур. Гапалы тахт-рәванда кедән Лейлидән башга онларын мүшайиәтчиси, ятан дәвә вә бир нечә вәһши һейван фигуру (аслан вә бир нечә ири дырнаглы һейван) чәкилмишдир. Фонда битки вә чичәкләр сәпәләнмишдир. Бүтүн композисия дөврүн миниатүрләрилә әлагәдардыр. Икинчи парчанын композисиясы даһа садә вә лаконикдир. Фигурдан, ялныз бол битки вә чичәк фонунда, дәвә үстүндә Лейли вә бир нечә вәһши һейван верилмишдир. Лондондакы Виктория вә Алберт музейиндә олан вә Лейлинин Мәчнунун көрүшүнә кәлмәсини тәсвир эдән парча чох айдын вә зәриф композисияя маликдир. Лейли вәһши кечини тутан Мәчнунла сөһбәт эдир. Әтраф, ағачларла, чичәкләрлә вә ора-бура гачан даг кечиләрилә долудур.

Москва Дөвләт Тарих музейиндәки күмүш фонлу мәхмәрдә Мәчнун, она хидмәт эдән вәһши һейванлар арасында тәсвир эдилир. Юхарыда көстәрилмиш парчаларын икиси дә 1608-чи илә яхын замана аиддир вә Гиясын э'малатханасына мәнсуб эдилмәлидир.

XVII əsrin başlanғычында Гияс э'малатханасына мənсуб олан «Ширин чимəндəн сонра вə Хосров» сүжетинə чəкилмиш мə'лум парчалар (бириндə устанын ады вардыр) ичəрисиндə əн марағлысы Американ коллексионундаки парчадыр ки, Ширин сүжети үчүн композисия э'тибарына орижиналдыр. Бу парча мүхтəлиф эни олан түнд-гырмызы, нарынчы вə яшыл рəнкли шагули золаглардан ибарəтдир. Түнд гырмызы золагда ачыг көлкəлəрлə композисиянын бир һиссəси верилмишдир. Бурада ат үстүндə Хосров вə онун хидмəтчиси көрүнүр. Шагули олан нарынчы золагда исə Ширин отурмуш һалда вə онун башы үстүндə отлаян аты Шəбдиз көстəрилмишдир. Яшыл золагда Ширинин көзəллийини тəрəннүм эдəн Гиясын өз шеири тикилмишдир. Композисиянын шəртилийинə бахмаяраг парча чох декоратив бир тə'сир бағышлайыр.

Низаминин сүжетлəринə Иран халчаларында да раст кəлирик. Парис декоратив сəнəти музейиндəки XVI əсрин сонуна аид олан көзəл бир Кирман халчасында, халчанын түнд көй рəнкдə олан орта һиссəси поэтик əсəрлəрдəн олан сəһнəлəрлə долдурулмушдур. Юхары һиссəсиндə Ширини (чимдикдəн сонра), онун атыны вə атлы Хосрову көрүрүк. Сəһнə симметрик олараг гурулмушдур: ортада Ширинин аты, бу атын ики тəрəфиндə Ширин отурдуғу ердə ики дəфə тəсвир эдилмишдир. Кəнарларда исə ики дəфə атлы Хосров верилмишдир. Хосровун атынын башы мəркəзə доғру чеврилмишдир. Ашағыда һансы овдан исə бир сəһнə, бир сыра ат чапан сүварилəр верилмишдир. Даһа ашағыда енə симметрик композисия шəклиндə Лейли вə Мəчнунун экси верилмишдир. Ортада, үстүндə Лейлинин тахты олан фил, кəнарларда исə ики дəфə Мəчнунун дизинə башыны гоюб узанмыш Лейли тəсвир эдилир. Юхарыда һəр тəрəфдəн бирəр гачан вəһши һейван чəкилмишдир. Шəкил чох инчə ифа эдилмиш нəгшли парчалары хатырладыр. Композисиянын əзəмəти э'тибарилə бу халча дивар рəссамлығы илə яхындыр.

Парисдə Луврдан кəтирилмиш XVII əср ипəк кашан халчасында орта һиссəсинин бучагларында «Лейли вə Мəчнун»дан дөрд дəфə тəкрар олунан тəсвирлəр көрүрүк. Һашийə э'тибарилə үмуми декоративлик вə техники кейфиййəтлəри э'тибарилə чох көзəл олан бу халча эйни заманда бу дөврдə Иранда тəсвири инчəсəнəтин сүгут этдийини көстəрир. Халчада композисияча чох зəиф вə мүтəгабил əлагəси һисс эдилмəйəн, кобуд, схематик чəкилмиш Лейли, Мəчнун, ерə узанмыш дəвə, бир вəһши һейван фигуру вə сүн'илəшдирилмиш бир нечə чичəк тəсвир эдилмишдир.

***

Инди дə XV—XVII əсрлəрдə Азəрбайчанда вə мүхтəлиф шəрг өлкəлəриндə бир сыра сүжетлəрин шəрһини вə нечə экс эдилдийини тəһлил эдəрəк миниатүр үслубунун тəкамүлүнү көздəн кечирəк.

Бизə гəдəр кəлиб чатмыш миниатүрлəрин хүсусиййəтлəри вə сəчиййəви чəһəтлəри һаггында мүгайисəли тəдгигат апармаг үчүн кифайəт гəдəр материал верəн бир нечə сүжет көтүрəк. Биз ашағыдаки сүжетлəрин үзəриндə даяныраг: «Сиррлəр хəзинəси» поэмасындан «Султан Сəнчəр вə гоча гары», «Хосров вə Ширин» поэмасындан «Хосров юмругла шири өлдүрүр», эйни поэмадан «Ширин чимдикдəн сонра вə Хосров» вə «Едди көзəл» поэмасындан «Бəһрам Кур вə əждаһа».

Һəр шейдəн əввəл «Султан Сəнчəр вə гоча гары» сүжетинə чəкилəн шəкиллəри тəһлил эдəк.

«Гоча гары вə Султан Сəнчəр» һаггындаки нағылда əдалəтсиз һөкмдарлара гаршы үсян эдəн мəзлум халгын сəси эшидилир. Низаминин, ачыгдан-ачыға мəзлумларын тəрəфиндə дурдуғуну көстəрəн бу сəһнə, онун поэмаларына шəкил чəкəн рəссамларын арасында бөйүк шөһрəт газанмышдыр. «Сиррлəр хəзинəси» поэмасыны үмумиййəтлə о бири поэмалардан аз иллүстрə этмишлəр, анчаг Сəнчəрин гоча гарыя раст кəлмəси сəһнəсини биз иллүстрə эдилмиш əлязмаларынын ичəрисиндə чох тапырыг. Поэмада белə бир ер вар:

Зүлм эдиб бир гарыя чох уддурмушдулар ган
О да Султан Сəнчəрин тутараг яхасындан,
Деди ки: «Сəндə инсаф аз көрмүшəм, гулаг ас!
Сəндəн көрдүйүм зүлм əсла һесаба сығмаз.

Сонра гары Султанын яхын адамларындан көрдүйү зүлм вə əзиййəтдəн шикайəтлəнир:

Аһ, сəндə нə əдалəт, нə мəрһəмəт көрүрəм,
Мəн сəндə сонсуз зүлм вə əзиййəт көрүрəм.

Чапдырыб гарылары гырдырма кәл ачындан,
Утан гарыларын бу гар кими ағ сачындан.
Сән бир гулкән эдирсән падшаһлыг иддиасы,
Азғынсан, шаһ дейилсән, сәнсән доғуран ясы.
Дағылды шәһәрлинин эви сәнин әлинлә,
Әкинчинин хырманы дәнсиз галды сәнинлә.
Өлүмүн дәһшәтиндән горхуб бир һесаб апар,
Нөвбә сәнә дә чатар, әлини эйлә һасар.
Әдаләтин кечәни ишыгландыран гәндил,
Бу күнүн өз сабаһки күнүнә йолдашдыр бил.
Гарылары сөзүнлә шад эт, севдир өзүнү,
Сән бу гоча гарынын унутма кәл сөзүнү.
Чәкин, чарәсизләрин дағытма вар йохуну,
Бәлкә о гәмлиләрин емәйәсән охуну.

Һекайәнин ахырында Низаминин өз адындан сөйләнән сөзләр бөйүк шаирин фикирләрини чох көзәл ифадә эдир:

Хорасаны аландан сонра о Султан Сәнчәр,
Бу сөзү асан саныб чәкди чох бөйүк зәрәр.
Бу дөврдә нә инсаф, нә дә әдаләт галмыш,
Онлар учуб симурғун ганадында юрд салмыш,
Бу көй чардагда (көйдә) зәррә һәя галмады;
Бу асылы торпагда (ердә) вәфа галмады.
Чох данышдын галх, етәр бу шаирлик илһамы,
Гана дөнмүш гәлбинә ган гоймушдур Низами.

Юхарыда нәгл этдийимиз мөвзуя чәкилмиш үч миниатүрү бир-бирилә мүгайисә эдәк: биринчи Низаминин сүжетинә 1420-чи илдә Ширазда шаһзада Байсункур үчүн чәкилмиш миниатүр (Берлин музейи «Антолокиясы»), икинчиси Тәбриздә мәшһур Азәрбайчан рәссамы Султан Мәһәммәд тәрәфиндән шаһ Тәһмасиб үчүн чәкилмиш Британия музейи «Хәмсә» әлязмасындан 1539—1543-чү ил тарихли миниатүр, нәһайәт Бухарада 1545-чи илдә рәссам Мәһәммәд Мусаһиб тәрәфиндән чәкилмиш Парис милли китабханасы «Сирләр хәзинәси» әлязмасындан миниатүр...

Композисия вә үмуми бәдии мүндәрәчәси э'тибарилә ән ибтидаиси, тәбии ки, бу миниатүрләрдән ән гәдими олан 1420-чи ил тарихли Шираз миниатүрүдүр.

Миниатүрүн өзү китабын мәтни илә чох сыхы бағлыдыр. Миниатүр бүтүн сәһифәни тутмур. Юхарыдан вә ашағыдан ики сәтр шеир чап эдилмишдир. Сонра композисиянын чох садәлийини вә сүжетин инкишаф этмәмәсини

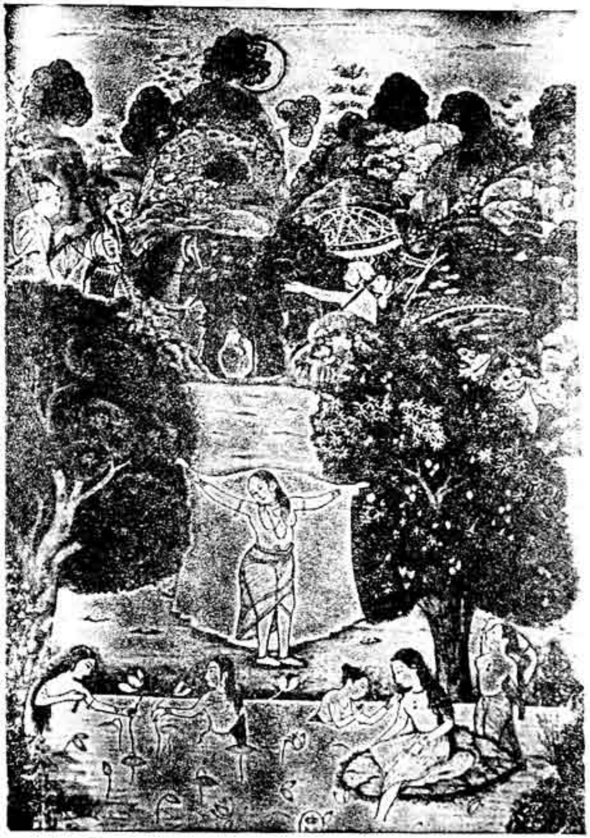

Ширин чимәндән сонра
Һиндистан, XVII әср.

гейд этмәк лазымдыр. Ялныз ики фигур—ат үстүндә Султан Сәнчәр вә мәнзәрә фонунда онун габағында даянмыш гары верилмишдир. Султан чох садә тикилмиш хәләт геймишдир. Башында ағ чалма вар. Һәр ики фигурун тәсвири чох статикдир. Гоча гары чомаға даянараг чох сакит даянмышдыр. Һәр икисинин данышмасы, әлләринин габаға узадылмасилә ифадә эдилмишдир. XV әсрин рәссамы һәлә Низаминин фикрини—«гарынын әлини узадараг Сәнчәрин этәйини тутмасыны» вермәмишдир. Бу миниатүрүн мәзиййәтләриндән бириси үслубунун әзәмәти, садә вә шәрти сәпкидә верилмиш мәнзәрәдә тәбиәтин чанлы тә'сир бурахмасыдыр.

XVI әсрин ядикары олан бу ики миниатүрдә биз әлязмасынын бүтүн сәһифәсини тутан вә шаирин мәгсәдини даһа долғун ифадә эдән чох фигурлу мүрәккәб композисияя раст кәлирик. Мәсәлән: гоча гары, Сәнчәрин нәзәр-диггәтини өзүнә, өз һәйәчанлы нитгинә чәлб этмәк үчүн онун этәйиндән япышмышдыр.

1545-чи ил Бухара мәктәби миниатүрүндә, Султан Мәһәммәдин миниатүрләриндән сонра ярандығына бахмаяраг даһа чох примитивизм мүшаһидә олунур. Бу миниатүр даһа чох архаик сәчиййә дашыйыр вә бу да тәбиидир. Чүнки Бухара миниатүрү өз дөврүнүн габагчыл һадисәси дейилди. Бу миниатүр XV әср Һерат мәктәби ән'әнәләрини гәбул этмишди вә ону ялныз яваш-яваш тәдричән дәйиширди. Сәма һәлә гызыл рәнкиндәдир, ер һәлә балача колларла өртүлүдүр ки, бунлар XV әср мәнзәрәсинә хас олан чәһәтләрдир. Анчаг бир сыра ени кейфиййәтләр мүшаһидә олунур; чичәкләнмиш ағачлар баһар әһвали-руһиййәси верир, дағларда гаялар күлләрлә бәзәнмишдир. Султанын әлван палтарлар вә папаглар геймиш сувари вә пиядә мәиййәти долғун вә чанлы бир мәнзәрә тәшкил эдир. Султанын үзәриндә зәнкин бәзәкли чәтир кәздирирләр. Бу чүр тәмтәраглы издиһама контраст олараг бели бүкүлмүш, түнд мави рәнкли, бә'зи ери чырыг палтар геймиш гәмкин үзлү гоча гары верилмишдир. Бу чүр бачарыглы мүгайисә яратмаг тәһлил этдийимиз миниатүрүн гүввәтли чәһәтидир.

Султан Мәһәммәдин 1539—43-чү илләрдә чәкдийи миниатүр XVI әср Азәрбайчан инчәсәнәтинин шаһ әсәридир. Бу көзәл сәнәт әсәриндә композисиянын аһәнкдарлығы вә мүвазинәти, колоритин парлаглығы вә рәнкләрин мүхтәлифлийи, башларында йүксәк гызылбаш «сүтунчу-

гы» олан ири ағ чалмалар тахмыш гызыл гуш сахлаянларын вә султанын мәнийјәтинин мүтәнасиб кәнч фигурлары вә саирә инсаны һейран эдир. Мәнзәрәни чанландыран һәгиги верилмиш ағачлар, чичәкли коллар, гушлар әввәлки кими гызыл рәнкли дейил, мавидир, сәма вә бүтүн бу нөгтәләр, тәбиәтин даһа чанлы, даһа реалистик анлашылдығыны көстәрир. Анчаг бунунла бәрабәр биз миниатүрүн мәркәз һиссәсиндә торпағын гызыл рәнкиндә көстәрилдийини көрүрүк. Бу гызыл торпагда чох рәнкли палтарлары олан сүвариләр мүстәсна бир айдынлыгла вә парылты илә көзә чарпырлар. Бу шәрти үсул рәссама үмуми декоративлик тә'сирини әлдә этмәк үчүн лазымдыр. Бу декоративлик тәмайүлүнүн үстүнлүйү, парлаг сүвари дәстәсинә гаршы үзү аз мә'на ифадә эдән гарынын кичик фигуруну сөнүк көстәрир.

«Хосров вә Ширин»дән көтүрүлмүш «Хосров шири өлдүрүр» эпизодуну тәсвир эдән миниатүрүн тәһлилинә кечәк. Низами өз поэмасында бу эпизоду бу чүр тәсвир эдир:

«Күнләрин бириндә Хосров кәзмәйә чыхды. Истираһәт үчүн ер тапылды вә шаһ үчүн чадыр гурулду. Хидмәтчи гызлар вә нөкәрләр әтрафда ерләшдиләр. Хосров вә Ширин бир ердә отурмушдулар, о бириләри исә аяг үстә дурмушдулар. Сагиләр әлләриндә бадә дейирдиләр: «Бу һәят даими олсун». Шәраб вә севки бирләшмишди вә шаһәншаһ бу ичкидән сәрмәст иди. Бу анда гуйруғилә тозу һавая галдыран «мешәдә тәрбийә тапмыш» шир мейдана чыхды. Шир Хосровун чадырына атылмаға һазырлашырды, анчаг Хосров сәрмәст һалда ширин үстүнә атылды вә дәмир кейими, гылынчы олмадығы һалда юмруғу илә шири өлдүрдү.

Шири өлдүрдүйү үчүн Ширин Хосровун әлини өпдү. Анчаг Хосров деди ки, ширнийяты әлә йох, ағыза гоймаг лазымдыр вә Ширини додагларындан өпдү.

Бу, (ширин гәдәһ) Хосров вә Ширин һагғында илк хәбәр верән мә'лумат иди. Сонрадан айры чүр йүзләрлә гәдәһ олдуғу һалда илк гәдәһ һеч заман унудулмады».

«Хосров вә Ширин» поэмасына һәср эдилмиш миниатүрләрдән ән гәдими 1410-чу илә аиддир. Гулбенкианын топладығы «Антолокия»даки бу миниатүр Низаминин поэмасындан юхарыда гейд этдийимиз эпизоду иллүстрә эдир. Бу әлязмасы Шаһрухун оғлу, Теймурун нәвәси Искәндәр Султан үчүн һазырланмышдыр. Искәндәр бу

заман Шираз һөкмдары иди. Она көрә дә күман этмәк олар ки, бу әлязмасы Ширазда язылмышдыр. XV әср Шираз мәктәбинин ярадычылыг гүввәсинин ән парлаг дөврүнә аиддир. Бунунла бәрабәр бу әлязмасынын миниатүрләриндә сима типләриндә монгол әламәтләри сахланмышдыр. Бу әлязмасыны язан Маһмуд Ибн Муртизәлһүсейн һәлә 1429-чу илдә Ширазда Ибраһим Султанын янында хидмәт эдирди. Бу, һәмин әлязмасынын вә онун миниатүрләринин Шираз мәктәбинә аид эдилә биләчәйинә бир даһа сүбутдур.

Нәзәрдә тутаг ки, 1410-чу ил миниатүрү бизә мә'лум миниатүрләрин ичәрисиндә бу сүжети иллүстрә эдән ән гәдим миниатүрдүр вә буну эйни сүжети тәсвир эдән вә бундан сонра кәлән дикәр миниатүрләрин әсас нүсхәси (прототипи) һесаб эдә биләрик. Бурада, Низаминин яздығына уйғун оларaг Хосров илә ширин мүбаризәси верилишиндә композисиянын әсас нөгтәләри тә'йин олунур. Һалисә баш верән ерин фону габаг планда ахан чай вә ағач тәсвир эдән мәнзәрәдир. Бу мәнзәрәнин фонунда зәнкин бәзәнмиш чадыр дурур. Бу сәһнә өзү чох фигурлу дейил (чәмиси 8 фигур вардыр), композисияда мәркәзи ери Хосровун шир илә мүбаризәси тутур. Сәһнә бөйүк бир динамика илә верилмишдир. Мүбаризәнин башланғыч заманы көстәрилмишдир. Хосров бир әлилә ағзыны дәһшәтлә ачараг онун үзәринә атылан ширин ялындан тутмуш вә гәзәбләнмиш һейвана гүввәтли юмруғу илә өлдүрүчү зәрбә вурмаг үчүн о бири әлини юхары галдырмышдыр. Мәркәзи сәһнәнин әтрафында дурмуш ики фигур, гылынчы сыйырыб гачан бир кәнч вә Хосровун икидлийи гаршысында тәәччүб әламәти оларaг әлләрини галдыран бир гоча, динамиклик тә'сирини даһа да гүввәтләндирир. Чадырын гапысындан ики гадын бахыр, даһа ики гадын да чадырын далындан көрүнүр. Онлар тәәччүб вә севинчлә әлләрини додагларына апармышлар. Гадынлардан бири Шириндир. Чох фигурлу вә мүрәккәб олмаян композисиянын әзәмәти вә мәнзәрә XVI әсрин үслубуну хатырладыр. Чадыры өртән парчанын һашийәси дә эйни шейи хатырладыр. Битки гисминин, гушларын вә хырда һейванларын вә эйни заманда хәялы гуш олан симурғун (Чинин Фын Хуаны) вә әждаһанын әкси верилмишдир. Чин сәнәти үчүн сәчиййәви олан бу шәкилләр вә һашийәнин сәчиййәси Чин тә'сирини көстәрир. Һәмин миниатүрү тәхминән эйни дөврә аид олан Карт'енин коллексионун-

даки «Хәмсә»нин миниатүрү илә мүгайисә етдикдә айдын олур ки, «Хосровун шир илә мүбаризәси» сәһнәсинин ишләнмәсиндә һәлә мүәййән канонлар яранмадығындан мүхтәлиф шәрг миниатүр мәктәбләринә мәнсуб рәссамлар бу сүжети мүстәгил вә сәрбәст шәкилдә ишләмишләр. Үслубун әзәмәти, фигурларын азлығы (чәмиси сәккиз фигур), композисиянын сейрәклийи вә гисмән сифәтләрин типиклийи чәһәтдән миниатүрләр арасында үмуми бир бәнзәйиш вардыр. Әсас групун композисион һәллиндә дә бәнзәйиш вардыр: Хосров, шир вә гылынч галдырмыш кәнч. Айры чәһәтләрдән композисия башга чүр һәлл олунмушдур. Мәнзәрә даһа йохсул вә даһа лаконикдир. Ялныз чадырын бир һиссәси көрүнүр. Чадыр мәркәздән кәнара (тамашачыдан), сол бучаға чәкилмишдир. Һадисәни тамаша едән бир гадынын вә үч кишинин фигурлары чадырын вә дағларын архасындан бахар кими тәсвир едилмишдир. Һәлә онларын тәкчә башлары көрүнүр, онлар әсас мәркәздән узаглашдырылмышдыр. Онлар антик драманын хорлары кимидирләр. Чадырын гапысында дурмуш Ширинин фигуру исә бүтүн бою илә һәйәчанлы бир һалда әлләрини башына галдырдығы һалда верилмишдир. Ширинин фигуру айрыча нәзәрә чарпдырылдығына бахмаяраг мәркәз групу илә әлагәләндирилмишдир. Үслуб XV әсрин биринчи рүб'и үчүн сәчиййәвидир. Бу миниатүрүн чәкилишинин бәдии кейфиййәти юхарыда тәһлил етдийимиздән бир гәдәр зәифдир.

Бу сүжетә чәкилмиш миниатүрләрдән башга бириси 1433-чү илдә яранмышдыр. Бу, Веверин топладығы миниатүрләрдәндир. Бойча узадылмыш фигурлар бир аз гәдим сәчиййәлидир, лакин мәнзәрә, биткиләрин тәсвири даһа чанлы верилмишдир. Композисия 1410-чу ил миниатүрләриндән башга чүр дүшүнүлмүшдүр. Композисия даһа симметрикдир вә бир гәдәр чансыздыр. Бурада әзәмәт аздыр. Тәфәррүата һәддән артыг фикир верилмишдир. Хосровун дүз вә һәрәкәтсиз дуран фигуру вә ондан юхарыда көстәрилмиш чадырын көкү вә чәтирвари башы чох симметрикдир, композисиянын әсас миһвәрини тәшкил едәрәк миниатүрү ики һиссәйә айырыр. Композисия еңә дә аз фигурлу олараг галыр, анчаг фәзанын даһа чох долдурулмасына доғру мейл вар. Чадырын сағында үстүндә шәраб бардаглары гоюлмуш балача миз вар. Миниатүрүн юхары бучаглары мүхтәлиф шәкилли будаглары олан бир-биринә бәнзәр ағачларла долдурулмушдур.

Инди, Москва Шәрг музейиндәки 1490-чы ил тарихли «Хәмсә»дә һәмән сүжетә чәкилмиш миниатүрү тәһлил едәк. Бир гәдәр хараб олмуш бу миниатүр (сәһифә 263) композисия вә колорит һаггында мүһакимә йүрүтмәйә имкан верир. Әкәр чадырын вә дағларын архасындан һейрәтлә бахан үч гадын фигуруну һесаба алмасаг композисия өз мүрәккәблийи илә фәргләнир. Бурада ширдән башга ялныз үч фигур иштирак едир, Хосров, башында папаг, әлиндә учу топпузлу әса олан кәнч оғлан вә Ширин. Үч ағач композисияны шагулу һиссәләрә бөлүр. Ширин әлләрини габаға узатмыш, көй рәнкли үст палтары вә гызыл һашийәли күл рәнкли алт палтарында тәсвир едилмишдир. Чадыр дал плана чәкилмишдир. Чин «чи» типли булутлу сәма гызыл рәнкиндәдир. Әлиндә учу топпузлу әса олан кәнч оғлаңын фигуру чох рәнкарәнк верилмишдир, онун голсуз күрку ал гырмызы рәнкиндәдир. Алт палтарынын голлары, яшыл туманы сары рәнкдәдир. Чадырын ашағы һиссәси күл рәнкиндәдир. Юхары яшыл золаглар кедир. Чадырын юхары һиссәси бәнәфшәйи рәнкдәдир. Бүтүн чадыр гызыл һашийәләрлә өртүлүдүр. Рәнкләр чох парлагдыр, гарышдырылмамышдыр. Һеч бир көлкә йохдур. Бу сүжет XVI әсрдә тамамилә айры чүр верилир. Сакисианын топладығы вә онун Һерат мәктәбинә аид етдийи миниатүр буна мисалдыр[1]. Бу миниатүрүн Һерат мәктәбинә аид едилмәси бизә бир аз шүбһәли кәлир, чүнки иштирак едәнләрин бә'зиләри гызылбаш типли папагдадырлар. Бу баш кейиминә чох заман XVI әср Азәрбайчан рәссамларынын миниатүрләриндә тәсадүф едилир. «Данышан ағач» мотивинин чадырда тәсвир едилмәсинә тәкчә Һерат мәктәбинин миниатүрләриндә дейил, башга ерләрдә дә тәсадүф едилир[2].

Чадырын юхары һиссәсиндә биз «Данышан ағач»—«Вак-вак» мотивиндә шәкил көрүрүк. Бу шәкил бир сыра әфсанәләрлә әлагәдардыр. Искәндәр Зүлгәрнейн һаггында әфсанәләрин бириндә дейилир ки, Искәндәр бир ағача раст кәлди, бу ағач онунла сөһбәтә башлады; мейвәси һейван башы шәклиндә олан данышан

[1] Sakisian. „La miniature persane", сәһифә 118.

[2] Phyllis Ackerman. „The talking tree" (Bulletin of the American institute for Persian Art and archelogy, vol. IV, №2, December 1935).

ағачлара Һиндистан халг әдәбийятында тәсадүф эдилир. «Вак-вак» ағачы һаггында «Мин бир кечә»дә дә сөһбәт кедир (XXV фәсил). Бу ағачын будаглары инсан башына бәнзәйирди ки, күнәш тилу эдәндә «Вак-вак» дейиб чағырырдылар вә аллаһа ибадәт эдирдиләр. Бунун тәсвири бә'зән юхарыда данышылан әламәтләрлә бәрабәр реал ағач шәклиндә миниатүрләрдә верилир. Бә'зән дә, будаглы вә көклү ағач кими парчаларда, халчаларда верилир. «Вак-вак» ағачынын тәсвири, парчаларын, халчаларын вә чини габларын үзәриндә экс эдилир. Һаггында данышдығымыз миниатүрдә «Данышан ағач» композисиянын бүтүн саһәсини тутур. Бу композисияда мәркәз ери, бири ортада дүз (үзү бизә сары) вә икиси янлара чәп бахан һалда гадын шәкли тутур. Бу шәкил миниатүрдә әсас ери тутур. Анчаг реал верилмиш, симметрик дүзүлән шир, аһу, айы вә гейри һейван башларынын вә бунунла бәрабәр мөвзуун әфсанәви характерини даһа да гүввәтләндирән гротеск илә верилмиш вәһши һейван башларынын тәсвирини көлкәдә гоймур.

XV әср миниатүрләринә нисбәтән XVI әср миниатүрләринин композисиясы тамамилә ени бир сәчиййәдәдир. Композисияда фигур даһа чох ер тутур; чәмиси сәһнәдә 16 инсан фигуру вар, бундан башга ат шәкли дә әлавә эдилмишдир, пейзаж да чох зәнкинләшмишдир. Бир нечә чичәкли вә будаглы ири ағач тәсвир эдилмишдир. Битписиз гаялы дағларла, ортасындан чай ахан бол яшыллыглы чәмәнләрин арасындаки контраст хүсуси гейд эдилмишдир. Фигурлар вә пейзаж элементләри чох олдуғуна көрә композисия бир гәдәр долашыг шәкилә дүшүр, әввәлки әзәмәтини итирир. Инсан фигурлары үч шө'бәйә айрылмышдыр: ашағы һиссәдә шир илә мүбаризә эдән Хосров вә миниатүрүн мәркәзиндә йох, солда тәсвир эдилмиш чадырын янында тәәччүб изһар эдән ики груп киши фигуру. Чадырын ярым ачылмыш гапысындан Хосровун чәсарәти гаршысында тәәччүбүндән бармағынын учуну дишләйән Ширинин фигуру көрүнүр.

Инди XV—XVII әсрә аид бир сыра миниатүрләрдә «Бәһрам Кур әждаһа илә мүбаризәдә» сүжетинин инкишафына бахаг. Бу сәһнәнин мәзмуну беләдир: бир дәфә

бир ябаны эшшәйини тә'гиб эдән Бәһрам Кур атыны, янында ири бир әждаһа ятан мағарая чапыр. Бәһрам баша дүшүр ки, ябаны эшшәк әждаһанын әлиндән хилас олмаг үчүн ону бурая гәсдән кәтирмишдир. О, әждаһа илә мүбаризәйә кирир вә ону өлдүрүр. Бәһрам әждаһанын бәдәнини доғрайыр вә гарнында ябаны эшшәйин баласынын олдуғуну көрүр. Сонра ана эшшәк ону енә мағарая апарыр. Бәһрам мағарада бөйүк бир хәзинә тапыр.

Бу сүжетин ән гәдим эксинә биз 1410—11-чи илләрдә Искәндәр Султан үчүн чәкилмиш миниатүрләрдә тәсадүф эдирик. Бурада биз бу сүжетин композисион схеминин әсас нөгтәләрдә тәшәккүл этдийини көрүрүк. Бу схемә бүтүн XV әср әрзиндә, Һерат мәктәбинин миниатүрләриндә тәсадүф эдилир вә әсрин сонунда Беһзад, Гасым Әли кими бөйүк рәссамларын ишләриндә дә бу схемин тә'сири дуюлур; мәсәлән: янында ағзыны ачыб даянмыш әждаһа олан будаглы чылпаг бир ағач вә она һүчум эдән атлы Бәһрам Кур. Дағларын архасындан бахар кими көрүнән ики тамашачы фигуру да вар. Бу схем, әсас э'тибарилә, Беһзадын 1439-чу илдә ишләдийи миниатүрдә тәкрар эдилир. Анчаг бурада бу схем бәдии ифадә нөгтейи-нәзәриндән даһа лаконикдир вә поэманын мәтнинә даһа яхындыр. Ики мүшаһидәчи ярым фигур әвәзинә Бәһрамы әждаһанын янына кәтирән ябаны эшшәйин башы верилмишдир. Миниатүрүн бәдии кейфиййәти даһа йүксәкдир. Хәтләр даһа мә'налыдыр. Композисия олдугча аһәнкдар вә мүтәшәккилдир. Ат чапан Бәһрам Кур, композисиянын кәнарына сары әждаһадан араланмышдыр вә Бәһрам Курун фигурунун өзү чох динамикдир. Композисияны сағдан битирән ағача даһа ири вә түнд көлкә верилмишдир. Беһзадын тәләбәси рәссам Гасым Әли тәрәфиндән чәкилән 1494-чү ил тарихли миниатүрдә композисия схеми әсасән Беһзадда олдуғу кими тәкрар олунур.

Биз һәр ики рәссамын чох заман үслуб э'тибарилә бир-биринә яхын әсәрләр яратдыгларыны гейд этмишдик. Ону да гейд эдәк ки, Гасым Әлинин бу миниатүрү Беһзадын эйни сүжетә чәкдийи шәкилдән даһа әзәмәтлидир. Бу да Бәһрам Курун фигурунда вә дағларын ирилийиндә нәзәрә чарпыр. Бундан башга гейд этмәк

лазымдыр ки, Гасым Әлинин композисиясы Беһзадын даһа чох даирәйә яхынлашан композисиясындан һәндәсәвидир. Бу, миниатүрүн ашағы сол күнчүндә әйри чыплаг бир ағачын, юхары һиссәсиндә исә ярым даирә шәклиндә кедән Бәһрам Курун мәнийәтиндән олан адамларын тәсвир эдилмәси нәтичәсиндә әлдә эдилмишдир.

Бундан ики йүз ил сонра (1675-чи илдә) Бәһрам Курун әждаһа илә мүбаризәси тарихи, рәссам Мәһәммәд Заман тәрәфиндән тамамилә айры бир бәдии дилдә тәсвир эдилмишдир. Узун заман Италияда тәһсил алмыш рәссам, өз охудуғу дөврүн, йә'ни XVII әср Романын йох, даһа әввәлки мүхтәлиф Италия рәссамларынын эклектик үслубуну тәглид эдәрәк Низами Кәнчәвинин сүжетини экс этмишдир. О, поэманын мәтнини даһа сәрбәст шәкилдә ифадә эдир. Композисиянын ән'әнәви схеми тамамилә дәйишмишдир. Бәһрам Кур габаг планда габарыг шәкилдә верилмиш, әждаһая бәнзәр әчайиб бир һейвана ох атараг атыны сола сүрмәкдәдир. Арха планда ағачлы дағлар вә Авропа типли бир эв вар. Ялныз Бәһрамын типиндә вә онун либасында рәссам Шәргә садиг галмышдыр. Аһәнкләрин бир-бирилә уюшдурулмасы—чох парлаг, түнд гырмызы рәнкдә хәләт, яшыл рәнкли алт палтары, мави рәнкдә йәһәр вә гызыл рәнкли дәмир кейим—бунлар да шәрг ән'әнәсинин сахландығыны көстәрир.

Нәһайәт Низаминин ән мәшһур сүжетләриндән олан «Ширин чимәндән сонра вә Хосров» сүжетини тәһлил эдәк. Биз бу сүжетин XVII әср чини мә'мулатында архаик олараг верилдийини сөйләмишдик (Евморфополусун топладығы габлардан нимчә). XV—XVI әср миниатүрләриндә, XVI—XVII әср парча вә халчаларында исә бу сүжетин башга сәпкидә ишләндийини юхарыда гейд этдик. Анчаг китаб миниатүрүндә дә бу сүжетин даими бир композисия схеми йохдур. Шәрг рәссамлары бөйүк Азәрбайчан шаири Низамидән илһам алараг, бу кәнчлик, көзәллик вә севки поэмасынын сүжетини һәр заман ени-ени йолларла ифадә этмәйә мейл көстәрмишләр.

Әкәр биз XV—XVII әср Шираз-Тәбриз миниатүрләриндә композисиянын әсас хәтләринин бәдии чәһәтдән

ифадә эдилмәсиндәки фәрди фәргләрә бахмаяраг, сүжет инкишафынын ваһид йолуну мүшаһидә эдириксә, Һиндистанда XVII әсрин сонларында композисия тамамилә айры әсасда яраныр. Һаггында данышдығымыз сүжетин бизә мә'лум олан ән гәдим 1420-чи ил тарихли Берлин әлязмасыны көтүрәк. Бурада һадисә инсаны валеһ эдән баһар мәнзәрәси фонунда дағлыг ердә, чичәкли ағачлар, сәрвләр, мүхтәлиф коллуглар ичәрисиндә чәрәян эдир. Ағач будагларына сағсағанлар гонмушдур. Бу пейзаж арасында үч бучаг шәклиндә дүзүлмүш композисияда үч фигур вардыр. Үч бучағын юхарысында, миниатүрүн юхары һиссәсиндә ат үстүндә дурмуш вә һейрәт нишанәси олараг әлини ағзына апармыш Хосрову көрүрүк. Үч бучағын әсасында, миниатүрүн ашағы һиссәсиндә от үстүндә ярым чылпаг Ширин отурмуш вә чимдикдән сонра сачларыны сыхыр. Миниатүрүн сағ һиссәсиндә Ширинин аты тәсвир эдилмишдир. Бу Шираз мәктәби миниатүрүндә фигурлар бир гәдәр статикдир (хүсусән Ширинин аты Шәбдиз).

Бу сүжет Азәрбайчан рәссамлығында рәссам Султан Мәһәммәдин ярадычылығында өз классик ифадәсини тапмышдыр. Бурада да үч фигур вар. Анчаг бу фигурлар сакит вә юмшаг һәрәкәт ритмилә нә гәдәр чанланмышдыр! Бу ритм Хосровун вә онун сакит кедән атынын фигурларында, Ширинин көлкәләндийи даирәви хәтләрин ахычы аһәнкиндә, Ширинин атынын баш дөндәрмәсиндә тәзаһүр эдир.

Парис милли китабханасынын XVII әсрин сонларына аид олан Һинд миниатүрүндә бу сүжет тамамилә башга шәкилдә көстәрилмишдир. Композисиянын мәркәзиндә ярым чылпаг Ширин ачылмыш ағ өртүйүн фонунда даянмышдыр. Ширин, бир нечә гадынын (йәгин хидмәтчиләринин) чимдийи бир көлүн янында даянмышдыр. Бу барәдә поэмада бир шей йохдур. Ширинин әтрафында ики будаглы ағач вар. Бу ағачларын биринин далындан гадынлара тамаша эдән бир сүваринин башы көрүнүр (йәгин бу Хосровун шәклидир); арха планда мешәли вә габарыг верилмиш дағда бир нечә атлы чәкилмишдир. Бүтүн бу сәһнә Һинд пейзажы фонунда верилмишдир. Гадын үзләринин типи һиндли типидир.

Кишиләрин типи, онларын либаслары, баш өртүкләри дә беләдир.

Низаминин поэмаларынын Азәрбайчан вә шәрг инчәсәнәтинин инкишафына нә гәдәр гүввәтли тәкан вердийинә, тәсвири вә әмәли инчәсәнәт усталарынын тәсәввүрүнә нә гәдәр сәмәрәли тә'сир бағышладығына, онун поэмалары сүжетинә шәргдә нә гәдәр көзәл вә үслубча мүхтәлиф сәнәт әсәрләри ярандығына инанмаг үчүн тәһлил этдийимиз нүмунәләр кифайәтдир.

XII әсрдә Азәрбайчан әдәбийятынын шәрг әдәбийятына тә'сири

XIII әсрин биринчи ярысындан э'тибарән Низами ярадычылығы шәрг әдәбийятына тә'сир көстәрмәйә вә шәрг шаирләринә мөвзу, мүндәрәчә вә вәзн вермәйә башлайыр.

XVIII әсрә гәдәр ярадылмыш классик шәрг әдәбийятынын һансы бир сәһифәси нәзәрдән кечирилирсә (Сә'ди вә Һафиз мүстәсна олмаг үзрә), орада бөйүк Низаминин әдәби тә'сирини көрмәк мүмкүндүр.

Низаминин әдәби нүфузу аз бир заман ичәрисиндә бүтүн Ислам шәргини ишғал эдир вә шәргин сияси һакимиййәтини дашымагда олан Харәзмшаһ пайтахты Уркәнч шәһәринә белә яйылыр.

Әлаәддин Тәкәшин сарайындаки шаирләр Низамидән вәзн, гафийә, мөвзу вә мүндәрәчә алмаға башлайырлар. Бу нүфуз ялныз Чейһун вә Сейһун саһилләринә дейил, Һиндистанын Ганг нәһринә гәдәр яйылараг Әмир Хосров Дәһләви кими шаирләрин ярадычылығында өзүнү көстәрир.

Истәр Низами, истәрсә Әбүл-Үла вә элә дә онларын кәнч мүасири олан Мүчирәддинин ярадычылыг дөврү дини һадисәләр, сияси тәбәддүлат вә чәкишмәләрин ән гызғын заманына тәсадүф эдир.

Бу дөврдә бир тәрәфдән дағылмыш олан әзәмәтли Сәлчуг ханәданынын ериндә хырда феодаллар һакимиййәт уғрунда вурушур, о бири тәрәфдән Ислам шәргиндә сияси вә руһани нүфуза малик олан Бағдад хәлифәлийи сүгут эдир; нәһайәт бу дөврдә Мисрдә фатимиләр ханәданынын сүгутилә иш башына кечмиш әйюбиләр Дәчлә вә Фәрат саһилләринә энмәйә һазырлашырды.

Низами белə бир дөврдə өз ярадычылығына башламышды.

Бөйүк шаирин нə гəдəр чəтин бир заманда яшамасыны исбат этмəк үчүн онун «Хəмсəси» бизим үчүн инкар эдилмəз бир вəсигəдир.

«Хосров вə Ширин» дастаны 3-чү Тоғрулун сифаришилə язылмышдырса да, Тоғрул һəбсə алындыгдан сонра Гызыл Арслана верилмишдир.

Шаирин «Лейли вə Мəчнун» əсəри Сəлчуг ханəданынын сүгутундан сонра Ширваншаһлардан Əһситанын һөкмранлыг этдийи заманларда язылмышдыр.

Шаирин «Едди көзəл» адлы əсəри Харəзмшаһлардан Əлаəддин Тəкəшин бүтүн шəрги əлдə эдəрəк Бағдад хəлифəсини тахтындан дүшүрдүйү заманда гəлəмə алынмышдыр.

Шаирин башга дастанлары да—«Искəндəрнамə», «Сирлəр хəзинəси» дəхи Əбубəкр Нүсрəддин вə Бəһрам шаһа итһаф эдилмиш иди.

Султан Сəнчəрин гара хəтайыларла апардығы мүһарибəдə əсир дүшмəси, бунунла да Сəлчуг əзəмəтинин сөнмəси нəтичəсиндə Сəнчəр сарайындан мааш алан дөрд йүзə гəдəр шаир тəзə тəшкил эдилмəкдə олан һөкмдарлар сарайында өзлəринə ер ахтармаға башлайырдылар.

Бунларын ичəрисиндə шəргин Əмир Хосров Дəһлəви кими бөйүк шаирлəри дə вар иди. Буну да гейд этмəк лазымдыр ки, бу гəдəр тəбəддүлат вə бу гəдəр дини вə сияси чəкишмəлəр Низаминин мə'нəви тə'сири алтында инкишаф этмəкдə олан Азəрбайчан əдəбийятынын истигамəтини дəйишдирə билмəди.

Ширваншаһлардан Əһситан сияси саһəлəрдə олдуғу кими əдəби саһəлəрдə дə өлкəсини инкишаф этдирмəк истəди. О йүзлəрчə шаирлəри өз сарайына дə'вəт этди.

Мəлик Əһситанын Ширванда шаирлəр əнчимəни дүзəлтмəк фикирлəри баш тутмады; онун сарайындакы мачəрачы шаирлəр бир-биринин əлейһинə мүбаризə апарырды, сарайын мəликшүəрасы Əбул-Үла өз күрəкəни Хаганини, Хагани исə өз гайынатасы Əбул-Үланы һəчв этмəйə башлады, о бири тəрəфдəн дə Хагани илə кəнч шаир Мүчирəддин арасында барышылмаз бир зиддиййəт яранды.

Нəһайəт Əбул-Үла Ширван сарайыны тəрк эдиб Кəнчəйə кəлди, даһа сонралар Хагани сарайдан гачаркəн Шабиранда тутулуб һəбсə алынды. Бейлəканлы кəнч Мүчирəддин исə башыны алыб Тəбризə гачды. Орадан да Исфаһана сүркүн эдилəрəк мəһв олду.

Бунларын əксинə олараг Ширваншаһ Əһситанын тəкрар дə'вəтлəринə бахмаяраг Низами Кəнчəдə яшады вə Азəрбайчан шаирлəр əнчимəни Кəнчəдə тəшкил олунду вə аз бир заман ичəрисиндə мəшһур шаирлəрдəн Əмир Муəззи вə Фəрганəли Əсирəддин Азəрбайчана дə'вəт эдилди.

Биз бөйүк Низамини гүдрəтли бир шаир вə чаһаншүмул бир əдиб кими танымагла бəрабəр ону сияси бир шəхсиййəт вə тəшкилатчы бир дөвлəт адамы кими дə гейд этмəлийик.

Буну бөйүк Низами «Хосров вə Ширин» дастанында, Гызыл Арсланла көрүшүнү гəлəмə алдығы сəһифəдə тəсдиг эдəрəк языр:

Данышдым веринчə талеим фүрсəт;
Елə сөзлəр дедим, бəйəнди дөвлəт.

Бурада, чох чəсарəтлə демəк олар ки, феодалларын сарай һəяты шаир вə əдиблəрин əхлагыны дəйишмəк ишиндə чох зəрəрли роллар ойнадығы, онлары мүһафизəкарлыға, мəддаһлыға, ялтаглыг вə икиүзлүлүйə чəлб этдийи бир заманда Низами сарай һəятына нифрəт этдийи үчүн өз əзəмəтини мүһафизə эдə билмишдир. Бөйүк шаир буну ашағыдакы мисраларында демишдир:

Дүнядан үз чевириб бир кушəйə чəкилмишəм
Бир парча арпа чөрəйилə кифайəтлəнирəм.

Лакин өз əсринин əн мө'тəбəр шаири вə Низаминин «Сирлəр хəзинəсинə» нəзирə язан Үрфи Ширази Низами шеирлəринин əксини язараг дейир:

چنان بانيك بد سر كن كه بعد از مردنت عرفی،
مسلمانها به زمزم شويدو هندو بسوزاند.

(Үрфи, яхшылыг вə яманлыг илə йола кет ки, сəн өлəн заманда мүсəлманлар сəни мүсəлман билиб зəмзəм суюнда чимдирсин, һиндулəр исə мейитини яндырсын).

Низами əдəби нүфузунун шəрг өлкəлəриндəки тə'сирини көстəрмəк үчүн шəргдə ийирми нəфəр Султаншүəра вə Əмиришүəра адланан мəшһур шаирлəрин Низамийə

нэзирэлэр яздығыны вэ тэглид этдиклэрини сөйлэмэк кифайэтдир.

Низаминин эдэбиййата кэтирдийи ени мөвзулар ялныз эдиб вэ шаирлэри дейил, эйни заманда һөкмдарлары вэ феодаллары белэ марагландырмаға башлады, онлар өз сарай шаирлэриндэн Низами «Хэмсэ»синэ нэзирэ язмағы тэлэб этдилэр.

Сэфэвийэ падшаһларындан шаһ Тэһмасиб сарай шаири Вэһши Кирманини яныча чағырыб Низами эсэрлэринэ нэзирэ язмағы тапшырды. Вэһши эввэлчэ «Сиррлэр хэзинэси» бэһриндэ үч мэснэви язды. Бир эсэр дэхи «Хосров вэ Ширин» вэ «Фэрһад вэ Ширин» ады илэ нэзмэ чэкди вэ бунларын һеч бирисиндэ мүвэффэг ола билмэди. Эсэр Низами эсэрлэри кими шөһрэт газана билмэди.

Вэһши Кирманидэн сонра Үфүг Кирмани «Фэрһад вэ Ширин» эсэрини Низаминин «Хосров вэ Ширин» дастанынын гаршысына чыхармаг истэди.

Лакин көһнэ эдэби мэктэбин устадлары Низаминин эдэбиййата кэтирдийи ени мөвзулары яза билмэдилэр. Онлар Низаминин яратдығы сэмими мэһэббэти экс этдирмэйи бачармадылар. Фэрһад илэ Ширин садэ бир ашиг-мэ'шуг олараг галдылар.

Низами илэ мүсабигэйэ кирэн шаирлэрдэн бириси дэ Кирман шаирлэриндэн сэмнанлы шаһ Э'ладөвлэнин мэддаһи «Хачу» тэхэллүслү шаирдир. О «Сиррлэр хэзинэсинин» гаршысына өзүнүн «Ревзэт-үл-Энвари» илэ чыхмышса да, эсэри лазыми мүвэффэгиййэти элдэ эдэ билмэмишдир вэ эдэби бир эсэр кими танынмамышдыр.

Нэзирэчиликдэ мүвэффэгиййэт газана билмэйэн шаирлэрдэн бириси дэ Ал-Мүзэффэр ханэданына мэнсуб шаир Мэнсурин мэддаһи шаир Мэктэбидир. Бу шаир Низаминин «Лейли вэ Мэчнун» дастанына нэзирэ язмышдыр. О эшги тэрэннүм этмишдирсэ дэ Низами эсэриндэки ичтимаи вэ тэрбийэви хүсусиййэтлэри верэ билмэмишдир.

Бөйүк Низами өз «Искэндэрнамэсини» яздығы заман нэ Тус шаири Эбүлгасим Фирдовсинин «Шаһнамэси», нэ дэ устад Эсэдинин «Кэршасбнамэдэ» ишлэтдиклэри мөвзулардан истифадэ этмишдир, о ялныз өз орижинал мөвзуларыны яратмагла мүвэффэгиййэт газанмышдыр. Бөйүк Фирдовсинин дар бир мэһэлличилик чэрчивэсиндэ яздығы эсэри анчаг шеир сэнэти сайэсиндэ Низами гаршысында өз мөвгеини мүдафиэ эдэ билмишдир. Устад Эсэдинин «Кэршасибнамэси» исэ көһнэ тэзкирэлэрин саралмыш вэрэгэлэриндэ галмагдан башга бир наилиййэтэ чата билмэди.

Эввэлкилэрин мүвэффэгиййэтсизлийини нэзэрэ алмаяраг сонракилэр енэ дэ Низамийэ нэзирэ язмаг арзусундан дашына билмэдилэр.

Чығатай шаири Һилали вэ Эмир Низамэддин Сүһейли «Лейли вэ Мэчнун» дастанына нэзирэ яздылар. Һэтта хорасанлы шаир Меһди «Сиррлэр хэзинэсинэ» яздығы нэзирэнин үзэриндэ беш ил тамам ишлэдийи тэзкирэлэрдэ гейд эдилмишдир.

Низами «Хэмсэсинэ» нэзирэ язанлардан бириси дэ хорасанлы Һатифидир. Бу шаир бүтүн һэятыны Хорасанын Чэзчэрд гэсэбэсиндэ кечирмишдир. Онун шэрабэ алудэ олан кэнчлэрэ һэср этдийи гэсидэ Шаһ Исмайыл Сэфэвинин рэғбэтини газанмыш вэ онун мүгтэдир бир шаир олдуғуна чаван падшаһы инандырмышды. Буна көрэ дэ падшаһ Хорасанын фэтһиндэн сонра Һатифинин көрүшүнэ кетмишди.

Шаир, Низаминин «Хэмсэсиндэ» яздығы дөрд китабы Шаһ Исмайыла охуяндан сонра Шаһ өзүнүн Хорасан фэтһини нэзмэ чэкмэйи Һатифийэ тапшырмышды. Шаирин Шаһ Исмайыла итһаф этдийи «Зэфэрнамэдэн» анчаг көһнэ тэзкирэлэрдэ тэк-тэк парчалара тэсадүф этмэк мүмкүндүр».

«Хэмсэ» язан мәшһур шаирлэрдэн бириси дэ Һиндистан шаири Эмир Хосров Дэһлэвидир.

Һиндистанда Бомбай шэһэриндэ Мүзэффэри мэтбээсиндэ Низами «Хэмсэсинин» эн тэзэ бир нүсхэси чап олунмушдур. Бу нүсхэйэ ширазлы Мирзэлихан Низаминин һэят вэ ярадычылығына даир бөйүк бир мүгэддимэ элавэ этмишдир.

Бу элавэдэ бизим көрүб вэ охумадығымыз бир чох вэсигэлэр вардыр ки, онлардан башлычасы Низаминин кэнчэли дейил тэфрэшли олмасы шайиэлэрини тамамилэ рэдд эдэн вэсигэлэрдир.

Бу нүсхэдэ диггэтимизи чэлб эдэчэк мэсэлэлэрдэн бириси дэ бөйүк шаирин Кэнчэдэн бир тэрэфэ кетмэмэси фикрини рэдд этмэкдэн вэ бу фикрин эксинэ олараг Низаминин Хагани илэ бэрабэр Кэ'бэ зиярэтинэ кетмэсини көстэрмэкдэн ибарэтдир.

Бу нүсхэдэ үчүнчү бир ихтилаф дэхи һэлл олунур ки, о да Низами Эрузи Сэмэргэнди илэ Низами Кэнчэви

арасында ихтилафлы галан «Вис вә Рамин» дастаны мәсәләсидир. Әлавәдә бу дастанын Низами Кәнчәви тәрәфиндән язылдығы бир чох вәсигәләрлә исбат олунмушдур. Мүһәррир бу әлавәдә Низамийә нәзирә язанлар барәсиндә данышдығы заман языр:

«Бир чох шаирләр Низами «Хәмсәсинә», хүсусән онун «Сирләр хәзинәси» адлы дастанына нәзирә язмагла үстүнлүйү әлә алмаг истәмишләр. Онларын Низами кәсб етдийи мәгамә галхмаг арзулары нәтичәсиз галмышдыр.

Мәсәлән, Низаминин мүасири олан Һәким Сәнайи һикмәт вә тәчрид барәсиндә бир нечә мәснәвиләр язмышдыр ки, онларын ән мәшһуру «Һәдигәт-үл әсрардыр». Анчаг бу әсәрлә Низами «Сирләр хәзинәсини» ян-яна гоюб охуянлар көрә биләр ки, бунларын арасында нә гәдәр бөйүк фәрг вардыр.

Сөз гәдри билән сәррафлар индийә гәдәр Низами кими фарсча шеири орижинал бир сурәтдә язан шаирә раст кәлмәмишдир.

Бурада анчаг Фирдовсини мүстәсна олараг көстәрмәк олар. Лакин чох ола биләр ки, о чәнабын шеирләриндә дә Низами шеирләриндә көрдүйүмүз кәлмәләрдән яхшы кәлмәләрә раст кәлмәк мүмкүн дейилдир.

Мәснәви язмаг вә ашиганә дастан яратмаг ялныз о чәнабә (Низамийә) мәхсусдур. Онун тутдуғу мөвге о гәдәр йүксәкдир ки, өзүндән әввәл кәлән шаирләрин һеч бириси о мәртәбәни әлдә едә билмәмишдир.

Һәким Тусинин гәләмә алдығы «Юсиф вә Зүлейха» дастаны бу фикримизә шаһиддир.

Һабелә Низами илә мүасир олан вә онлардан сонра кәлән шаирләрин бә'зиләри дә Низами дәрәчәсинә чатмаг арзусунда олмамышлар. Онлар, Әмир Хосров Дәһләви дә о чәркәдә олмаг шәртилә, Низами илә баш-баша вурмаг кими иддиаларда олмаяраг, бәлкә дә онун далынча кетмәк вә о чәнабын сөз хирмәниндән сүнбүл йығмаг арзусуну дашымышлар. Яхуд да онлар бөйүк шаирә нәзирә язмаг вә тәглид етмәк арзусуну дашымышлар. Бурасы һәр кәсә айдындыр ки, фарсча мәнзум әсәрләр ярадылышындан бу күнә гәдәр «Хосров вә Ширин», вә «Едди көзәллә» мугайисә едилә биләчәк мәнзум бир әсәр ярадылмамышдыр.

Һеч бир устад өз әсәрләриндә Низами әсәрләриндә олдуғу кими охучулары һикмәтлә вә елми мәсәләләрлә

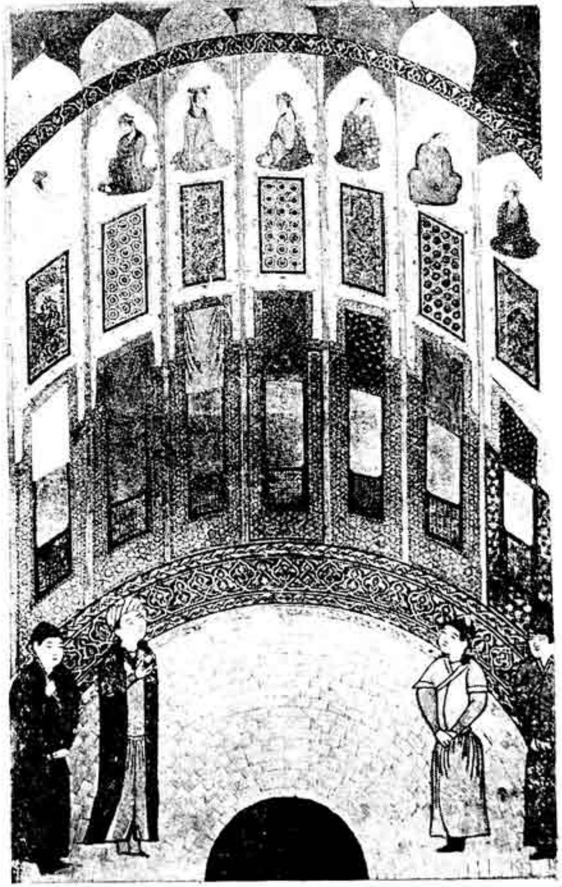

Бәһрам Курун едди көзәлин шәкилләри олан отаға кәлмәси
Шираз, 1410.

танындыр эдэ билмэмиш вэ онларын үзүнэ элмин вэ билийин гапысыны кениш бир сурэтдэ ача билмэмишдир»[1].

Султан Әбүл Сейид вэ Һүсейн Байгаранын һакимиййэтлэри заманында мэшһур олан Әбдүлрэһмэн Чами Низаминин «Едди көзэл»инэ нэзирэ олараг «Һэфт өрнэк» адында бир эсэр язмышдыр.

Бу эсэр бир чох шаирлэрин тэгдиринэ наил олмушдур. Чүнки Чами бу эсэриндэ аз да олса игтибаса имкан вермэмиш вэ өз орижинал фикрини кағыз үзэринэ төкмүшдүр.

Низами мүасирлэриндэн Сэмэргэнд шаири Әшрэф, Низами илэ сыхы рабитэдэ олмуш вэ яздығы эсэрлэр барэсиндэ шаирин мэслэһэтлэрини алмышдыр.

Хүсусэн шэрг эдэбиййаты тарихиндэ гиймэтли бир мөвге кэсб этмиш олан һэким Сүзэни вэ элэ дэ сэмэргэндли Руһинин эсэрлэрини охудуғумуз заман онларын Низами сэнэтинин инчэ вэ зэнкин мүндэрэчэсиндэн нэ гэдэр кениш истифадэ этдиклэрини көрмэкдэйик.

Бурада Низамийэ нэзирэ язан шаирлэрдэн мүвэффэг олан бир нечэ шаирин адыны да чэкмэк лазымдыр. Бөйүк шаирин «Хосров вэ Ширин» эсэринэ нэзирэ язанлардан бириси дэ Исфаһан шаири Намидир. Нами анчаг Ширинэ һэср этдийи бир нечэ парчасы илэ мүвэффэгиййэт газандыгдан сонра бир шаир кими танынмаға башламышдыр.

Нами Ширинэ һэср этдийи парчада дейир:

چو شیرین شهره شد در دلربایی
غرورش کرد دعوی خدایی
بلی خوبان خدای عاشقانند
ولی رحم خداوندی ندانند.

[Ширин көзэлликдэ шөһрэт тапандан сонра өз көзэллийинэ мэғрур олараг аллаһлыг иддиасына дүшдү, доғрудур көзэллэр ашиглэрин аллаһыдыр, лакин аллаһлыға мэхсус рэһмин нэдэн ибарэт олдуғуну билмирлэр].

Шэргин шаир вэ шаирэлэри ялныз Низами ярадычылығилэ дейил, мэшһур Кэнчэ шаирэси Мэһсэти ханым ярадычылығилэ дэ марагланырдылар.

---

[1] Низаминин һэят вэ ярадычылығына даир мүгэддимэнин 2-чи сэһифэси.

Рүбаинин əвəз эдилмəз сəнəткары Хəйямдан сонра Мəhсəти ханым Хəйямын мөвгеини мүвəффəгиййəтлə кəсб эдə билди.

Мəhсəтинин зүhуру шəрг гадынлары арасында бир əдəби hадисə кими гаршыланды. Буна сүбут олараг Сəмəргəнд шаирəси Аишə ханымын Мəhсəти тə'сириндə яздығы рүбаилəрини көстəрмəк кифайəтдир. Аишə ханымла янашы олараг Сəмəргəнд газысынын гызы мəшhур шаирə Исмəти ханымын рүбаилəрини дə көстəрмəк олар.

Орта Асия вə Иранда Мəhсəти ханымын həят вə ярадычылығы илə ялныз эдиб вə шаирлəр дейил, hөкмдарлар белə марагланырды. Мəлик шаhын нəвəлəриндəн Султан Сүлейман, Чөвhəри тəхəллүслү шаири янына чағырыб Мəhсəти ханымла Кəнчə шаири Əмир Əhмəдин вə Пир Османын мүашигəлəри вə дейишмəлəри барəсиндə бир дастан язмағы тапшырмышды.

Бу күн əлимиздə олан мəнзум вə мəнсур дастан Султан Сүлейманын тапшырығы илə Чөвhəри тəрəфиндəн язылан əсəрин бир нүсхəсидир. Бу əсəрдə Мəhсəтинин, Əмир Əhмəд вə Пир Османын бүтүн рүбаилəри мөвчуддур[1].

---

[1] Əмир Əhмəд мəшhур рүбаи шаиридир. Кəнчə хəтибинин оғлудур. Хəтиб, оғлунун Мəhсəти ханымла севишмəсиндəн вə бир-биринə рүбаилəр язмасындан разы галмадығы үчүн авам чамааты онларын үзəринə галдырыр, нəhайəт hөкумəт Əмир Əhмəд вə Мəhсəти ханымы Кəнчəдəн сүркүн этдирир. Онлар Хочəнд шəhəринə кедирлəр. Буна көрəдир ки, тəзкирə язанлардан бə'зилəри Хочəнддə бир нечə ил яшамаға мəчбур олан Шаирəни хочəндли язырлар.

Проф. М. РƏФИЛИ
Филоложи элмлəри доктору

„*Вис вə Рамин*“ *проблеми*

I

Мə'лум олдуғу үзрə Низами Кəнчəвинин дөрд романы вардыр: «Хосров вə Ширин», «Лейли вə Мəчнун», «Едди көзəл», «Искəндəрнамə». Бу əсəрлəр шаирин мүрəккəб бир шəкилдə инкишаф эдəн əдəби йолунун парлаг мəрhəлəлəрини, онун фикри йүксəлишинин чанлы тəзаhүрлəрини тəшкил эдир. Əлбəттə бу əсəрлəрин «Сирлəр хəзинəси» илə дə сıхы вə чидди əлагəси вар. Фəгəт «Сиррлəр хəзинəси» өз руhу вə жанры э'тибарилə Низаминин ярадычылыг хəзинəсиндə айрыча мөвге тутмагдадыр. О, шаирин əсас романтик йолундан бир нөв харичə чыхан айрыча бир əдəби hадисəдир ки, онун яранмасыны вə фикри əhəмиййəтини анламаг үчүн дə Низами ярадычылығынын бə'зи мүhүм проблемлəрини дəриндəн тəhлил этмəйə эhтияч вардыр.

Низами ярадычылығыны тəдгиг эдəркəн бизи həр заман бир мəсəлə дүшүндүрəрди. Нечə олмушдур ки, бөйүк вə даhа бир шаир ярадычылыг йолуна анчаг 35 яшларында, йə'ни «Сиррлəр хəзинəси»ни яздығы заман башламышдыр? Нечə олмушдур ки, əсасəн романтик бир шаир олан Низами «Сиррлəр хəзинəси» кими фəлсəфи фикирлəри, тəрбийəви əhəмиййəти, дидактик мə'насы э'тибарилə гайəт мүстəсна бир əсəр язмышдыр ки, бүтүн башга əсəрлəриндəн чох айдын бир шəкилдə сечилмəкдəдир? Мүəммалы көрүнəн бу мəсəлəни айдынлашдырмаг үчүн биз бөйүк шаирин ярадычылыг йолундаки зиддиййəт вə вəhдəти мүəййəнлəшдирмəк вəзифəсини ирəли сүрмəйə мəчбур олдуг.

Низаминин «Хəмсə»дəн башга 20.000 бейтə гəдəр лирик əсəрлəр яздығы мə'лумдур. Тəəссүфлəр олсун ки, бу əсəрлəрдəн бизим заманамыза анчаг чүз'и бир hиссə ка-

либ чатмышдыр. Низами өзү шеирләринин танынмаз-билинмәз шәхсләр тәрәфиндән мәнимсәнилдийини, башга өлкәләрдә, башга шәһәрләрдә «гарәт» эдилдийини язмагда вә бундан шикайәт этмәкдәдир. Гоча яшларында белә шаир «Игбалнамә»дә әсәрләринин оғурландығындан, өзү тохум сәпдийи һалда, башгаларынын салхымлары дәрдийиндән бөйүк бир мә'юсиййәтлә бәһс эдир:

همه خوشه چنندو من دانه کار
همه خوار بردار و من خانه‌دار.

Фәгәт шаир нә гәдәр бундан мүтәәссир олса да өзүнә ачы бир тәсәлли верирди: онларын ашкар оғурладыглары, мәним нәһанымдыр. Бухарая белә апарсалар, снә дә Кәнчәдәндир.

Бу сөзләр ачыг көстәрир ки, Низаминин диванынын тәләф олмасына сәбәб дөвранын һәрчмәрчлийи, һагг вә эдаләтин тапдаланмасыйды.

Низами талеин бу ачы күлүшләринә боюн әймәйә мәчбур олур, бир заман онун яратдығы дүррләри кәләчәк нәсилләр һарада олурса-олсун енә дә Кәнчәйә гайтарачагларына үмид бәсләйирди.

Һәр һалда Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин «Тәзкирәт-үшшүәра»да хәбәр вердийи ийирми мин бейт бир һәгигәтдир. Һеч шүбһәсиз, шаир бу әсәрләри бирдән-бирә яратмамыш иди. Һәлә «Лейли вә Мәчнун»у башладығы заман янында «Диваны» олдуғундан бәһс этдийини көрүрүк. Әлбәттә бу әсәрләрин бир гисми «Сирләр хәзинәси»ндән әввәл дә языла биләрди. Һәр һалда «Сирләр хәзинәси»ни язан шаирин бөйүк бир устад олдуғуна һеч бир шүбһә ола билмәз. Бу да тәбиидир ки, Низами ярадычылыға «Сирләр хәзинәси»ндән чох-чох әввәл башламышдыр. Шаирин 1176-чы илдән әввәл дә бир сыра әсәрләр язмыш олдуғуна шүбһә этмәйә һеч бир әсас йохдур.

Мәсәләнин чәтинлийи 1176-чы илә гәдәр Низаминин языб язмадығыны айдынлашдырмагда дейил, бәлкә нә язмыш олдуғуну мүәййәнләшдирмәкдәдир. Доғрудан да «Сирләр хәзинәси»нә гәдәр Низами һансы әсәрләри язмышдыр вә бу әсәрләр арасында ири бир әсәрин олмасы мүмкүндүрмү?

Шаир «Лейли вә Мәчнун»у яздығы заман оғлу Мәһәммәдин он дөрд яшында олдуғуну гейд эдир. «Хосров вә Ширин»ин. «Оғлум Мәһәммәдә нәсиһәт» фәслиндә енә оғлу Мәһәммәддән бәһс эдәрәк, она «Едди яшлы балам,

көзүмүн нуру!», дейә хитаб этмәкдәдир. Әкәр «Лейли вә Мәчнун»ун 1188-чи илдә язылдығы нәзәрә алынарса, бу тарихә көрә Мәһәммәдин 1173—74-чү илдә анадан олдуғу анлашылмыш олур. «Хосров вә Ширин» исә 1180-чи илдә тамам олмушдур. Низами оғлунун 1180-чи илдә едди яшында олдуғуну гейд эдир. Бу сурәтлә һәр ики рәгәми туташдырараг, Мәһәммәдин 1173-чү илдә анадан олдуғуну гәт'и тә'йин эдә биләрик. Бурадан бир шей даһа анлашылыр ки, Дәрбәнд әмири, Афагы шаирә 1172-чи илдән сонра көндәрә билмәзди. Тәхмини һесаба көрә шаирин Афагы 1172-чи илдән, йә'ни отуз бир яшындан әввәл алдығыны тә'йин этмәк мүмкүндүр.

Бу тарихин бизим үчүн әһәмиййәти чох бөйүкдүр. Дәрбәнд әмиринин Афагы шаирә бир кәниз сифәти илә көндәрмәси сүбут эдир ки, 1172-чи илдән габаг Низами мәшһур бир шаир имиш вә онун шөһрәти Дәрбәндә гәдәр белә чатмыш иди. Шаир «Хосров вә Ширин»ин ахырларына яхын бир ердә, Афагын Дәрбәнд һөкмдары тәрәфиндән көндәрилдийиндән вә онун гыпчаг гызы олдуғундан, көзәллийиндән, ағлындан бәһс эдир.

Бу кәнизи Дәрбәнд әмири нә үчүн Низамийә көндәрмишди? Кәнизин бир гәсидә үчүн көндәриләбиләчәйи шүбһәлидир. Затән шаирин бир гәсидәни Кәнчәдән Дәрбәндә хүсуси көндәрәчәйи ағласығмаз бир шейдир. Һәр һалда шаирин Дәрбәндә көндәрдийи әсәр гиймәтли бир шей олмалыдыр ки, бунун гаршысында она хүсуси бир кәниз көндәриләбилсин. Һәм дә нә үчүн Дәрбәнд әмири шаирә пул дейил, гызыл я күмүш дейил, баһалы парчалар дейил, кәниз көндәрмәйи лазым билмиш иди? Бу да бизи истәр-истәмәз дүшүндүрән нөгтәләрдән биридир. Һәм дә унутмамалыдыр ки, шаирә кәниз бәхш этмәк адәт дейил иди. О һалда бу гәрибә һәдиййәни биз нә илә изаһ эдә биләрик?

Көрүнүр ки, Низаминин Дәрбәндә көндәрдийи әсәрдә көзәлликдән, мәһәббәтдән бәһс эдилирди. Ялныз белә олдуғу сурәтдә шаирин алдығы бу һәдиййәнин мә'насыны баша дүшә биләрик. Фәгәт шаирин Дәрбәндә лирик, ашиганә бир әсәр көндәрмәкдә мәгсәди нә ола биләрди? Лирик бир парча илә һөкмдардан хәл'әт яхуд башга бир һәдиййә ала биләчәйинә үмид бәсләйә биләрдими? Чох чәтин. О заманки һөкмдарлар шаирләрдән биринчи нөвбәдә гәсидә, мәдһиййә көзләйирди. Бу бир адәт, бир ганун иди. Һөкмдарлар шаирләрдән онларын наминә ири

бир әсәрин, дастанын иншад эдиләчәйинә үмид бәсләйирләрди. Ширваншаһ Әһситан Низамидән биринчи нөвбәдә гәсидә дейил, бөйүк бир әсәр, «Лейли вә Мәчнун» тәләб этмишди. Бәс белә исә Низами һансы ири бир әсәри Дәрбәнд әмиринә көндәрә биләрди?

Бу гаранлыг унудулмуш, хатирәләрдән силиниб кетмиш бир мәсәләни айдынлашдырмаг үчүн бизим гаршымызда бир чох гәрибә суаллар дурачагдыр вә бунларын һәр биринә гане эдичи чаваб вермәк лазым кәлир. Бу суаллара чаваб верилмәйинчә Низами романтизминин доғуш вә инкишаф хәттини изаһ этмәк мүмкүн олмаячағыны зәнн эдирик.

Һәр һалда индийә кими сөйләдикләримиздән бир нечә фикир һасил олур:

1. Низами әдәби ярадычылыға 1176-чы илдә дейил, 1172-чи илдән габаг башламышдыр.

2. Низами о заманлар ялныз хырда лирик әсәрләр вә я гәсидәләр язмагла кифайәтләнмәмиш, бәлкә ири бир әсәр дә язмышдыр.

3. Низаминин яздығы бу ири әсәр һәр һалда ашиганә бир сәчийјә дашыя биләрди.

4. Бу әсәрлә бағлы олан бир мачәра яхуд башга бир һадисә Низаминин даһа кәнчлик яшларындан сечмиш олдуғу романтизм йолундан айрылараг илаһийята гапылмаға вә «Сирләр хәзинәси» кими дидактик бир әсәр язмаға мәчбур этмиш иди.

II

Низаминин 1172-чи илдән габаг ири бир әсәр яза биләчәйини көстәрмәк үчүн онун үмумиййәтлә ярадычылығында мүшаһидә этдийимиз психоложи бир нөгтә олдугча мараглы вә сәчиййәвидир.

Низами адәтән өз әсәрләрини мүәййән фасиләләрлә язмышдыр: «Хосров вә Ширин»—1180-чы; «Лейли вә Мәчнун»—1188-чи; «Едди көзәл» 1197-чи илдә, «Искәндәрнамә»—тәгрибән 1201—1202-чи илдә.

Көрүндүйү кими илк фасилә 8 ил, икинчи фасилә 9 ил, үчүнчү фасилә 5 ил, яхуд «Искәндәрнамә»йә һәлә «Едди көзәл»дән әввәл, тәхминән 1193-чү илдә башландығы нәзәрә алынарса, 9 ил давам эдир. Низаминин ярадычылығындаки бу аһәнкдарлығы позан еканә бир әсәр варчыса о да ялныз «Сирләр хәзинәси»дир. Бу әсәр битәрбитмәз (1176), Низами дәрһал «Хосров вә Ширин»и язмаға башламышдыр (1180).

Низаминин узун фасиләләрлә язмасына сәбәб кениш эпик мөвзулара кечдийи заман бир чох мүталиәләр этмәйә, материал топламаға, үмумиййәтлә ара вермәйә мәчбур олмасы иди.

Биздә шүбһә оядан ялныз «Хосров вә Ширин»ин узун бир фасилә олмадан дәрһал «Сирләр хәзинәси»ндән сонра язылмасыдыр. Көрүнүр ки, «Хосров вә Ширин» мөвзуу шаирдә «Сирләр хәзинәси»ндән даһа әввәл доғмуш иди, фәгәт мүәййән бир сәбәбә көрә санки тә'чили сурәтдә «Сирләр хәзинәси»ни язмаға, сонра исә енә өз севдийи мөвзуа гайытмаға мәчбур олмушдур. Бу ики әсәрин арасында һеч бир фасиләнин олмамасыны ялныз бунунла изаһ этмәк мүмкүндүр. Һалбуки бизим бир шәрт олараг ирәли сүрдүйүмүз «Сирләр хәзинәси»ндән әввәлки әсәри дә нәзәрә алачаг олурсаг, чох мә'налы бир ярадычылыг инкишафы яранып ки, буна әһәмиййәт вермәмәк гәтиййән дүз олмаз:

Биринчи әсәр 1171—1172-чи ил.
Икинчи әсәр 1180-чы ил.
Үчүнчү әсәр 1188-чи ил.
Дөрдүнчү әсәр 1197-чи ил.
Бешинчи әсәр 1201—2-чи ил.

(Сон әсәрини тамамламаг үчүн тәләсдийини шаир өзү э'тираф этмәкдәдир).

Бу схемдән көрүндүйү кими Низами өз әсәрләрини адәтән 7—8 иллик фасиләләрлә язмышдыр. Фәгәт Низами 1171—72-чи илләрдә язылдығыны зәнн этдийимиз илк бөйүк әсәрини һәгигәтән язмышдырмы? Бәлкә бу әсәр һаггында олан фәрзиййәмиз тамамилә ерсиздир? Иддиаларымызда нә гәдәр һаглы олдуғумузу башга дәлилләрлә исбат этмәйә чалышмаг борчумуздур.

Низаминин «Хәмсә»дән әввәл даһа башга бир әсәр язмыш олдуғуну XV әсрдә яшаян Дөвләт-шаһ Сәмәргәнди тәсдиг эдир. Дөвләтшаһ «Тәзкирәт-уш-шүәра»да ики дәфә бу мәсәләйә тохунур. Биринчи дәфә Низами Кәнчәвидән, икинчи дәфә исә Низами Әрузидән бәһс эдәркән Низаминин «Хәмсә»дән әввәл «Вис вә Рамин» адында бир әсәр язмыш олдуғуну языр:

کتاب داستان ویس و رامین بنظم آورده کویند که این داستانرا
... بزرگواری نظامی گنجوی نظم کرده قبل ازخمسه.

Башга бир ердə мүəллиф бу мəсəлəдəн данышаркəн, əтрафлы мə'лумат верəрəк, «Вис вə Рамин» дастанынын Султан Маһмуд-ибн Мəликшаһ үчүн нəзмə алындығыны тəсдиг эдир вə əсəрин Низами Əрузи тəрəфиндəн языла билəчəйини иддəа эдəнлəрə гаршы өз э'тиразыны вə əсəрин Низами Кəнчəви тəрəфиндəн язылдығына шəкк этмəдийини билдирир:

و شیخ قبل ازخمسه داستان ویسه و رامین‌را بنام سلطان محمود بن محمد بن ملکشاه بنظم آورده و بعضی گویند که آنرا نظامی عروضی سمرقندی نظم کرده در عهد سلطان ملکشاه و شك نیست که بنام سلطان محمود نظم کرده اندو این بعد شیخ نظامی اقربست.

Дөвлəтшаһ, һеч шүбһə йохдур ки, «Вис вə Рамин» əсəрини охумуш вə дастанын мүгəддимəсиндə Фəхрəддин Курканидəн бəһс олундуғуну көрмəмиш дейил иди. Фəгəт буна бахмаяраг о, енə əсəрин Низами Кəнчəвийə аид олдуғуну тəсдиг эдир.

Бир нечə əср сонра яшамыш олан Лутфəлибəй Азəр дə өз мəшһур «Атəшкəдə»синдə эйнилə бу сөзлəри тəкрар эдəрəк «Вис вə Рамин»и анчаг вə анчаг Шейх Низаминин ады илə бағлайыр.

Шəрг əдəбийятыны мүкəммəл билəн вə өз элми тəдгигатларында рус элминин дə наилиййəтлəриндəн истифадə эдəн əдиб вə тарихчи Абасгулу аға Бакиханов да «Күлүстани-Ирəм» əсəриндə чох һəйəчанлы бир шəкилдə эйни фикри сөйлəмəкдəдир.

Бакиханов языр ки: «Увейс вə Рамин» дастаныны о, Сəлчуг султаны Маһмуд үчүн язмышдыр. Бə'зилəри адларын бəнзəйишинə əсасəн бу əсəри Низами Əрузийə иснад этсəлəр дə, əсəрин язылдығы ил, бу рə'йи рəдд этмəкдəдир».

Көрүндүйү кими XV əсрдəн башлараг та XIX əсрə гəдəр бир сыра тəзкирəчилəр вə алимлəр «Вис вə Рамин» əсəринин Низами Кəнчəви тəрəфиндəн һəм дə «Хəмсə»дəн əввəл язылдығыны иддиа этмишлəрдир.

Һəтта XIX əсрин əввəллəриндə алман шəргшүнасы Һаммер белə Низами Кəнчəвидəн бəһс эдəркəн, азəри шаиринин «Хəмсə»дəн əввəл «Вис вə Рамин» поэмасыны яздығыны вə бу əсəрин Султан Маһмуд ибн Мəһəммəд ибн Мəликшаһа иттиһаф эдилдийини языр. Аврупа шəргшүнасы да Дөвлəтшаһ Сəмəргəндинин фикри илə разылашараг, бу əсəрин янлыш олараг Низами Əрузинин ады илə бағланылдығыны гейд эдир.

Һаммерин мүлаһизəсиндə олдугча мүһүм бир тəсһиһ вардыр. Һаммер əсəрин Мəликшаһын оғлуна дейил, нəвəсинə иттиһаф эдилдийини иддиа эдир. Мəликшаһ 1092-чи илдə вəфат этмишдир. Онун оғлу Мəһəммəд узун мүддəт Кəнчəдə һакимлик этмиш иди. Султан Мəһəммəд дə 1118-чи илдə вəфат этмишдир. Султан Мəһəммəдин оғулларындан бири һəгигəтəн Маһмуд адыны дашыйыр. Фəгəт башга бир фикрə көрə «Вис вə Рамин» бу Султан Маһмуда дейил, бəлкə Султан Сəнчəрин бачысы оғлу Султан Маһмуд ибн Мəһəммəдхана иттиһаф эдилмишдир. Султан Мəһəммəд Хорасан һөкмдары иди. Султан Мəһəммəд 1162-чи илдəн сонра вəфат этмишдир[1]. Бəс нə үчүн Дөвлəтшаһ бу Султан Маһмуду «Ибн Мəликшаһ» адландырыр? Буна сəбəб ялныз бу ола билəрди ки, Султан Мəһəммəд һəгигəтəн Мəликшаһ нəслиндəн иди. Фəгəт бурада иллəрин дүзкүн кəлмəмəси мəсəлəни енə чəтинлəшдирир.

Əсəрин кимə иттиһаф эдилмəсини һəлəлик бу вəзийəтдə бурахмагла бəрабəр, күман этмəк олар ки, Низами əсəрини башга бир һөкмдара да иттиһаф эдə билəрди. Унутмамалыдыр ки, Низами əсəрлəрини адəтəн бир нечə һөкмдара көндəрəрди. «Вис вə Рамин» романынын Дəрбəнд əмиринə көндəрилмəси эһтималы мейдана чыхыр ки, Афагын шаирə бир һəдиййə кими көндəрилмəсини дə бунунла изаһ этмəк мүмкүндүр.

Буржуа шəргшүнаслығы «Вис вə Рамин» проблемини сонралар тамамилə тəзкирəлəрə зидд бир шəкилдə һəлл эдəрəк, бу əсəрин нə Низами Əрузи, нə дə Низами Кəнчəви тəрəфиндəн язылмадығы фикрини ирəли сүрмүш вə элми тəдгигата тамамилə янлыш бир истигамəт вермишдир. Одур ки, 1865-чи илдə илк дəфə Кəлкут шəһəриндə нəшр олунан «Вис вə Рамин» Фəхрəддин Курканийə иснад эдилир.

Сонралар бу фикри Граф, Штакелберг кими алимлəр дə мүдафиə этмишлəр вə мəсəлə дəриндəн йохланылмадан шəргшүнаслыгда белə бир фикир һөкм сүрмəйə башламышды ки, куя «Вис вə Рамин»и язан XI əср шаири Фəхрəддин Курканидир. Бу фикир индийə гəдəр шəргшүнаслыг алəминдə давам этмəкдəдир. Һəтта бизим өзүмүз белə янлыш олараг 1941-чи илдə «Низами» адлы кита-

[1] «Материалы по истории түркмен и Түркмении», том I. 1932. 398—400-чү сəһифəлəр.

ğымызда «Вис вә Рамин»ин Куркани тәрәфиндән язылдығыны гейд этмәйә мәчбур олмушдуг.

Әчәба, шәргшүнасларын бу фикрә кәлмәсинә сәбәб нә иди вә бу фикир үчүн әһәмиййәтли вә чидди бир әсас вармыдыр? Э'тираф этмәлидир ки, шәргшүнасларын кәтирдийи дәлил чох зәиф вә думанлыдыр. Әсәрин мүндәрәчәсини, мүәллифин дүнякөрүшүнү тәһлил этмәдән, белә бир әсәрин XI әсрдә языла биләчәйини айдынлашдырмадан, ону ичтимаи һәят вә әдәби инкишаф илә сыхы сурәтдә бағламадан, нәһайәт Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин сөзләрини рәдд эдәчәк һеч бир дәлил кәтирмәдән, ялныз бир формал әламәтә көрә шәргшүнаслар бир ағыздан «Вис вә Рамин»ин Фәхрәддин Куркани тәрәфиндән язылдығыны тәсдиг этмишләрди.

Одур ки, Низами элми бу долашыглы мәсәләни һәлл этмәли, һәгигәти ачыб көстәрмәлидир. Әлбәттә, Низами о гәдәр бөйүк вә зәнкин бир сәнәткардыр ки, «Вис вә Рамин» онун шөһрәтини артырыб эксилдә билмәз. Лакин бу тарихи һәгигәт бәрпа эдиләрсә, биз Низаминин ярадычылыг инкишафындакы бир сыра гаранлыг мәсәләләри айдынлатмыш оларыг.

«Вис вә Рамин»ин башланғычында белә бир һадисә нәгл олунур: Султан Тоғрул Азәрбайчан, Хорасан вә Иранын һөкмдары иди. Ялныз Исфаһан шәһәри бу бөйүк һөкмдара табе олмаг истәмирди.

Бир дәфә Султанын яхын адамлары она мәсләһәт көрүрләр ки, гошун көтүрүб Исфаһан үстүнә кетсин вә шәһәри ишғал эдәрәк бүтүн Ислам дүнясыны бирләшдирсин.

Султан гошун топлайыб Кирман, Мосул, Эрмәнистан вә Юнаныстан үзәринә көндәрир. Султанын гошунлары һәр ердә галибиййәт газанырлар. Тоғрулун шән вә шөвкәти даһа да артыр.

Бу һадисәләрдән бир аз сонра дүнянын һәр бир ериндән Султанын үнванына һәдиййәләр кәлир. Тоғрул Исфаһан үзәринә һүчум эдәрәк бу шәһәри өзүнә табе эдир. Султанын яхын адамлары арасында Әбдәл-Мәлик Әбу-Нәср адында бир шәхс вар имиш. О бөйүк бир сәркәрдә вә дөвләт хадими иди. Шеири, сәнәти чох севәрди. Тоғрул Әбу-Нәсри Исфаһана вали тә'йин эдир.

Бир дәфә Әбу-Нәср вилайәти долашдығы заман Куркан әһлиндән Фәхрәддин адында бир шәхсә раст кәлир. О көзәл һекайәләр билирди. Онун һекайәләриндән зөвг алан вали бир дәфә сорушур ки, сәнин «Вис вә Рамин» дастанындан хәбәрин вармыдыр?

Фәхрәддин чаваб верир ки, дастан пәһләви дилиндәдир, фәгәт бу дили бу саат билән йохдур. Әкәр Әбу-Нәср арзу эдәрсә о, бу дастаны фарс дилиндә нәгл эдә биләр.

Бу сурәтлә Әбдәл-Мәлик Әбу-Нәсрин тапшырығы илә Фәхрәддин «Вис вә Рамин» дастаныны фарс дилиндә нәгл эдир ки, шөһрәти аләмдә галсын вә һәр кәс «Вис вә Рамин» сәркүзәштиндән хәбәрдар олсун.

Көрүндүйү кими, «Вис вә Рамин»и язан шаир, Фәхрәддин Курканинин әһвалатыны бир һекайә кими нәгл эдир. Шаир үчүн Фәхрәддин Куркани башга бир шәхсдир, онун нәгл этдийи әһвалат бәлкә дә бир уйдурмадыр. Әкәр уйдурма исә, бу һекайәни ялныз әдәби бир мүгәддимә кими гәбул этмәк лазым кәлир. Әкәр һәгигәтсә, о заман «Вис вә Рамин»и язан шаир әсәрин сүжетини һарадан алдығыны көстәрмәк үчүн өзүндән әввәл яшамыш олан Фәхрәддинин яда салмагла садәчә вәзифәсини еринә етирмиш олур. Эйни сурәтлә Низаминин мөвзууну. алараг «Лейли вә Мәчнун», «Фәхрәддин вә Ширин», «Һәфт пейкәр», «Һәфт беһишт» язан шаирләр дә өз сәләфләринин адыны миннәтдарлыгла яд этмишләрдир. Әкәр бу сөзләрлә шаир өзүнүн ким олдуғуну нәгл этмәк истәйирдисә, о заман өзүндән үчүнчү бир шәхс кими бәһс этмәйә һеч бир эһтияч йох иди.

Һәр һалда, һансы бир эһтималы нәзәрә алсаг да бу һекайәтдә әсәрин мүтләг Фәхрәддин Куркани тәрәфиндән язылмасы һаггында әсаслы бир сүбут йохдур. Бурада Куркани ялныз бир мә'хәз, һекайәтин гәһрәманы кими көстәрилмәкдәдир. Бундан башга, әсәрин үмуми мәзмунуну нәзәрә алачаг олурсаг, дастаны язан шаирин өз адыны бир нөв пәрдәләмәк истәдийини вә нәгл этдийи әһвалатлары өзүндән уйдурмадығыны, бәлкә башга бир шәхсдән көтүрдүйүнү анлатмаг истәдийини күман этмәк олар. Әкәр «Вис вә Рамин»и язан кәнч вә әдәбиййата еничә атылан бир шаир идисә, о һалда онун бу тәвазө'карлығы вә эһтияты да тамамилә тәбии бир шейдир. Ашағыда әсәрин һәгигәтән кәнч бир шаир тәрәфиндән язылдығыны вә эһтият үчүн чидди әсаслар олдуғуну көстәрәчәйимиз заман бу гаранлыг нөгтә дә бир гәдәр айдынлашачагдыр.

Сөјләдикләримиз бизә илк нәтичәләри чыхармаға һагг верир: Әсәрдә яд эдилән Фәхрәддин Куркани я садәчә бир һекайәтә, яхуд илк мәнбәә ишарәдир.

Фәхрәддин Курканинин башга бир әсәри олмамасы да бизим бу рә'йимизи мөһкәмләндирир.

Фәгәт әсәр Фәхрәддин Курканинин дейилдирсә бәс киминдир? Һансы дәлилләрә әсасән әсәрин Низами Кәнчәви тәрәфиндән, һәм дә XI әсрдә дейил XII әсрдә язылмыш олдуғуну исбат эдә биләрик? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн һәр шейдән әввәл әсәрин мүндәричәси, фикри, әһвали-руһиййәси, шәкли вә үслубу илә таныш олмалыйыг.

III

«Вис вә Рамин» романынын гыса мәзмуну беләдир: Мө'бәд адында бөйүк бир һөкмдар вар имиш. Бүтүн дүня онун идарәсиндә иди. Рома вә Чин һөкмдарлары белә онун гаршысында диз чөкәрләрди. Мө'бәд дүнянын һәр бир еріндән өз кейф мәчлисинә гонаглар дә'вәт эдир. Онун мәчлисиндә Азәрбайчандан, Рейдән, Хорасандан, Шираздан, Әрдәбилдән, Исфаһандан, мүхтәсәр һәр ердән гонаглар һазыр иди. Гәһрәман Виру, падшаһын гардашы вә вәзири Зәрд вә Рамин дә бу мәчлисдә иди. Бир чох көзәлләр дә кишиләрлә бәрабәр бу мәчлисдә кейф эдирләрди. Шәһрү-Бану бу көзәлләрин падшаһы иди.

Мө'бәд Шәһрү-Бануйә ашиг олур. Фәгәт көзәлләр көзәли нәвазишлә шаһын тәклифини рәдд эдәрәк, өз әри илә хошбәхт яшадығыны сөјләйир. О заман, Шәһрү-Банудан үмидини үзән Мө'бәд рича эдир ки, әкәр Шәһрү-Бану бир гыз доғарса, мүтләг она әрә версин. Шәһрү-Бану шаһын бу тәклифинә разы олур. Һәр икиси өз вә'дләрини еринә етирәчәкләри үчүн анд ичирләр.

Бир мүддәт сонра Шәһрү-Банунун бир гызы олур. Бунун адыны Вис гоюрлар. Бу һәгигәтән сон дәрәчә көзәл бир гыз иди. Висин доғулмасындан шад вә хошбәхт олан Мө'бәд бөйүк бир һәсрәтлә гызын бөйүмәсини көзләйирди.

Шаһын Рамин адында бир гардашы варды. Бу көзәл вә гәһрәман бир кәнч иди. Шаһ гардашыны чох севәрди.

Вис исә кетдикчә бөйүйүр, көзәлләшир, бир күл кими ачылырды. Онун көзәллийини көрән Шәһрү-Бану белә бу көзәлә лайиг бир әр тапылмаячағыны гәт эдәрәк, гызыны өз оғлу Вируя вермәк арзусуна дүшүр. Вис дә Вируну севирди. Мө'бәдә вермиш олдуғу вә'дини унудан Шәһрү-Бану Вис илә Вирунун той тәдарүкүнә башлайыр. Фәгәт тоюн гызғын вахтында, бирдәнбирә бир атлы кәлир. Бу атлы Мө'бәдин гардашы Зәрд иди. Зәрд шаһын адындан Виси тәләб эдир. Вис өз кәнч нишанлысындан айрылмаг истәмәйәрәк Мә'бәдин тәләбини гызғын бир шәкилдә рәдд эдир. Андын еринә етирилмәмәсиндән гәзәбләнән Мө'бәд бөйүк бир гошун топлаяраг Висин атасынын мәмләкәтинә һүчум эдир. Мө'бәд бу мүһарибәдә әввәлчә мәғлуб олур, фәгәт сонра Шәһруну өз тәрәфинә чәкмәйә мүвәффәг оларағ, енә өз мәгсәдинә доғру йол ачыр. Мө'бәд Шәһруя бир чох һәдиййәләр вә чәваһират көндәрмәклә, ону товлайыр вә сарая дахил олур. Вис гоча Мө'бәди «гуру агач» адландырыр вә рәдд эдирсә дә, әлачсыз галыр. Сарая сохулмуш олан Мө'бәд Виси бир никаһлы кими өзү илә бәрабәр апарыр. Мө'бәд Мәрв шәһринә йола дүшүр. Фәгәт йолда, Висин әйләшмиш олдуғу тахтрәванын пәрдәси күләкдән ачылыр вә Мө'бәди мүшайиәт эдән көзәл вә кәнч шаһзадә Рамин Виси көрүр. Висин көзәллийини көрәр-көрмәз, Рамин од тутуб алышыр вә Висә мәфтун олур. Бир мүддәт сонра Мәрвә чатырлар. Вис бөйүк бир әләм вә дәрд ичиндә өз ачы талеи илә разылашмаг истәмирди. Һәр нә гәдәр она Мө'бәди тә'риф эдирләрдисә, онун әһтишамындан, сәрвәтиндән, дәбдәбәсиндән данышырлардыса да, Вис һеч бир шейдән тәсәлли тапмыр, күнләрини яс вә әләм ичиндә кечирирди. Раминин исә мәһәббәти кет-кедә даһа да артыр вә Вис илә бирләшмәдән яшамаг мүмкүн олмаячағыны һисс эдирди. Нәһайәт, Рамин чарәсиз галараг, Висин дайәсинә мүрачиәт эдир. Бу гадын чох һийләкәр вә тәдбирли бир гадын иди. Раминин Висә ашиг олдуғуну дуйдуғу заман, бир гәдәр тәрәддүд этсә дә, нәһайәт она васитәчилик этмәйә разы олур. Вис дайәнин алдадычы вә товлайычы сөзләринә гулаг асмаг истәмирди. Онун Рамин илә көрүшмәк тәклифләрини рәдд эдирди. Фәгәт дайәнин әфсунлу сөзләри яваш-яваш Висә тә'сир эдир. Бир дәфә Рамини көрдүкдән сонра исә, Вис бу көзәл кәнчи севдийини һисс эдир. «Дәһшәтли бир мәһәббәт дөври она чәнк э'лан эдәрәк өз ганлы пәнчәсинә

сүн гәлбинә салмыш иди». Висин севкиси кетдикчә артыр, вәфа вә сәдагәт һиссләри унудулур, о бүтүн варлығы илә эшг аләминә атылыр. Онун үчүн вәфа вә сәдагәт Раминә бәсләдийи мәһәббәт олур.

Бир күн шаһ Мәрви бурахараг Мидия өлкәсинә кетмиш иди. Вис бундан истифадә эдәрәк, Рамин илә көрүшүр. Бу эшг мачәрасы ики ай давам эдир. Шаһ Раминә мәктуб язараг ону Мидияя, Маһ өлкәсинә дә'вәт эдир. Илк баһар иди, Маһ өлкәсинин дағларында гар әримиш, һәр бир тәрәф әлван чәмәнә дөнмүш иди. Шаһ Раминә Виси дә өзү илә бәрабәр Маһ өлкәсинә кәтирмәйи тапшырмыш иди. Рамин Вис илә бәрабәр Мидияя кәлир. Бир ай бурада ов илә мәшғул олурлар. Нәһайәт Рамин Муғана ова кетмәйә гәрар верир. Вис илә айрылмаг заманы кәлмиш иди. Рамин сәһәр йола дүшмәли иди. Дайә Висин ятаг отағына кедәрәк, Раминин йола дүшмәйә һазырлашдығыны она хәбәр верир. Рамин Вис илә видалашмалы иди. Фәгәт бу һалда шаһ ояныр вә гәзәбләнәрәк Вис вә дайәни данламаға башлайыр. Фәгәт Вис һеч дә көрдүйү ишдән пешиман дейил. О Виру илә сөһбәтиндә Рамини севдийини э'лан эдир. Вис һәлә шаһдан айрылмаса да, өз талеини вә севдасыны Рамин илә бағламыш, ялныз онунла яшамаг, онунла хошбәхт олмаг арзусу илә чырпынырды.

Бир дәфә шаһ Мәрв сарайынын дамында әйләшәрәк Вис илә сөһбәт эдирди. Шаһ Мәрвин көзәлликләрини тә'риф эдәрәк, Висин нә гәдәр хошбәхт бир гадын олдуғуну исбата чалышырды. Фәгәт Вис эһтирас вә эшгинин шиддәтинә галиб кәлә билмәйәрәк, Рамини севдийини шаһа э'лан эдир. Мө'бәд гәзәбләнәрәк вәфасыз арвадына гарғышлар сөйләйир вә артыг онунла яшамаг истәмәйәрәк, анасынын янына көндәрир.

Анасы Маһабадда яшайырды. Әриндән айрылан Вис кечә-күндүз Раминин һәсрәти илә яшайыр, мә'юс көзләрини Хорасан йолларына дикир.

Рамин дә Вис илә айрылыға дөзә билмир. Доғрудур, о Вис илә бир даһа көрүшмәйәчәйи үчүн Мө'бәдин гаршысында анд ичмиш иди, фәгәт Висин һәсрәти артыг ону мәһв эдирди. Рамин Муғандан айрылараг, Мидияя кәлир. Вис илә көрүшүр. Мәс'уд вә ширин күнләр кечирир. Каһ Вис илә ова чыхыр, каһ да онунла кейф эдирди. Бу нәш'әли һәят едди ай сүрүр. Раминин Висин янында олмасы хәбәри Мө'бәдә чатыр. Мө'бәд гардашынын бу вәфасызлығындан гәзәбләнәрәк, ондан интигам алмаға гәрар верир. Мө'бәдин бу гәзәбиндән тәшвишә дүшән анасы ону инандырмаға чалышыр ки, бүтүн бу ишләрин күнаһкары Рамин дейил, Вирудур. Виру әввәлдән дә Виси алмаг истәйирди, бүтүн бу фитнәләрә сәбәб одур. Мө'бәд анасынын бу сөзләринә инаныр вә онунла мүһарибә этмәк үчүн сәфәрә чыхырса да, бир аз сонра Вирунун һеч бир күнаһы олмадығыны баша дүшүр. Мө'бәд бу дәфә дә Вис вә Рамини әфв этмәйә мәчбур олараг, онларла бәрабәр енә Мәрвә гайыдыр.

Шаһ заһирән Вис илә барышмыш иди, фәгәт енә дә она инанмырды. О тәләб эдир ки, Вис каһинләрин һүзурунда ода анд ичсин. Анд ичдийи тәгдирдә, шаһ вә'д эдир ки, бир даһа бу ачы һадисәләри хатырламасын. Фәгәт Вис очағын аловларыны көрдүйү заман, шаһын ону яндырмаг истәдийиндән горхараг, Раминлә бәрабәр гачмаға гәрар верир. Һәр икиси Рей шәһәринә гачараг, Ширузун оғлу Бәһрузун янында кизләнирләр. Кәнч Виси әлиндән бурахдығындан мә'юс олан шаһ ону нә гәдәр ахтарырса тапа билмир. Раминин анасы шаһы интигам фикриндән дашындыраpаг, Виси кери гайтарачағыны вә'д эдир. Мө'бәдин разылығыны алдыгдан сонра Раминә хәбәр көндәрир. Вис вә Рамин енә Мәрвә гайыдырлар.

Фәгәт бүтүн бу тәһлүкәли мачәралара бахмаяраг Рамин Вис илә көрүшләринә давам эдирди. Мәһәббәт онлара чәсарәт вермиш иди. Артыг һеч бир шейдән сыхылмаяраг бир-бири илә тез-тез көрүшүрләрди. Иш о ерә кәлиб чатыр ки, Вис бир дәфә өз дайәсини ятағында ятмаға мәчбур эдәрәк, өзү Рамин илә көрүшә кедир. Мө'бәд кечә ояныр. Висин өз ятағында олмадығыны баша дүшәрәк, сәс-күй салыр, бүтүн гәзәбини бир аз сонра гайыдан Висин үзәринә яғдырыр, фәгәт Вис енә ишин ичиндән чыхараг, шаһын ахшам чох шәраб ичдийи үчүн янылдығыны сөйләйәрәк, ону сакит эдир. Мө'бәд илә Вис енә барышырлар.

Бир мүддәт сонра Мө'бәд илә Рома падшаһы арасында мүһарибә башлайыр. Шаһ Виси мөһкәм бир дивана салдыраpаг, ону гардашы Зәрдә тапшырыр, Рамини исә өзү илә бәрабәр көтүрәрәк, сәфәрә чыхыр. Фә-

тэт Куркана чатдығы заман, Рамин хэстэлэнир, шаһ да онун кери гайытмасына ичазэ вермэйэ мэчбур олур. Рамин Мэрвэ гайыдыр, фэгэт Виси шэһэрдэ көрмэйэрэк, дивана кедир вэ кэлдийини Висэ хэбэр верир. Рамин Висин вэ дайэнин көмэйи илэ дивана дахил олараг енэ өз севкилиси илэ көрүшүр. Онлар доггуз ай эйши-ишрэт ичиндэ, һеч кимин хэбэри олмадан бурада яшайырлар. Мө'бэд мүһарибэдэ зэфэр чалдыгдан сонра Мэрвэ гайыдыр. Висин Рамин илэ енэ көрүшдүйүнү дуян Мө'бэд, дэрһал дивана доғру йола дүшүр. Рамин шаһын кэлдийини баша дүшэр-дүшмэз пэнчэрэдэн кэндир саллаяраг, Вис вэ дайэнин көмэйи илэ гачмаға мүвэффэг олур. Фэгэт шаһ онун гачдығыны дуяраг даһа да гэзэблэнир вэ Виси бэрк дөйүр. Шаһ енэ Мэрвэ гайыдыр. Фэгэт о енэ кор-пешиман иди, үрэйи енэ Виси истэйирди. Виссиз яшая билмэйэчэйини һисс эдэн шаһ, енэ Виси өз янына чағыртдырыр, Рамини исэ эфв эдир. Бу дэфэ дэ шаһ Кабилэ кетмэйэ мэчбур олур. Виси дайэйэ тапшырараг, сарайын ачарларыны она верир. Шаһ кетдикдэн сонра, Вис нэ гэдэр ялварырса да дайэ Рамини бу дэфэ сарая бурахмаг истэмир. Рамин исэ мэ'юс бир һалда сарайын бағында долашырды. Нэһайэт йорулуб бағда ятыр. Вис дайэни разы салмаячағыны анладыгда, өз баш өртүйүнүн көмэйи илэ бағчая энир вэ Рамин илэ көрүшүр. Фэгэт бу заман Мө'бэд кери дөнүр. Гысганчлыг онү сэфэрдэн гайытмаға вадар этмиш иди. Рамин гачыр, шаһ бүтүн ачығыны Висдэн чыхармаг үчүн, ону өлдүрмэк истэйирсэ дэ Зэрд буна йол вермир вэ Виси шаһын гэзэбиндэн хилас эдир. Фэгэт бу дэфэ дэ шаһ элачсыз галараг, Вис вэ Рамин илэ барышмаға мэчбур олур.

Күнлэр кечир. Вис илэ Раминин мэһэббэти халгын дилиндэ бир дастан олмуш иди. Бир дэфэ ханэндэ шаһын һүзурунда Вис илэ Раминин атэшин мэһэббэтиндэн бир нэғмэ охуюр. Бу нэғмэ шаһы һирслэндирир. Рамин илэ савашыр. Фэгэт бу гэрибэ вэзиййэтдэн гуртармаг үчүн бир чарэ галмамыш иди. Биһкуй адлы бир һэкимин мэслэһэти илэ, Рамин Мэрви тэрк этмэйэ гэрар верир. Шаһ ону Рей, Куркан вэ Куһистана вали тэ'йин эдир. Бу сурэтлэ Вис илэ Рамин бир-бириндэн айрылырлар.

Рамин өз вилайэтини долашырды. Күл адлы бир кө-

Бэһрам Курун девлэ вурушмасы
Рэссам—Мэһэммэд Заман, 1675.

вәл гыза раст кәләрәк, она е'лан ешг едир, онунла евләнмәк фикринә дүшүр. Күл Вис илә әлагәни тамамән үзмәк шәртилә Раминә әрә кәтмәйә разы олур. Рамин Висә бир мәктуб язараг, артыг онунла тамамән әлагәсини кәсмәк истәдийини билдирир. Раминин бу хәянәтиндән мә'юс олан Вис өз дайәсини онун янына көндәрир, фәгәт дайәнин елчилийиндән бир шей чыхмыр. Вис Раминә мәктуб язараг, ону енә өз янына чағырыр.

Раминлә Күлүн мәһәббәти чох узун сүрмүр. Рамин енә Висин ешги илә чырпынмаға, онун һәсрәтини чәкмәйә башлайыр. Нәһайәт Күлү тәрк едәрәк Мәрвә раван олур. Йолда Висин мәктубуну кәтирән гасидә раст кәлир. Мәктубу охуян Рамин шад олараг, йолуна давам едир. Рамин Мәрвә кәлир. Онун гайытмасындан шаһын хәбәри йох иди. Фәгәт Вис вәфасыз севкилисини союг гәбул едәрәк, ону сарая бурахмаг истәмир. Рамин союгда даянараг, Висдән көрүшмәк үчүн ичазә көзләйирди. Фәгәт Вис она мәрһәмәт көстәрмәйирди. Нәһайәт интизардан йорулан Рамин кетмәк истәдийи заман, ону атәшин бир мәһәббәтлә севән Вис барышмаға мәчбур олур. Рамин бир ай кизли олараг сарайда яшайыр. Бир айдан сонра енә кизли бир шәкилдә сарайы тәрк едәрәк, Мәрвә енчә кәлмиш бир адам кими шәһәрә варид олур. Шаһ гардашынын гайытмасына севинәрәк, онунла ова чыхмағы тәклиф едир. Куркан вилайәтинә кедирләр. Рамин дайәнин мәсләһәти илә шаһы өлдүрмәйә гәрар верир. Кечә вахты гырх нәфәр йолдашы илә бәрабәр шаһын чадырына һүчум едирсә дә, Мә'бәди дейил, Зәрди өлдүрмәйә мүвәффәг олур. Шаһын бүтүн хәзинәсини әлә кечирән Рамин Дейләмә вә Килана доғру йола дүшүр.

Дейләм вә Килан әһалиси Раминин вә'дләринә инанараг, она гошулур вә шаһа гаршы үсян едирләр. Гардашынын үсян етдийини ешидән Мө'бәд бөйүк бир гошун топлаяраг сәфәрә чыхыр. Фәгәт тәсадүфән шаһ ваһши бир габан тәрәфиндән өлдүрүлүр. Рамин падшаһ олур. О әдаләтлә өлкәни идарә етмәйә башлайыр. Вис вәфат етдәндән сонра, Рамин мәмләкәтини Хуршид вә Чәмшид адлы ики оғлу арасында тәгсим едәрәк, тахтындан әл чәкир вә атәшпәрәст мә'бәдинә кедир, өмрүнүн сон илләрини ибадәт вә дуа илә кечирир.

Фәхрәддин Курканининми, йохса Низами Кәнчәвиними олдуғу һәлә гәт'и сурәтдә тә'йин эдилмәмиш бу көзәл шәрг романы бунунла тамам олур. «Вис вә Рамин»ин сүжети Штакелберг[1] тәрәфиндән нәгл эдиләрәк, Крымски тәрәфиндән гәкрар эдилмишдир[2].

Әсәрин үмуми сүжети илә таныш олдугдан сонра, гаршымызда гойдуғумуз чох мараглы, фәгәт эйни заманда чох чәтин бир мәсәләнин һәллинә кечә биләрик.

IV.

Гаршымызда дуран мәсәлә һәгигәтән чәтиндир. Мәсәлә бурасындадыр ки, шәргшүнаслыг элми бу әсәрин Фәхрәддин Куркани тәрәфиндән язылдығына, әлдә чох аз әсас олса да мөһкәм инанмышдыр. Граф. Эте, Зенкер, Крымски кими алимләр әсәрин Куркани тәрәфиндән язылдығыны көстәрмишләрдир. Эйни фикри Е. Бертелс вә башга бир сыра совет алимләри дә мүдафиә этмәкдәдирләр. Бурадан рәсми шәргшүнаслығын йүрүтдүйү фикрә зидд олараг бир шей сөйләмәйин нә гәдәр чәтин бир мәсәлә олдуғу анлашылмагдадыр. Фәгәт бизә руһ вә гүввәт верән—һәгигәти айдынлашдырмаг арзусудур. Биз бу иддиадайыг ки, XV әсрдә Дөвләтшаһ Сәмәргәнди, XVII әсрдә Лүтфәлибәй Азәр, XIX әсрдә Абасгулу аға Бакиханов вә гейриләри бу әсәрин Низами Кәнчәви тәрәфиндән язылдығыны чох мөһкәм сурәтдә тәсдиг этдикләри заман янылмамышлардыр. Совет шәргшүнаслығы гаршысында бөйүк вә мүгәддәс вәзифәләр дурур: шәргин тарихини енидән йохламаг, индийә гәдәр инкар эдилән һәгигәтләри бәрпа этмәк, марксизм-ленинизм силаһы илә һәр бир халгын һәгиги тарихини яратмаг! Биз һеч бир заман чүрүк ән'әнәләри йыхмагдан, янлыш фикирләри амансызчасына тәнгид этмәкдән горхмамалы, дәрин, чидди тәдгиг вә тәһлил йолу илә халгымызын кечмиш сәһифәләрини айдынлашдырмалыйыг. Мидия, Авеста, Низами, Дәдә Горгуд, Фүзули, Нәсими әтрафында да шәргшүнаслыг азмы янлыш вә

1. Р. Р. Штакелберг. „Несколько слов о персидском эпосе—„Виса и Рамин". Древности восточные. Труды Восточной Комиссии Имп. Археологического общества. Том второй, выпуск 1. Москва, 18 6. сәһифә 11—16.

2. А. Крымский. „История Персии, ее литературы и дервишской теософии," том 1. Москва, 1914, сәһифә 4.8—425.

ябанчы нәзәриййәләр йүрүтмүшдүр? Бизим вәзифәмиз «Вис вә Рамин» әтрафында яранмыш олан янлышлыглары рәф этмәк, һәгигәти мейдана чыхармагдыр. Бунун үчүн һәр шейдән әввәл әсәрин өзүнә мүрачиәт этмәлийик. Гаршымызда дуран проблемин һәлли анчаг вә анчаг әсәрин өзүндә, онун мүндәрәчә вә руһундадыр.

Һәр шейдән әввәл бизи һейрәтләндирән мәзмуну, идеясы, сурәтләри, бәдии ифадә вә үслублары э'тибарилә «Вис вә Рамин»ин ачыгдан-ачыға Низаминин «Хосров вә Ширин»ин хатырлатмасыдыр. Ашағыда көрәчәйимиз кими бу ики әсәр арасында чох айдын вә мә'налы бир вәһдәт вә үмумилик вардыр.

Әсәрләрин арасындаки бу яхынлыг биринчи нөвбәдә идеяларындаки яхынлыгдыр. Буну айдынлашдырмаг үчүн һәр ики әсәрлә яхындан таныш олмаг лазым кәлир.

«Хосров вә Ширин» әрәбләрин фәтһиндән бир аз әввәлки Азәрбайчаны вә Ираны тәсвир эдир. «Вис вә Рамин» дә Штакелбергин гейд этдийи кими башлыча олараг Сасани дөврүнүн адәтләринә уйғун кәлән бир дөврү тәсвир этмәкдәдир[1]. Бу э'тибарилә һәр ики әсәр бир дөврүн, йә'ни Сасаниләр дөврүнүн бир айна вә тәсвири кими гәбул эдилә биләр. Һәр икисиндә Зәрдүшт дининин мүәййән изләрини көрмәклә бәрабәр, Ислам әгидәсинин дә мүәййән тә'сирләрини көрмәкдәйик. Фәгәт буна бахмаярағ енә дә һәр ики әсәрин мәзмун вә идеяларында ярадылмыш олдуглары дөврүн руһ вә һәяты да ин'икас эдилмишдир. Крымски дөнә-дөнә бу чәһәти хүсуси бир шәкилдә гейд эдир[2].

Буна һеч бир шүбһә ола билмәз, чүнки бу әсәрләр даһа гәдим бир дөврү тәсвир этсәләр белә, енә ярадылмыш олдуглары дөврүн мәһсулу кими яшамагдадырлар. Романлар ярадылдыглары дөврүн әһвали-руһиййәсини, фикир вә һиссләрини, адәт вә ән'әнәләрини, о дөврүн ичтимаи мүбаризә хүсусиййәтләрини, онлары ярадан шаирләрин һәяти вә бәдии идеалларыны, һәята олан мүнасибәтләрини ин'икас этмишләрдир. Һәр ики әсәрдә ярадылдыглары дөврүн нәбзи, руһу дуюлур, о дөврүн идеялары чырпынмагдадыр. Башга чүрә дә ола билмәзди,

[1] Труды Восточной комиссии. Том второй, выпуск 1. М. 1896, с ф

[2] А. Крымский, «История Персии, ее литературы и дервишской теософии» том 1 М. 1914, сәһифә 426 вә 427.

чүнки бәдии әсәр нә гәдәр узаг бир дөврү тәсвир эдирсә-этсин, енә дә ярадылдығы дөврүн әсас сәчиййәсини өзүндә ин'икас эдәчәкдир. Дөврүн тә'сириндән һеч бир сәнәткар гуртула билмәмиш вә гуртула да билмәз. «Вис вә Рамин» XII әсрдә шәһәрләрин инкишафы илә доған ени ичтимаи идеалларын, ени фикир мейилләринин чанлы бир ифадәси иди. Азәрбайчан шәһәрләриндә сәнае, тичарәт инкишаф эдир, бөйүк карван йоллары бурадан кәлиб кечирди. Бөйүк карвансарайлар, чаршы базарлары, курултулу шәһәр һәяты бу дөвр үчүн чох сәчиййәви бир һал иди. Азәрбайчан шәһәрләри дүнянын бир чох игтисади мәркәзләри илә бағланмыш, Күрчүстан. Әрмәнистан, Бизанс, Иран, Әраг илә сыхы әлагә сахлайырды. Әкәр XI әсрдә Азәрбайчан шәһәрләри шәһәр олмагдан зиядә бу вә я башга бир феодалын һәм сарай, һәм дә галачаси мөвгеиндә олан бир мәнтәгә идисә, XII әсрдә артыг бурада чанлы тичарәт һәяты гайнайыр, кениш шәһәр тәбәгәси яранып, карвансарайлар, мәсчидләр, мәдрәсәләр, сарайлар, биналар тикилирди. «Вис вә Рамин» кими әсәрләр ени доған шәһәр һәятынын бир әкс-сәдасы иди. Бу чүр әсәрләрин яранмасы үчүн XI әсрдә үмумиййәтлә вә хүсусилә Иранда ичтимаи шәраит мөвчуд дейил иди. Иран әдәбиййатынын XI әсрдәки вәзиййәти дә бу әсәрдә тәблиғ эдилән идеяларын мейдана кәлмәси үчүн гәт'иййән әлверишли дейил иди.

Әсәрдә азад инсан мәһәббәти тәрәннүм эдилир. Шаир бөйүк бир чәсарәтлә ики кәнчин мачәралы мәһәббәт сәркүзәштини вермишдир. «Вис вә Рамин»ин мәһәббәти бүтүн ганун вә гайдалары позур, бә'зән диндар вә муһафизәкар инсанларын нәзәриндә әхлагсызлыг тә'сири белә бағышлаячаг бир шәкилдә чәрәян эдир, ән'әнә вә дини әгидәләрә зидд олараг әдаләтсиз вә тәбиәтчә гейри-ганунн олан бир издивача галиб кәлир. Шаирин бу әсәрдә әсас тәрәннүм этдийи—йүксәк мәһәббәт идеалындан башга бир шей дейилдир.

Һалбуки XI әср Иран әдәбиййатында бунун үчүн һеч бир әлверишли зәминә йох иди. X—XI әсрин ән бөйүк Иран шаирләри Фәррухи, Мәнучөһри, Әс'әди нәһайәт Әбулгасим Фирдовсидир. Фирдовси дөврүнүн руһуна «Вис вә Рамин»ин нә гәдәр зидд олдуғуну исбата белә еһтияч йохдур: бу тамамилә айдын вә мүбаһисәсиз бир

мәсәләдир. Фирдовси өз даһиянә «Шаһнамә»си илә эпик бир чәнкавәрлик дастаны яратмыш вә бүтүн варлығы илә инсан шәхсиййәтинин хүсуси мәнафеи вә һиссләринә зидд олараг башга бир фикир аләмини тәблиғ вә тәрәннүм этмиш иди. Фирдовсинин яратдығы бә'зи ашигәнә сәһнәләри белә Низаминин «Хосров вә Ширин»индәки руһдан чох-чох узаг бир характер дашыйырды.

Фәррухийә кәлинчә, ону адәтән әрәб гәсидәнәвиси Мүтәнәбби илә мүгайисә эдирләр. О мүбалиғәли гәсидәләрлә бөйүк һөкмдарлары, шаһлары, ов, зиyафәт сәһнәләрини, көшкләрдә, галачаларда, бағчаларда сүрдүкләри һәят мәнзәрәләрини, мүһарибә вә зәфәрләрини мәдһ эдәр, тәмтәраглы фәхриййәләр язарды.

Мәнучөһри дә гәсидә язан, мәддаһ шаирләрдән бири иди. О бә'зән муәммадан истифадә эдәрәк мараглы вә чазибәдар поэтик сурәтләр ярадарды, фәгәт бунунла белә онун ярадычылығы әсасән гәсидә, фәхриййә шәклиндә инкишаф эдирди. Язмыш олдуғу тәк-тәк ашиганә шеирләринә кәлинчә, бурада анчаг хәйяманә шәраб тәрәннүмләри сәсләнмәкдәдир, бу да «Вис вә Рамин»ин фикри вә руһу илә сыхы сурәтдә бағлы дейилдир.

XI әсрин әвәлләриндә яшаян шаирләрдән бири дә Әс'әдидир. Әс'әди хүсусилә өз мүназирәләри илә мәшһурдур.

XI әср Иран әдәбиййатында бизим нәзәри-диггәтимизи ән чох чәзб эдәчәк шаир Өмәр Хәйямдыр. Фәгәт Өмәр Хәйям Куркани дөврүндә яшамамышдыр. Онун һәят вә ярадычылығы даһа чох Низами дөврүнә яхындыр. Хәйямын ше'ринин йүксәлиш илләри XI әсрин сонларына вә XII әсрин әввәлләринә тәсадүф эдир. Хәйямын парлаг вә дәрин мә'налы, фәлсәфи вә ашиганә рүбаиләри бир чох чәһәтлән XII әсрдә яшаян Азәрбайчан шаирәси Мәһсәти ханымы хатырлатмагдадыр. Һәр икисиндә эйни һәят севкиси, инсан шәхсиййәтинә гаршы мараг, һүзн мотивләринә, далғын хәяллара тәсадүф эдилмәкдәдир. Фәгәт унутмамалыдыр ки, Хәйямын дөврү Курканинин дөврү дейил иди.

Хәйямын өмрүнүн сон дөврүндә Иранын Нишапур, Рей, Шираз кими шәһәрләриндә артыг о дөврдәки Азәрбайчан шәһәрләрини хатырладан чанлы вә чошғун бир һәят гайнайырды. Кетдикчә Иранын да мәдәни мәркәзләриндә зәнкин мәдәни һәят инкишаф этмәк-

дә, әдәбиййатда инсан шәхсиййәтинә гаршы мараг артмагда иди. Фәгәт Иран XII әсрдә дә, Азәрбайчанда вә Күрчүстанда көрдүйүмүз мәдәни, фикри, бәдии сәвиййәйә йүксәлә билмәмиш, Низами, Хагани кими даһиләр етишдирә билмәмиш иди. Иран илә Загафгазия өлкәләринин феодал мүнасибәтләринин инкишафы бир чох чәһәтдән башга бир хасиййәт дашыйырды. Тарихчи А. Якубовски тамамилә һаглы олараг языр ки: «Күрчүстан, Әрмәнистан, Ширван кими Загафгазия өлкәләри, Иран кими чанлы бир сияси һәят сүрдүкләри һалда, Иран вә Орта Асиядан фәргли олараг өзләринә мәхсус вә Авропа чәмиййәти формаларына даһа яхын олан феодал мүнасибәтләри инкишаф етдирирләрди»[1]. Азәрбайчан илә Иранын ичтимаи һәятындакы фәргләр, бурада инкишаф едән фикри һәят вә мәдәниййәтин хүсусиййәтләри доған ени әдәбиййатын да инкишаф хәттини, онун фикри вә үслубу сәвиййәсини тә'йин едирди.

XI әсрдәки Иран әдәбиййатынын хүласәсиндән көрүлдүйү кими «Вис вә Рамин», «Хосров вә Ширин» кими әсәрләрин фикри аләмини вә һисс тәрәннүмләрини доғурачаг ичтимаи—фикри бир шәраит Иранда мөвчуд дейил иди. Фәгәт бурада бир мараглы һадисәни дә хатырламасаг һагсызлыг етмиш оларды. Сөһбәт мәшһур «Вамәг вә Әзра» һекайәти үзәриндәдир.

«Вамәг вә Әзра» һәгигәтән көзәл вә ашиганә бир һекайәдир. Бу әсәрин мүәллифи зәнн едилдийинә көрә Үнсүридир. Үнсүри әслән һератлыдыр вә XI әсрдә, һәм дә Фәхрәддин Күрканидән хейли сонра яшамышдыр. О адәтән өз әтәшин «Мүначат»ы илә мәшһурдур. Үнсүридән бәһс едән проф. Бертелс «Вамәг вә Әзра»нын адыны белә чәкмәйир. Инкилис алими Браун исә «Вамәг вә Әзра»дан бәһс едәркән, бу әсәрин Үнсүри тәрәфиндән нәгл едилдийини гейд етмәкдәдир.

Вамәг Чин хаганынын оғлу, Әзра исә Гәзнә падшаһынын гызыдыр. Бунлар бир-бирини севирләр. Өз вәтәнләрини тәрк едәрәк бир-бирини ахтармаға кедирләр. Бир чох мачәралар вә сәркүзәштләрдән сонра нәһайәт бир-бирини тапараг евләнир вә хошбәхт олурлар.

Бу ики севкилинин мачәрасы илә янашы олараг, әсәрдә Вамәгин досту вә сүд гардашы Бәһмәнин дә Дилпәзир илә севишмәси тәсвир едилмишдир. Әсәрдә «Хосров вә Ширин»ин, «Вис вә Рамин»ин чоғрафи кенишлийини хатырладан бир һала тәсадүф едирик. Әсәрин гәһрәманлары бир чох маниәләрә раст кәлир, бир чох өлкәләр долашыр, гуруда, дәниздә сияһәт едирләр. Бурада Нахчиван падшаһындан, Лаһичан пәрисиндән, Бәлх султанындан, Франк падшаһындан, Тус һөкмдарындан бәһс олунур. Һекайәдә бир сыра фантастик, хәяли мачәралара белә тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Бурада бә'зән чинләр, пәриләр белә иштирак едир.

Фәгәт бу нәгл етдийимиз сүжетин һәгигәтән Үнсүри тәрәфиндән ярадылмасы шүбһә алтындадыр. Үнсүринин әлязысы вә мәтни бизим заманымыза кәлиб чатмамышдыр. Доғрудур «Вамәг вә Әзра» адлы бир әсәрин Үнсүри тәрәфиндән язылдығыны Хагани дә гейд едир. Бу ики гәһрәманын адларына биз Низамидә дә тәсадүф едирик. Буна һеч бир шүбһә йохдур ки, Үнсүри һәгигәтән Вамәг вә Әзра һаггында ашиганә бир әсәр язмышдыр. Фәгәт нәгл етдийимиз бу мөвзу әсасән сонраки әсрләрдә яшамыш олан Ламеинин түркчә поемасынын сүжетидир, бу әсәр исә, белә зәнн едилир ки, Үнсүринин тәрчүмәсидир. Һалбуки бу фикир индийә гәдәр бир фәрзийә олараг галмышдыр. Буна да сәбәб Үнсүринин әсәринин мүһафизә едилмәмәсидир.

Фәгәт мәсәлә ялныз бунда да дейилдир. Бир тәрәфдән Үнсүринин әсл поемасынын сүжети бизә айдын олмадығыны, о бири тәрәфдән бу поеманын, ашиганә олса да, XII әсрин Азәрбайчан поемаларындакы һуманизм руһуну ялныз узагдан хатырлада биләчәйини нәзәрә алачаг олурсаг, бунун да XI әср Иран әдәбиййаты үчүн сәчиййәви бир һадисә олмадығы, йә'ни XI әсрдә Иранда «Вис вә Рамин»дә көрдүйүмүз фикир аләминин ярана билмәйәчәйини тәсдиг етмәдәдир.

«Вис вә Рамин» XI әсрдә дейил, фикри, руһу, гәһрәманларынын тәсвири, мүәллифин дүнякөрүшү е'тибарилә анчаг XII әсрдә доға биләрди. Бу әсәр XII әсрин шәһәр һәятынын чанлы тәләбатындан, бәдии зөвгүндән, руһ вә һәятындан доған азад фикирли, чәсур бир әсәр, ени инсан һиссләрини вә фикирләрини тәрәннүм едән ени һуманист бир поема иди. Тамамилә һаглы олараг бир сыра шәргшүнаслар һәр заман «Вис вә Рамин» поэ-

[1] „Памятники эпохи Руставели", 1938, сәһифә 27.

масыны «Хосров вә Ширин», «Едди көзәл»лә мүгайисә этмишләрдир. Бу әсәрләрин сүжети шәһәр әһалиси үчүн ярандығыны да, шәһәр һаятында мүһүм бир мөвге тутмаға башлаян түччар тәбәгәләринин зөвг вә тәләбләрини тә'мин этдикләрини дә адәтән гейд этмишләрдир[1].

«Вис вә Рамин», «Хосров вә Ширин»ин ярандығы дөврдә вә бәлкә дә эйни мүәллиф тәрәфиндән ярадылмышдыр. Һәр икисиндә эйни азад инсан севкисинин тәрәннүмләри сәсләнмәкдәдир, һәр икисиндә эйни чоғрафи кенишлик, эйни мәһәббәт сәһнәләри, эйни тәсвир үсуллары вардыр. «Хосров вә Ширин»дә, «Лейли вә Мәчнун»да олдуғу кими, бу романда да эшг мачәрасы үч гәһрәман арасында давам эдир: Мө'бәд, Вис вә Рамин. Вирунун ролу сон дәрәчә кичикдир. (Лейли, Мәчнун вә Ибн-Сәлам; Хосров, Ширин вә Фәрһад). «Вис вә Рамин»дә олдуғу кими «Хосров вә Ширин»ин дөрдүнчү гәһрәманы Шируйәнин ролу кичикдир. О ялныз эпизодик бир характер дашыйыр.

Висдән айрылан Рамин Күлә ашиг олдуғу кими, Шириндән айрылан Хосров Мәрйәми алыр, сонра исә Шәкәрә вурулур. Бүтүн бу һисс хәянәтләринә бахмаяраг Рамин енә дә Виси, Хосров исә енә дә Ширини севмәклә давам эдир. Эйни мәһәббәт консепсиясы, һаята эйни бахыш, һәят мәсәләләринин эйни шәкилдә һәлл эдилмәси...

Рамин сурәти бизә Хосровун сурәтини хатырладыр. Һәр икиси мәһәббәт пәрәстишкары, шәраб, нәғмә, ше'р, мусиги, әйләнчә һәвәскарыдыр. Ширин кими Вис дә сарсылмаз бир мәһәббәтлә яшайыр. фәгәт Раминә ашиг олдугдан сонра бүтүн варлығыны она тәслим эдир, ялныз онун эшги, онун һәсрәти илә яшамаға башлайыр. Фәгәт Вис даһа шух, даһа кәнч, даһа ачыг вә сәрбәст бир мәһәббәтлә севмишдир. Һәр икисинин мәһәббәтиндә исә, бә'зи фәргләринә бахмаяраг, эйни тәфәккүр тәрзи, эйни һәят мүнасибәти, эйни ичтимаи варлығын ин'икасы дуюлмагдадыр.

Хосровун Ширинин гәләчәсинә кәләрәк онунла көрүшмәк истәмәси сәһнәси тамамән «Вис вә Рамин» мүәллифинин гәләми илә язылмышдыр. Вис дә она ялвармаг, хәянәтини әфв этдирмәк үчүн кәлмиш олан Рамини әввәлчә рәдд эдирсә дә, сонра өзү өз мәһәббәтинин шиддәт вә һәсрәтинә табе олараг севкилисинин янына гошур. Бу ики севкилинин бир-бирини севә-севә рәдд этмәләри вә сонра енә дә һәсрәтлә бир-биринә доғру гошмалары һәр ики әсәри характеризә этмәкдәдир.

Бу чүр бир чох мисаллар кәтирмәк мүмкүндүр. Бунларын һамысы бизим бу әсас фикримизи тәсдиг этмәкдәдир ки, һәр ики әсәрин мүәллифи эйнидир. Анчаг «Вис вә Рамин» кәнчлик яшларынын бир ифадәси олдуғу һалда, «Хосров вә Ширин» даһа долғун яшларын бәдии вә фикри мәһсулудур.

Кәләчәкдә апармаг нийәтиндә олдуғумуз тәдгигатда биз дил вә услуб э'тибарилә дә бу ики әсәр арасындакы вәһдәти көстәрмәйи лазым билирик. Биз гәт'ийән вәзифәмизин бунунла битмиш олдуғуну зәнн этмирик. Әксинә биз бу фикирдәйик ки, «Вис вә Рамин» проблеми үзәриндә әдәбийятшүнасларымыз бир чох илләр ишләмәли вә чидди элми тәһлил йолу илә бу тарихи һәгигәти айдынлашдырмалыдырлар.

Һәләлик исә бизим әлдә этдийимиз бу илк үмуми нәтичә, XV әср мүәллифи Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин, XVIII әср мүәллифи Лутфәлибәй Азәрин вә XIX әср мүәллифи Абасгулу аға Бакихановун «Вис вә Рамин» һаггында сөйләдикләри фикри тәсдиг эдәрәк, буржуа шәргшүнаслығынын чох йүнкүл бир йол илә ирәли сүрдүйү вә бә'зи мүасир алимләрин дә тәкрар этдийи бир фикри рәдд этмәдәдир. Апардығымыз тәдгигатын үмуми нәтичәси будур ки, бир чох дәлил вә әламәтләрә, әсәрин идея вә сурәтләринә, ону доғуран дөврүн хүсусиййәтләринә көрә, Сәмәргәнди, Азәр вә Бакихановун «Вис вә Рамин»и Низами Кәнчәви илә бағламаглары тәсадүфи дейил вә бәлкә дә бу әсәр доғрудан да Низами тәрәфиндән, тәзкирәләрдә көстәрилдийи кими «гәбл әз Хәмсә» язылмышдыр.

Бизим кәлдийимиз бу нәтичә эйни заманда бөйүк рус алими академик Н. Я. Маррын бир гиймәтли фикрини дә тәсдиг этмәкдәдир ки, «Вис вә Рамин» дастаны Азәрбайчандан кәтүрүлмүшдүр.[1]

[1] «Восток», чилд 2, 1935, сәһ. 63.

[1] Н. Марр. Избранные работы. III, сәһифә 313.

«Вис вә Рамин» (Бәлкә дә Вейс яхуд Вейсә) әтрафында бу мәгалә илә ачдығымыз мүбаһисәдә бир мүһүм мәсәләйә дә әһәмиййәт верилмәси лазым кәлир. Мәсәлә бурасындадыр ки, «Вис вә Рамин» Низами тәрәфиндән языла биләчәйинә шаирин өз әсәрләриндә чидди вә мараглы ишарәләр вардыр.

Бөйүк Низами сон әсәри олан «Игбалнамә»дә чаванлыг яшларында язмыш олдуғу илк әсәрини яда салыр:

عروس مرا پیش گوهر شناس
کند تزه روئی بسی از قیاس
بدین نامه کوهم نرفتی بکوس
سخن گفتن تازه گوئی فسوس

Йә'ни мәним тазә кәлинимин үзү күһәршүнас габағында енә дә тазә вә гияс эдилмәз бир шәкилдә галачагдыр. Әкәр бу китаб көзләнилдийи кими олмадыса, енә дә башга сөз данышмаг һейф оларды.

Әчәба Низаминин бәйәнилмәйән, көзләнилдийи кими олмаян илк әсәри һансы әсәр ола биләрди? Әкәр бу сөзләр «Сирләр хәзинәси»нә аид олсайды, Низаминин бу ишарәси тамамилә анлашылмаз галарды. «Сирләр хәзинәси» чидди ичтимаи бир әсәрдир. Бу әсәр халгын һәятыны, дөврүнүн адәтләрини тәсвир эдир. Низами бурада падшаһлара нәсиһәтләр, гайәт тәрбийәви фикирләр сөйләйир. Бурая дахил эдилмиш бөйүк «илаһиййат» һиссәси исә диндар охучулар тәрәфиндән ялныз һүсн-рәғбәтлә гәбул эдилә биләрди. Һәр һалда бу әсәрин чәмиййәтдә наразылыг ояда биләчәйи үчүн һеч бир әсас олмамышдыр вә белә бир наразылығын олмасындан бизим һеч бир хәбәримиз йохдур.

Көрүнүр ки, бу наразылыға сәбәб тамамилә башга бир әсәр олмушдур. Бу һансы әсәр ола биләрди? Низами һәмин парчада сөзүнә давам эдәрәк белә языр: «Мән һаман чиловланмамыш олан атам ки, түнд вә һәрарәтли олдуғум үчүн итаәтә мәчбур олмуш иди». Бу сөзләри сөйләмәклә бәрабәр, Низами чаван яшларыны яда салыр вә чаванлығыны итирдийи үчүн һейфсиләнир.

Шаирин бүтүн бу сөзләриндән бир шей анлашылыр ки, наразылыг доғуран, көзләнилдийи кими олмаян әсәр әввәлә һәрарәтли, гызғын, түнд бир әсәр имиш, һәм дә чаван яшларында язылмыш имиш. Бу әсәр исә Дөвләтшаһын вә Бакихановун дедийи кими ялныз вә ялныз «Вис вә Рамин» ола биләрди. Әсәрин мүндәрәчәсиндән белә айдын көрүнүр ки, бу әсәр һәгигәтән өз чәсарәти, һәрарәти илә, чиловсузлуғу илә мө'мүн мүсәлманлар арасында бөйүк бир наразылыға сәбәб ола биләрди. Бу наразылығын гаршысында шаир сусмаға, итаәт этмәйә, сонралар исә өзүнә бәраәт газандырмаг үчүн олдугча тәрбийәви бир әсәр язмаға мәчбур олмуш иди. бу да «Сирләр хәзинәси» иди. Фәгәт «Сирләр хәзинәси»ни яздыгдан сонра шаир енә дә даһа чаван яшларында тутмуш олдуғу шеир йолуна гайыдараг, «Хосров вә Ширин» кими өлмәз дастаныны яратмыш иди.

Бундан башга енә Низаминин өзүндә бу әсәрин дастан олдуғуна айдын ишарәләр вардыр. Һәм дә Низаминин сөзләриндән белә айдын олур ки, бу әсәр көһнә бир дастан үзәриндә язылмыш иди.

Низами енә «Игбалнамә»дә Афагә олан мәһәббәтини бөйүк бир һүзн илә хатырлаяраг гәрибә талеинә ачыйыр. О бөйүк бир кәдәрлә һәр заман көһнә бир дастана мүрачиәт этдикдә өз севкилисини итирдийини гейд эдир:

مرا طالع طرفه هست اینسخن
که چون نو کنم داستان کهن
درآن عیدکان شکر افشانکنم
عروسی شکر خنده قربان کنم
چو حلوای شیرین همیساختم
ز حلوا بسی خانه پرداختم
چو بر گنج لیلی کشیدم حصار
دگر گوهری کردم آنجا نثار
کنون نیز چونشد عروسی بسر
برضوان سپردم عروسی دگر
ندانم کهبا داغ چندین عروس
چگویم کنم قصهٔ روم و روس

(Тәрчүмәси: «Мәним дастан яратмағымын гәрибә бир талеи вардыр. Мән көһнә бир дастаны тәзәләдийим заман, шәкәр сачдығым байрамда мән өз шәкәр күлүшлү севкилими гурбан верирәм. Ширинин һалвасыны һазырладығым заман, мәним ханәмә ширинлик верәни

гейб этдим. Лейлинин хәзинәсинә һасар чәкдийим заман, башга бир көвһәри итирдим. Бу күн дә мәним тазә кәлиним сона чатдығы заман, мән өз кәлиними ризвана тапшырдым. Инди мән билмирәм, бу бир нечә кәлинимин дәрдини чәкдийим һалда, мән Рум вә Рус гиссәсини нечә сона чатдыра биләчәйәм).

Көрүндүйү кими бурада да шаир «Хосров вә Ширин»дән әввәл «көһнә бир дастан» яздығыны вә о заман тазә бир кәлинини гурбан вердийини э'тираф эдир. Әлбәттә, «Сирләр хәзинәси»ни көһнә бир дастан адландырмаг чох чәтиндир. Бу дастан да «Хосров вә Ширин», «Лейли вә Мәчнун», «Искәндәрнамә» кими бир дастан иди, һәм дә «көһнә бир дастанын» тазә бир шәклә салынмасы иди. Бурадан көрүнүр ки, тазәләнмиш олан бу «көһнә дастан» «Вис вә Рамин» кими бәлкә дә «пәһләви дилиндә» вә бәлкә дә һаман Фәхрәддин Курканинин кәгли шәклиндә Низамийә кәлиб чатмыш олан бир дастанын енидән ишләнмиш бир шәкли иди.

Низаминин бу әсәрини узун илләр бою өзүндән узаглашдырмасы тамамилә тәбиидир. Онун бу әсәри өзү э'тираф этдийи кими бәйәнилмәмиш иди. Һәм дә бу әсәр чиловланмамыш, «һәрарәтли, түнд» бир әсәр иди ки, бу да «Вис вә Рамин»ин әсас руһуну ифадә этмәкдәдир. Бундан башга бу әсәрдән сонра Низами өз һәрарәтини азалтмаға вә «табе олмаға» мәчбур олмуш иди. «Сирләр хәзинәси» белә бир «итаәтин» ифадәси ола биләрди.

Бүтүн бу сөйләдикләримизә екун вурдуғумуз заман гейд эдә биләрик:

1. «Вис вә Рамин» романынын Фәхрәддин Куркани тәрәфиндән язылмасы мәсәләси шүбһәли вә мүбаһисәлидир.

2. «Вис вә Рамин» Низами Кәнчәви тәрәфиндән языла билмәси әтрафында элми тәдгигаты давам этдирмәлидир.

3. «Вис вә Рамин» XI әсрин мәһсулу дейил, XII әсрдә язылмышдыр.

4. Яхын кәләчәк бу әсәрин Низами Кәнчәви тәрәфиндән, һәм дә чаванлыг яшларында, «Хәмсә»дән әввәл язылмасы мәсәләсини һәлл этмәлидир.

Биз бунунла гәт'иййән «Вис вә Рамин»ин мүәллифи проблемини һәлл этмиш олдуғумузу зәнн этмирик, әксинә бизим бу сөйләдикләримиз бу әтрафда апарылачаг тәдгигатын ялныз бир башланғычыдыр вә элми ахтарышлар давам этмәлидир. Фәгәт индики мәрһәләдә кәлдийимиз нәтичәләр әсәрин Низами Кәнчәви тәрәфиндән языла билмәсини гәт'и сурәтдә сөйләмәк үчүн бизә имкан вермәсә дә, әсәрин бир элми эһтимал олараг Низами тәрәфиндән языла биләчәйини э'тираф этмәк үчүн бизә бир чох дәлил вә әсаслар вермәкдәдир. Әсл һәгигәт исә әдәбийятшүнаслыг элмимизин инкишафы нәтичәсиндә айдынлашачагдыр.

Хагани Ширвани вә Яхын Шәрг әдәбийяты

Орта әср Азәрбайчан әдәбийятынын, хүсусилә Низами вә Хаганинин Яхын Шәрг әдәбийятына чох бөйүк тә'сири олмушдур. Бөйүк Азәрбайчан шаирләринин сәнәткарлыг гүдрәти, йүксәк бәшәри фикирләри, дәрин элми вә мәдәнийәти Шәргин бир чох сәнәткарлары вә алимләрини чәзб этмиш, онларда гибтә һисси оятмышдыр.

Бөйүк Азәрбайчан шаирләри ичәрисиндә Хагани дә Яхын Шәргин һүсн-рәғбәтини газанмыш, бир чох нәзирәләрин мейдана чыхмасына баис олмушдур. Шәргин бөйүк сималары, алимләри вә шаирләри Хагани ярадычылығына йүксәк гиймәт вердийи кими, бир чох шаирләри Хаганидән илһам алмыш, онун йүксәк сәнәткарлыг гүдрәтинә пәрәстиш этмиш, әсәрләриндәки «сиррләри» кәшф этмәйә чалышмышлардыр. XII әсрин ән бөйүк сималары Хаганини шәхсән танымыш вә онун сәнәткарлығы гаршысында һейран галдыгларыны сөйләмәкдән чәкинмәмишләр. Онларын әксәрийәти Хаганинин фәзл вә камалыны, алимано фикирләрини тәсдиг эдәрәк ону философ вә «айәти һәгиги» адландырмышлар. XII әсрин бөйүк шаирләриндән Мүчирәддин Бейләкани өз устады олан Хагани һаггында языр: «Хагани шеир дүнясынын шаһлар шаһыдыр ки, онун фәзиләт авазәси Ширвандан Чинә гәдәр яйылмышдыр. Дүнья чох бөйүк адамлар кәлиб кетмиш, лакин Хаганинин тайы көрүнмәмишдир».

Мәшһур Һинд әдәбийятшүнасы Шибли-Нә'мани өз «Ше'рүл Әчәл» адлы әсәриндә Хагани ярадычылығындан данышаркән белә дейир:

«Шүбһәсиз ки, Хагани бүтүн шаирләрдән үстүндүр. Үрфи Ширази өз сонсуз гүруруна бахмаяраг Хаганидән мүтәәссир олмушдур. Нәзәри вә даһа бир чох мүхтәлиф язычылар онун адыны һөрмәтлә яд этмишләр».

Мүасир Иран әдәбийятшүнасы профессор Әли Әбдүлрәсули Хагани күллийятына яздығы мүгәддимәдә бөйүк Азәрбайчан шаиринә белә гиймәт верир:

«Хаганинин тәб гүдрәтиндә, фикир йүксәклийиндә, сөзләрин долғунлуг вә кәскинлийиндә, бакир мәзмунлар вә ифадәләр ичадында мисли йохдур... О, фикир кенишлийи, фәлсәфи көрүш дәринлийи үзрә һиммәтли вә дәгиг әсәрләр мүәллифи кими тамамилә ени үслуба малик олан ярадычы бир шаирдир».

Эйни фикри биз гәдим әдәбийятшүнасларда да тапырыг. Иранын мүгтәдир шаирләриндән бири олан Әбдүррәһман Чами өз «Нәфәһатүл-үнс» әсәриндә (сәһ. 546), Лүтфәлибәй Азәр өз «Тәзкирейи-атәшкәдә» әсәриндә (сәһ. 35), Рза Гулу хан Һидайәт өз «Мәчмә-үл-фүсәһа» әсәриндә (сәһ. 200), Зәкәрийя Ибн Мәһәммәд Гәзвини «Асарүлбилад вә Әхбарүл-Ибад» әсәриндә (Ширван бәндинә бах) Хаганини бөйүк бир нәзм устады кими, язы аләминдә өзүнә мәхсус бир сәпки вә үслуб ичад эдән сәнәткар кими гиймәтләндирмиш вә тәгдир этмишләр.

Хагани диваныны чап эдән Бомбай нәшриййатынын бу дивана яздығы сон сөздә белә дейилир:

«Мәрһум Хагани сөз аллаһыдыр. Онун нәзми пәрвинә низам вериб, онун әлилә әзәлийәт гәләми тәклик вә мүчәррәдлийин мин бир бәзәйини вурмуш, адлы-санлы шаирләр вә һәр шәһрин вә диярын сөз устадлары онун мө'чүзә ярадан кәләмы мүгабилиндә бир ийнә учу гәдәр гиймәтә малик олмамышлар».

Яхын Шәргин мәшһур әдәбийятшүнаслары Хагани ярадычылығы һаггында чох мүсбәт фикирләр сөйләмишләр:

Бәдиүззәман Хорасани белә дейир:

«Хагани шеир аләминдә маһир бир сәнәткар, бир сеһркар кими харигәләр яратмышдыр. О, өз инчә кәшфләри илә башгаларында гибтә оядан бакир тәшбеһләр, истиарәләр ярадараг әгли һейран эдән мәлаһәтли шеирләр устадыдыр».

Һүсейн Даниш, Хаганидән бәһс эдәркән дейир:

«Хагани, гүдрәти бәян вә тәмтәраги әлфазиндә бимәнәнд вә ектадыр. Сүнуһати хиялийәси бә'зән дәрин чөвланларла фәзайи тәфәккүрүн ән йүксәк тәбәгәләринә гәдәр чыхар вә шәһамәти алтында гареини әзәр».

Мүасир Иран язычыларындан Сейид Һади Һаири Хагани сәнәткарлығына белә гиймәт верир:

«Хагани васф, тәшбиһ вә мәрсийә сәнәтиндә ән дәгиг бир сәнәткар иди ки, һеч кәс бу чәһәтдән она үстүн олмамышдыр».

Һәгигәтән Хаганинин тәшбиһ, истиарә, кинайә вә башга тәсвир васитәләри чох бакир вә сәнәткаранәдир. Хагани әсәрләринә «әш'ар-мүшкүлә» дейәнләрин нә үчүн белә дедикләрини вә Хагани шеирләрини «чәтинләшдирән» чәһәтләрин нәдән ибарәт олдуғуну Иран әдәбиййатшүнасы Бәдиөззәман белә шәрһ эдир:

«Хагани шеиринин руһуну дәрк етмәйән адамлар онда мүғләт бейтләр ахтарырлар, лакин бу мүғләтлик шүбһәсиз ки, Хаганинин фикир вә мә'на инкишафында дейил, бәлкә онун өзүнә мәхсус олан ени ифадә тәрзиндәдир. Бу тәрз-ифадә исә башгаларынын билмәдийи элми-фәлсәфи әлфазин Хагани тәрәфиндән бөйүк сәнәткарлыгла ишләдилмәсиндә вә тәркибләрин дәрин элми әсаслар үзрә гурулмасындадыр»[1].

Теһран дарүлфүнунунун әдәбиййат профессору Әли Әбдүррәсули Хагани «Диван»ынын мүгәддимәсиндә дейир:

«Хаганинин әсәрләри мә'нача дәрин олдуғу үчүн шәрһә эһтияч көрүлүр вә һәмин сәбәбә көрә дә чохларынын һәсәдинә сәбәб олмушдур».

Доғрудан да XII әсрин мәшһур шаирләри ичәрисиндә анчаг Хаганийә чохлу шәрһләр язылмыш вә онун шеирләри тәфсир, тә'бир (бә'зән дә таһриф) эдилмишдир. Хагани, сөзләри мум кими һәр шәклә салараг истәдийи мә'наны олдугча бәдии, рәнкарәнк шәкилләрдә ишләтдийиндән, шеир элминдән хәбәрсиз оланлар онун «сирләрини» анламагдан ачиз галырдылар.

Хагани сәнәт аләминдә ени сөз яратмаг истәдийини белә ифадә этмишдир:

«Мән сөзү тәзәләйәрәк бүтүн көһнәләри юдум, поздум, чүнки онлар тәзәк парчалары идиләр, бу исә гиймәтли дүррдүр»[2].

Хагани ән мүрәккәб һадисәләри, үмумә бәлли олан вагиәләри әлван бәзәкләрлә, көзәл ләтиф бәдии ифа-

[1] Бәдиөззәман, «Сөхән вә Сөхәнвәран», ч. II, сәһ. 305.
[2] Диван, сәһ. 345.

Бәһрам Курун девлә вуруршмасы
Рәссам—Беһзад, 1493.

дәләрлә, анчаг өзүнә мәхсус бир әда илә йүксәк шеирийјәт зирвәсинә галдырмышдыр. Хагани истәдийи фикри, кәскин вә сон дәрәчә тә'сирли ибарә вә сөзләрлә ифадә этмәк бачарығына малик олан бир сәнәткардыр. О, өз гәм, кәдәр вә һүзнүнү шадлыг вә фәрәһини ифадә эдәркән охучусуну да эйни дәрәчәдә шадландырмыш вә кәдәрләндирмишдир.

Бу җәһәтдән ашағыдаки парчалар кичик бир нүмунә ола биләр: «Сән ишыгсан, лакин мәнә көрүнмүрсән, һурисән лакин мәндән гачырсан, өпүш сәндән, чан мәндән—белә базар (ал-вер) даһа яхшыдыр. Доғрудан да мәним чийәрими един, гәлбими гана дөндәрдин, лакин бу мүбаризәдә түкүмү дә белә инчитмәдин—белә вуруш даһа яхшыдыр» («Д», сәһ. 789).

Дахили гафийәли бу гәзәлдәки тәзад, истиарә вә мүвазинә кими бәдии тәсвир васитәләринин нә гәдәр мәһарәтлә ишләдилдийи бир тәрәфә дурсун, бурада шадлыг һиссинин чанлы ифадәси нәзәрә чарпмагдадыр.
Яхуд:

«Тәзә ай көрәндә додағыны ядына сал вә руһумун бәндини хатырла, бу үч шей зәриф олдугларындан бирбиринә мүвафиг ярадылмышдыр» («Д», сәһ. 121).

«Әкәр хумарам, әкәр мәстәмсә бунун сәбәбини ярын көзләриндән сорушун. Онун кизли ишарәләри мәни мәндән айырыр» («Д», Бомбай нәшри, сәһ. 1083) вә я:

«Ләбиндән бир бусә версән она чанымы гурбан верәрәм, чүнки билирәм о додагларынла сән мәнә ени чан бәхш эдәчәксән» («Д», Теһран нәшри, сәһ. 865).

Ики додағына дилими, үрәйими, пулуму вә башымы гурбан верәрәм, мәкәр мәним бу 4 шейим үч бусәйә дәймәзми?» («Д», сәһ. 481).

Бу мисалларын сайыны һәдсиз гәдәр артырмаг олар, бу чүр ойнаг, сәмими парчалар Хагани сәнәтиндә бир хүсусийјәт тәшкил эдир.

О, кәдәр вә һүзнүнү дә бөйүк бир гүввәтлә тәрәннүм эдирди. Һеч дә тәсадүфи дейилдир ки, даһи Низами, Хаганинин мәрсийәләриндәки гүдрәтә мәфтун оларағ Хаганийә олан һөрмәтини ифадә үчүн өзүнүн Хаганидән тез өлмәсини вә Хаганинин она мәрсийә демәсини арзуламышды.

Доғрудан да Хаганинин мәрсийәләри олдугча һәссас бир гәлбин ән дәрин һәйәчанларыны тәрәннүм етмишдир.

Хагани, тәбиәт лөвһәләрини маһир бир рәссам фырчасы илә тәсвир етмәйи дәхи көзәл бачарырды, онун Сәбәлан дағы, шаһ шикаркаһы, «Мәдаин хәрабәләри», Дәчлә чайынын тәсвириндә сүбһүн ачылышына, гүрубун көзәллийинә һәср етдийи көзәл лөвһәләри вардыр.

«Гушларын дейишмәси» адлы шеири онун тәсвир гүдрәтини көстәрмәк үчүн мүнасиб нүмунәләрдәндир. Бу сәһнә Хаганинин «Мәнтигуттейр» адланан гәсидәсиндән бир парчадыр. Бурада илк баһарда чичәкләрин ачылышы вә көнүл ачан баһар сәһәриндә мүхтәлиф чинсли гушларын сәс-сәсә верәрәк фәған етмәләри вә бу гушларын һәр бирисинин бир чичәйи башгасындан үстүн тутмасы тәсвир едилир. Һәр бир гуш өз фикринә һагг газандырмаға чалышыр:

«Белә бир мәчлис өнүндә (баһарда ачылан әлван чичәкләр мәчлисиндә—М. С.) гушлар топлашдылар, сәһәр еничә ачылырды, кечә түк кими инчә вә каман тели кими зәриф иди. Көйәрчин һамыдан габаг диләнәрәк чичәйи тә'рифә башлады ки, күя онун ачы ярпағы ширинликләрин әсасы олур. Бүлбүл деди: йох, гызыл күл ағачы чичәкдән көзәлдир, чүнки чичәк алчаг рүтбәдән вә гызыл күл исә али рүтбәдәндир. Гумру диләнәрәк сөйләди ки, сәрв ағачы гызыл күлдән көзәлдир, чүнки хәфиф бир күләк тә'сириндән гызыл күл солуб кедәр; кәклик деди: йох сәрв сакитдир, буна көрә дә лалә ондан яхшыдыр, зира о сәһраларда ингилаб байрағы галдырмышдыр. Турач деди: лалә әслиндә ики үзлүдүр, буна көрә дә саваб әһли оланлар кими бир сифәтли сүсән ондан гиймәтлидир; Тейһу гушу деди: сәбзә (көйәрти)сүсәндән көзәлдир, чүнки чәмәнин илк дәфә гапысыны ачан вә сон дәфә бағлаян одур. Тути деди: дүз демирсиниз, сөз, яшыллыгдан да яхшыдыр, о әтри әнбәрдән, рәнки кафирдән алмышдыр» вә и. а. («Д», сәһ. 44).

Бу чүр давам едән мүбаһисәнин битмәси үчүн һамы мүнсиф олараг Әнга гушуну сечиб онун дейәчәйи сөзү мүбаһисәсиз гәбул етмәйи гәрарә алырлар. Гушларын мүддәасыны вүгарла динләйән Әнга гушу бүлбүлә

бәраәт газандырыр вә гызыл күлү мәһәббәт рәмзи кими даһа йүксәк гиймәтләндирир.

Бу гыса дейишмә о гәдәр чазибәдар вә чанлы тәсвир васитәләри илә тәзйин едилмишдир ки, охучу бөйүк бир поема охудуғуну тәсәввүр едир.

Хагани баһары да эйни гүввәтлә тәсвир етмишдир. О, Мүвәффәгәддин Әбдүл-Гәфарә яздығы үч мәтләли гәсидәсинин нәсиб (башланғыч) һиссәсиндә баһары тәсвир едәрәк дейир: «Инди ки, күл яхасыны йыртмышдыр (йә'ни ачылмышдыр), кәрәк әл мәним олсун. әтәк күлүстанын, мән бадәсиз әтрафа гызыл сәпә билмәрәм, чүнки, күләк әнбәр сачмаға башламышдыр, хүсусилә, һәр тәрәфдә мин хош ләһчәли Барбуд[1] отурмушдур. Ағачлардан чичәкләр елә төкүлүб сәпәләнир, санки көйләр ерә улдуз яғдырыр. О; лаләнин гәлбиндәки, гара рәнкә бах! Елә бил Мүштәри улдузунун гәлбиндә Кейван улдузу ер етмишдир. Бу бағын сәтһиндә нәркизин сурәти киприкләри төкүлмүш шәһла көзә бәнзәйир. Гызыл күл әйнинә әтлас дон кейәрәк әтәкләринә гызыл нәгшләр дүзмүшдүр. Күл, яшыллыг, бәнәфшә... гөвсү-гүзеһ кими, әлван рәнкләрә гәрг олмушдур. Инди күл вахты, баһар вахты, әйш-ишрәт вахтыдыр».

***

Хаганинин сәнәткарлыг шөһрәти Азәрбайчан мигясыны кечиб Яхын Шәргә йайылдыгча, өзүнү даһи һесаб едән шаирләрин бә'зиләри Хаганийә рәгиб олур вә һәр вәчһ илә онун бу әзәмәт вә гүдрәтини кичилтмәйә чәһд едирдиләр. Лакин белә чәкишмәләрдә һәр дәфә Хаганинин сәнәти өз үстүнлүйүнү бир даһа сүбут етмиш олурду. Мәсәлән, Хаганинин мүасири олан Әсир Ахскети бөйүк бир чәсарәтлә Хаганийә тә'ризләр язды вә сонра давам кәтирмәйиб үз-бәүз шеирләшмәк үчүн Орта Асиядан Ширвана үз гойду. О, йолда Сәлчуг шаһы Султан Арслан Ибн Тоғрул тәрәфиндән сахланылмасайды, әдәбийят тарихиндә чох мараглы бир әдәби дейишмәнин ваге олачағы шүбһәсиз иди.

Хагани илә шеирләшән мүасирләриндән бириси дә Харәзмшаһ Этсизин мүншиси Рәшидәддин Вәтват олмушдур. О, Хагани шеиринин шөһрәтини эшитдикдә 31 бейтдән ибарәт бир гәсидә языб Хаганини «Фәзиләт дәрясы вә философ» адландырмыш вә онун ярадычы-

---

[1] Барбуд—Хосров Пәрвизин мәшһур чалғычысынын адыдыр.

лыг гүдрәти гаршысында өз зәифлийини э'тираф этмишди.[1]

Хагани мүасирләриндән Чәмаләддин Әбдүррәззаг Исфаһани Хаганийә яздығы тә'ризин сонунда Хаганинин кичилтдийинә көрә үзр истәйәрәк языр:

«Ким сәнин шеирини мәнә кәтирсә она бәнзәр ки, Йә'губ Кән'ана (Юсифин) көйнәйинин ийини кәтирир... Гой сәнин фәзиләтин әбәди вә сәнин шөһрәтин дүняны тутсун. Чүнки дүня сәнин варлығынла фәзиләт, шөһрәт вә рөвнәг тапар» (Күлчин Чаһанбани, сәһ. 552).

Орта әср мүсәлман шәргиндә шөһрәт тапмыш һәким вә фазил олан Мәчдәддин Хәлил, Хаганини имамлыг дәрәчәсинә галдырыр вә дейир:

«Әмири имам Хагани йүз хаганын тачыдыр. Онун парлаг тәб'и дирилик суюу гәдәр әбәди һәят верән гүввәйә маликдир. Йох, дирилик суюу она хидмәт үчүн Ширван торпағынын хидмәтиндә һазырдыр» («Һәфт иглим», сәһ. 328).

Бүтүн бу тәгриз вә тә'ризләр Хаганинин «бу күн дүнянын данышан дили мәнәм» демәсинә бәраәт газандырыр.

***

Хаганинин ән чох шөһрәт тапан, өзүндән сонра кәлән язычылар тәрәфиндән тәнзир эдилән әсәрләриндән бириси онун диванынын илк гәсидәси «Миратүс-сәфа» (гәлбин айинәси) адланан «гәсидәйи шинийәсидир».

Бу гәсидәнин башланғычы вә буна язылан нәзирәләрин һәм вәзн, һәм гафийә э'тибарилә нә гәдәр эйни тәрз-ифадәйә малик олдуғуну көздән кечирәк:

Хагани 220 мисрадан ибарәт олан бу фәлсәфи гәсидәни белә башлайыр:

دل من پیر تعلیم است و من طفل زباندانش
دم تسلیم سرعشروس زانو دبستانش
نه هر زانو دبستانست هردم لوح تعلیمش
نه هر دریا صدفدار است هرنم قطره نیسانش

[1] Рәшидәддин Вәтвәт Хаганинин устад сандығы мәшһур Гәзнә шаири Сәнаийә истеһза этдийи үчүн, Хаганини һиддәтләндирмиш вә Хагани ону бир нечә дәфә кәскин сурәтдә һәчв этмишдир.

خود آنکس راکه روزی شد دبستان ازسر زانو
نه تاکعبش بود جودی و نی تاساق طوفانش
دبستان از سر زا نوست خاص آن شیر مردیرا
که چون سگ درپس زانو نشاند شیر مردانش

«Мәним гәлбим тә'лим верән бир устаддыр. Мән исә дил өйрәнән бир ушағам. Өз нәфәсим сәрмәшгимдир вә дизимин үстү мәктәбимдир. Һәр дизүстү мәктәб вә һәр нәфәс дәрс лөвһү дейилдир. Һәр бир дәрьяда көвһәр вә һәр бир яғыш дамласы нейсан олмаз. О адам ки, онун рузиси өз дизи үстүндә яранды. Чуди дағы ондан ашағыда дурар вә һеч бир туфан онун топуғуна белә йүксәлә билмәз... Хүсусилә Ширмәрд адамларын дизүстү мәктәби оларса асланлыгдан дәм вуран адамлары итләр кими арха аяглары үстүндә галдырыб сахлар вә и. а.» («Д», сәһ. 214).

Хаганинин бу гәсидәсинин дәрин вә долғун мәзмунундан илк дәфә руһланан вә ондан гүввәт алан бөйүк Һинд шаири Хосров Дәһләви нәзирә олараг яздығы 352 мисралыг гәсидәсини дә Хагани кими башлады:

دلم طفل است پیرعشق استاد زباندانش
سواد آلوده سبق و مسکنت کنج دبستانش
نه هر پیری زباندانست و هردل طفل تعلیمش
نه هرخاری گل انگیز است و هرنورسته ریحانش

«Гәлбим бир ушагдыр, эшг устады онун дил өйрәдәнидир. Онун савады чохдур. Мәскәни мәктәб бучағыдыр. Һәр бир гоча дил өйрәдән вә һәр гәлб тә'лим алан ушаг ола билмәз. Һәр бир тикандан күл төрәмәз, һәр көйәрән рейһан олмаз» (Низами адына Әдәбийят институтунун әлязмалары фонду, чүнк 7475).

Бу гәсидәнин ахырларында Хосров Дәһләви бу шеир тәрзинин баниси олан Хагани һаггында сөз ачараг ашағыдакиләри э'тираф эдир:

«Мән бу күн йүксәк сәслә элә бир сөз яратдым ки, онун банисини Ширванда юхудан оятмыш олдум. Әкәр о һәссани-әчәм идисә, мән дә Һиндистан саһирләриндә-

нәм ки, бир нәфәсдә өзүмү һәссанын (Хаганинин— М. С.) өнүнә чатдыра биләрәм. Эй бәхил вә һәсәд апаран адам, әкәр мәним һәят суюм сәнин үчүн өлүмдүрсә, онун мә'насыны кет Хызырдан соруш, сәнә изаһ этсин. Мәним камалым бөйүк устад Хагани дейән кимидир:

«دل من پیر تعلیم است و من طفل زباندانش»

Мән о устадын бу сөзләрлә башлаян әсәринә элә бир чаваб дүзәлтдим ки, чошуб- дашан бир сел кими онун дәрин дәрясына төкүлмәк үчүн она тәрәф ахдым... Буна көрә мән дә гәсидәмин адыны «Миратүс-сәфа» гойдум ки, ону Хорасан шириндиллиләринә дил өйрәтмәк үчүн көндәрдим... Оғруларын горхусундан онун һәр бейтиндә бир хәзинә кизләтдим. Илаһи, сән өзүн ону эйб ахтаран тәнгидчиләрин бәласындан мүһафизәт элә!».

Көрушдүйү кими бу һинд саһири, Хаганини устад адландырыр. Өзүнү чошғун бир селә бәнзәдәрәк Хаганин дәрясына говушмаг үчүн ифтихарла она чан атдығыны сөйләйир.

Бөйүк һинд шаиринин сәсинә XV әср шәрг шаири вә бөйүк алими Әбдүррәһман Чами сәс верди.

«Тәзкирейи мератөл-хиял» әсәриндә Чами һаггында белә дейилир:

«О йүксәк исте'дада малик олуб 99 китабын мүәллифидир. Бүтүн бу китаблар Иранда, Туранда вә Һиндистанда камал саһибләри тәрәфиндән тәгдир олунмуш вә һеч кәс онлара э'тираз этмәк чәсарәтинә малик олмамышдыр» (сәһ. 73).

Бу чүр йүксәк бир ярадычылыг исте'дадына малик олан Чами өз «Чилайирруһ» (جلاءالروح) адландырдығы 260 мисралыг гәсидәсини дә Хагани кими башлады:

«Мүәллим эшгдир. Сәкитлик аләми онун мәктәбидир. Билән вә билмәйәнләр янында гәлбим мейдан охуяр. Һәр кәс белә мүәллим вә һәр кәс белә шакирд ола билмәз. Һәр ишылдаян даш парчасы, парлаг лә'л дейилдир».

Чами һәмин бу гәсидәсинин бир ериндә Хосров Дәһләвийә дейил, енә бу гәсидәнин әсил баниси Хаганийә мүрачиәтлә языр:

«Сөз, устад Хаганинин сөзү иди ки, һамыдан әввәл сөйләнди. Бу дүня меһманханасына сонра кәләнләр онун сүфрәсиндән едиләр. Мә'налар аләмини дәрк этмәк үчүн һәр кәс о сүфрәйә бир йол тапды. О устадын мәлаһәтләри, онун нәмәкданына дуз төкдү. Бу күн мән дә шеир дәрясынын гәтрәләрилә әлими вә ағзымы юмаг вә күлүстанымы суламаг үчүн кәлмишәм. Әкәр мәним шеир дәрямын шәбнәмләри Ширвана дүшәрсә, орада торпагдан «әһсән, әһсән» дейәрәк сүсәнләр көйәрәр вә әкәр Хосров Дәһләви бу дәрянын шеһиндән бир аз дадса, онун сусуз гәлби бу үрфан вә мә'на аләминдән сираб олар. Әкәр Хосров үзүндә сәфа күнәши парладығы үчүн өз шеирини «Миратүс-сәфа» адландырмышса, мән дә гәсидәмин адыны «Чилайирруһ» гойдум».

Мәшһур «Сүлейман вә Билгейс» әсәринин мүәллифи астарабадлы Мовлана Низам 248 мисралыг «Мүнһачүл һүда» адландырдығы гәсидәсини дәхи Хагани кими башлады:

«Мүәллим гоча эшгдир. Көнүл дәрс алан бир ушагдыр. Үстүнлүк азадлыг истәр. Гой тәнһалыг виранәси онун мәскәни олсун. Һәр ушаг дәрс өйрәнә билмәз вә һәр гоча мүәллим ола билмәз. Һәр Тути данышан вә һәр данышан дил билән олмаз».

Бу гәсидәдә Мовлана Низам өзүндән габагкы Хагани нәзирәчиләринин адларыны чәкәрәк белә дейир:

«Шеир бағынын гушларындан һамыдан габаг һәссан адланан вә фәзиләт дүнясы олан Хагани сәсләнди. Онун ардынча сөз мүлкүнүн падшаһы Хосров Дәһләви нәғмә охуду. Ондан сонра өз гәләмилә көйләрин сирләрини вә билик китабынын баш сәһифәсини язан Чами кәлди. Ондан сонра йүз Сәлман кими шеир устады олан Нафи бу барәдә сусмайыб дил ачды. Ондан сонра мә'на дүнясында тайы аз тапылан вә көвһәр кими сөзләрилә дүняны долдуран, Сүһейлинин сәси йүксәлди[1]. Бунлардан сонра мән дә о бөйүк мәчлисин чырағ яндыраны олдум ки, бу чыраг бүтүн дүняны ишыгландырсын. Әкәр бу яздығымдан бир гәтрә шеһ Хаганинин гәбри үзәринә дүшәрсә, Ширван торпағындан көйәртти әвәзинә тәзә шеир битәр. Әкәр бу сөзләрими Деһлидә Хосров эшидә билсейди, о өртүлү хәзинәләрә бир йол

[1] Бу гәсидәдән бәлли олур ки, Сәлман (Савәчи?) Нафи вә Сүһейли дә Хаганийә Нәзирә язмышлар.

тапарды. Әкәр буну Чаминин түрбәси үзәриндә бир дәфә охусалар, онун түрбәсинә бүтүн Хорасан әһли зийарәтә кәләр. Әкәр бу сөзләрими Сүһейли көрсейди, ону он дөрд кечәлик ай кими нөгсансыз вә бәдр көрәрди. Мәним шеирим һамыя йол көстәрмәк иктидарына малик олдуғу үчүн онун адыны «Минһачүл-һүда» гойдум.

Чох кечмәди, Зәнд ханәданына мәнсуб олан Кәрим ханын оғлу Мөвлана Мисали Ибраһим, Хаганинин енә бу гәсидәсиндән мүтәәссир олду. О да «Айинейи-кейтинүма» адландырдығы 184 мисралыг гәсидәсини белә башлады:

«Аллаһ эвинин эшиги мүәллимдир, үрәк онун мәктәб хәзинәсидир. Тәгдирин хәтти ләвһ языларыдыр, ушаглар онун мәшг эдәнләри; һәр кәс гоча олдуса ону мүршид һесаб этмәк олмаз. Һәр Мусанын адына Кәлимуллаһ дейилмәз».

Мараглы бурасыдыр ки, Мовлана, Мисали бу гәсидәнин ахырларында һәр кәсдән габаг Хосров Дәһләвийә тәшәккүр эдир ки, о Хагани тәрзини һамыдан тез мәнимсәйиб башгаларына бу тәрз үчүн йол ачды. О дейир: «Хосровун пак руһуна мин дәфә афәринләр олсун. Онун эшг вә һәвәсинә, зөвгинә исә йүз мин дәфә әһсән ки. Мисали онун шеирләри үчүндан о мәктәбин бир күнчүндә өзүн ер тапыб савадланды. Инди ону әчәмин фәсаһәт билән адамлары охуюрлар ки, бәлкә бу гәсидә бир тәһәр о бөйүк һәссанын (Хаганинин—М. С.) гулағына чатсын. Хосровун руһунун фейзиндән бу гәсидә элә яранды ки, әкәр Хагани сағ олсайды сәмими гәлбдән разылыг эдәрди».

Хаганийә нәзирә язан шаирләр силсиләсиндән олан Мөвлана Дәһхарганини әсасән суфизм дүшүнчәләрилә долу олан 188 мисралыг гәсидәсинин бир ериндә белә дейир: «Һәр әсрдә дүнянын Хагани вә Хосров кими әгилли адамлары бу чүр һәкиманә сөзләр чох демишләр. Лакин сөз дәрясы битмәмишдир. Һамы деди, лакин бу сеһирли дәря нә артды, нә дә эксилди. Көрәсән бу нә чүр дәрядыр ки, онун нә әввәли вә нә сону көрүнүр».

Өз сәнәти вә шаирлийи барәдә олдугча йүксәк фикирдә олан, бир чох шаирләри бәйәнмәйән вә әсринә мейдан охуян Мовлана Сейид Мәһәммәд Үрфи Ширази дә Хаганийә нәзирә язан шаирләр силсиләсиндән кәнарда гала билмәди[1]. О да «Үммани-чәваһир» адландырдығы 182 мисралыг олдугча абидар гәсидәсини енә устад Хагани кими башлады:

«Мәним гәлбим эшг бағбанындыр. Һейранлыг онун күлүстанындыр. Онун бағынын дарвазасы әзәлиййәтдә, хиябанынын сону әбәдиййәтдәдир».

О, бу гәсидәдә бүтүн өзүндән габаг кәлән нәзирә язанларын һеч бирини яд этмир вә анчаг Хаганийә мүрачиәт эдәрәк дейир: «О Хагани ки, Иса нәфәси арзусунда иди, будур мән сәбанын көмәйи илә бу нәфәси онун үчүн Ширвана көндәрирәм...»

Әлдә олан әсәрләрә әсасән демәк олар ки Хаганинин бу гәсидәсинә мүхтәлиф дөврләрдә 38-ә гәдәр нәзирә язылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә чох мараглы олан даһа бирисини гейд этмәклә кифайәтләнирәм. О да Мовлана Әбүлгасим Ширази Әмиринин «Әнвәр-үл-июн» адлы 348 мисралыг бөйүк бир гәсидәсидир. Әмринин бу гәсидәси белә башлайыр:

«Мәним гәлбим аллаһ эвидир вә доггуз фәләк онун барикаһыдыр. Көйләрин ән йүксәк гаты онун эйваны вә Чәбраил онун гапычысыдыр».

Сонра Хаганийә нәзирә язанларын адларыны бир-бир саяраг дейир:

«Мәним бу гәсидәми көзүачыг адамлар Ширвана апарсалар, Хагани ону Исфаһан сүрмәси кими көзләринә чәкәр... Әкәр о Кәнчә назими (йә'ни Низами Кәнчәви—М. С.) мәним бу хураман мисраларымы көрсә беш хәзинәсини онун аягларына сәпәр. Ону Дәһлийә апарыб Хосрова көстәрсәләр, о, ифтихар үчүн бу гәсидәни бир эклил эдиб башына чәләнк кими гояр. Нами бу айная бахса һаггын нуруну орада көрәр... Әкәр Хачу буну охуса мәним тәбимә әһсән вә афәрин сөйләр. Әкәр Кәмаләддин Исфаһани бу гәсидәни көрсә мәни һәссан һесаб эдиб тә'рифә башлар. Чох шүкүрләр олсун ки, аллаһын мәрһәмәтиндән Әмринин руһу да о пак дәркаһын нурунун фейзиндән чила тапды»[2].

[1] Шибли Немани. «Шейрүл-әчәм», чилд 5, сәһ. 10 вә 230, бурада Үрфи Әнвәридән йүксәк гиймәтләндирилир. Шәмсәддин Сами дәхи өз «Гамус-үл-Ә'ламында» Үрфи Ширазийә бөйүк бир гиймәт верәрәк дейир: «О, сән'этдә ени чығыр ачмыш чох мүрәккәб ифадәләр ярадараг бөйүк шөһрәт газанмышдыр».

[2] Бурадан мә'лум олур ки, Нами вә Хачуйи Кирмани дә Хаганийә нәзирә язмышдыр.

Бу гәсидәдән белә еһтимал етмәк олар ки, Хаганинин «Миратүс-сәфа» адлы гәсидәсинә Низами дә нәзирә язмышдыр. Зира Әмри гәсидәнин бәниси олан Хаганидән сонра Низаминин адыны чәкир. Низаминин «Хәмсә»синдән башга 20 мин бейтдән ибарәт бир дивани (гәсидә, гәзәл вә рүбаи) олдуғуну вә һәмин диванын бу күнә гәдәр тарихин гаранлыгларында итиб батдығыны нәзәрә аларсаг, Низаминин бу гәсидәйә нәзирә язмыш олдуғуну еһтимал етмәк мүмкүндүр.

Низаминин Хаганийә нәзирә яздығына ашағыдаки дәлилләр дә бәраәт газандырмагдадыр. Бүтүн бу нәзирәләрдән бәлли олдуғу үзрә Хаганийә нәзирә язан сонраки шаирләр өз гәсидәләриндә анчаг Хагани нәзирәчиләринин адларыны гейд етмишләр. Зира бу әсәрләрдә XII әсрин мәшһур шаирләриндән Әбүл-Үла Кәнчәви, Заһир Фариаби, Фәләки Ширвани, Мүчирәддин Бейләкани, Зүлфүгар Ширвани вә башгаларынын адлары чәкилмир. Эйни заманда нәзирәләрдә сонраки әсрләрдә олдугча бөйүк сәнәт зирвәсинә йүксәлмиш Сә'ди вә я Һафиз Ширази дә яд едилмир. Күман етмәк олмазмы ки, Әмринин әлиндә Низаминин Хаганийә нәзирә олараг яздығы гәсидә мөвчуд имиш!

Дикәр тәрәфдән мә'лумдур ки, Хаганинин вәфаты заманы шеир аләми она матәм сахларкән Низами дә, кәдәр долу яныглы бир гәлб илә бу севдийи сәнәткара мәрсийә демишдир. Тәәссүф ки, Низаминин 20 мин бейтлик башга гәсидә вә гәзәлләри кими бу мәрсийә дә тарихин гаранлыгларында итиб батмыш вә бундан әлимизә ялныз икичә мисра кәлиб чатмышдыр. О демишдир:

همی گفتم که خاقانی دریغا گوی من باشد
دریغا من شدم اکنون دریغا گوی خاقانی

«Һей дейирдим ки, Хагани мәним мәрсийәчим олсун, тәәссүфләр олсун ки, инди мән Хаганинин мәрсийәчиси олдум».

Хаганинин «Миратүс-сәфа» адлы гәсидәсинә Шаһ Исмайыл дөврүнүн мәшһур шаирләриндән Мовлана Мәчд «Төһфәт-үл әһбаб», Молла Әдһәм Ваиз Хәлхали «Хирәднамә», Мовлана Ашиги «Мәзһәруззат» Әмири Һашими өз «Мисбаһ-үл-бәга», һәмчинин Пирзадә Казыми, Зәркеш Исфаһани, Һачы Мирзә Ибраһим Бидил кими шаирләр дә нәзирәләр язмышлар.

Хаганинин енә бир чох бөйүк шәрг шаирләри тәрәфиндән тәнзир едилән башга әсәрләриндән, онун Ширваншаһ Әһситан тәрәфиндән һәбсә салындығы заман яздығы «Һәбсиййәсини» көстәрмәк олар. Хаганинин һәбсдә яздығы гәсидәләриндән бириси белә башлайыр:

صبحدم چون کله بندم آه دود آسای من
چون شفق درخون نشیند چشم شب پیمای من

«Сәһәр-сәһәр мәним аһым думан кими йүксәлир вә кечә наләләрим шәфәг кими ган (дәрялары) ичәрисиндә гәрг олуб кедир» («Д», сәһ. 327).

Бу гәсидәйә әлимиздә олан сәнәдләрә әсасән 16 Һинд вә Иран шаири нәзирә демишдир. Онлардан анчаг икисини нүмунә үчүн көстәрмәклә кифайәтләнмәк олар. Бунлардан бириси Кашанда тәвәллүд едиб, Һиндистанда вәфат едән мәшһур «Фәрһәнки-Сүрури» мүәллифидир. Сүрури Хаганийә нәзирә олараг яздығы гәсидәни дә белә башлайыр:

صبح چون مژگان گشاید چشم جیحون زای من
گوهر خورشید ماند در ته دریای من

«Сәһәр-сәһәр Чейһун ярадан көзләрим киприк ачаркән, күнәшин көвһәри мәним дәряма гәрг олуб кедәр».

Бу шеирдә Сүрури өзүнү Хаганинин чанишини һесаб едәрәк дейир: «Мән дә аслан шаһын зинданына салынмыш Хагани чанишиниййәм. Мәним дә көзләрим өз үстүмә көвһәр чиләмәкдәдир...»

Икинчиси олдугча тәкәббүрлү вә гүрурлу әфган шаири Ибни-Һүссам Шәмсәддин Мәһәммәддир. О да Хагани тә'сириндән гуртара билмәйәрәк эйни вәзн вә гафийәдә яздығы гәсидәнин бир ериндә Хаганинин доғрудан да мә'на ярадан сөз устады олдуғуну е'тираф етмәли олур. О белә дейир: «Доғрудур мә'на аләминдә Хагани сөз устады олараг танынмышдыр, лакин о, мәним габағымда шакирдлийә лайигдир» (?).

Хаганинин бу гәсидәсинә мүхтәлиф шәһәрләрдән мүхтәлиф нәзирәләр язмышлар. О чүмләдән Мовлана Үрфи Ширазини, Молла Һәсән Кашини, Мовлана Гәзали, Мовлана Шани Тәкли, Һәким Шәфайи Исфаһани, Мовлана Фәрди Әрдәбили, Хачә Һүсейн Сәнаи, Мовлана Зәки Һәмәдани, Исмәт Бухараи, Мовлана Мәани,

Әмир Мәғриби Кашани, Рәшидулла Тәбризини көстәрмәк олар.

Хаганинин:

ما فتنه بر توایم تو فتنه بر آینه
مارا نگاه در تو ترا اندر آینه

мәтләли гәсидәсинә Хачә Һүсейн Сәнаи, Һәким Шәфаи, Рәшидулла Зәркәр Тәбризи, Мовлана Вәли Дәсти-бәяз, Мовлана Ғәзали, Мовлана Шами Тәкли, Гияс Һәлвайи, Мовлана Катиби нәзирә язмышлар.

Һәмчинин онун:

در ساحت زمانه زراحت نشان مخواه
ترکیب عافیت زمزاج جهان مخواه

мәтләли гәсидәсинә, Молла Зәрифи Һирәви, Мовлана Үрфи Ширази, Молла Фәрди Әрдәбили вә башгалары нәзирәләр сөйләмишләр.

Лакин һеч шүбһә йохдур ки, 7 әср бою өзүнү Хаганийә охшатмаг истәйән шаирләр силсиләсиндән ән чох тә'сирә мә'руз галан XIX әсрдә Нәсрәддин шаһ Гачарын сарай мәддаһи, Иран классик поэзиясынын сон мүгтәдир шаири ширазлы Гаанидир. Гаани бир нечә чәһәтдән өзүнү Хаганийә бәнзәтмәйә һаглы иди. Һәр шейдән әввәл Гаани өз руһи э'тибарилә йүксәк тәмтәраглы, тәнтәнәли вә курултулу сәнәт ярадычысы олдуғу үчүн, Хагани сәнәткарлығынын, онун бу саһәдә өзүнә мәхсус тәрзи ифадәсини өйрәнмәли иди. О да Хагани кими сарая дә'вәт олунмушду. Хагани Мәнучөһр Ибн Фирудин ады илә мүләггәб олдуғу кими, о да Гаан Насирәддин шаһын ады илә Гаани алланмышды. Хаганийә әмиси Кафийәддин Өмәр Ибн Осман тәрәфиндән Һәссани Әчәм ады верилдийи кими, Гачар Мәһәммәд шаһ тәрәфиндән Гаанийә дә бу ад верилмишди. Гаани ярадычылығына аз яхындан таныш олмаг мәгсәдилә бу язычынын сәнәти үзәриндә бир аз дурмаг лазым кәлир.

«Асари-Әчәм» мүәллифи, Гаани һаггында ашағыдакы сөзләри дейир:

«Ады Мирзә Һәбибдир. Ширазлы Мирзә Күлшәнин хәләфидир. Тәһсилини мәктәби-мүгәддәсдә алыбдыр. Мәнтиг, Һикмәти-илаһиййә, кәлам, һәндәсә, һей'әт, һесаб, нүчум вә саирә элмләр саһәсиндә йүксәк дәрәчәйә

чатмышдыр. Нәһайәт о, өз мүасирләриндән үстүн мөвге тутду вә шаһ янында һамыдан чох һөрмәтә лайиг олараг «Һәссани-Әчәм» ләгәбини алды. Онун сөз сәнәтинин сәси вә фәсаһәти дүнянын һәр еринә яйылды вә диваны бир нечә дәфә тәб олунду» (сәһ. 430).

Һинд алими мәшһур Шибли Немани дә Гаани һаггында эйни фикирдәдир:

«Гаани Иранын бу күнкү (XIX әср—М. С.) бөйүк шаирләриндән биридир. Онун тәрзи-ифадәсиндәки сәласәт вә фәсаһәт, сөз рәванлығы, онун гүдрәт вә мәһарәтини нүмайиш этдирән башлыча чәһәтләрдән сайылыр. О, һәр мөвзуну о гәдәр садә вә айдын бәян эдир ки, элә бил ики нәфәр күндәлик сөһбәтә кириширләр» («Ше'рүл-Әчәм», 5-чи чилд, сәһ. 13).

Совет шәргшүнасы Ю. Н. Марр, Гаани һаггында белә языр:

«Доғрудан да, Гаанини диггәтлә охудугда, Хаганини яхшы баша дүшә билдийини вә ону чох севдийини сезмәк мүмкүндүр. Гаани, Хаганини бүтүн башга шаирләрдән йүксәк тутмуш вә ондан чох шей өйрәнмишдир. Имзанын өзү белә буну сүбут эдән дәлилләрдән биридир»[1].

Бу бөйүк шаирин өзүнү Хаганийә бәнзәтдийини вә Хаганийә бәнзәйә билмәсилә нә гәдәр ифтихар этдийини өзү э'тираф этмишдир.

Гаани Шүчаус-Сәлтәнәйә яздығы гәсидәдә белә дейир:

شاها به قاآنی نگر ـ خاقانی ثانی نگر
نی روح خاقانی نگر ـ اینك بگفتار آمده

«Шаһим, бир Гаанийә бах, онун симасында икинчи Хаганини көр. Йох, Хаганинин руһуна бах ки, будур дилә кәлмишдир» («Диван», сәһ. 338).

Бу гәсидә эйнән 7 әср әввәл Хаганинин Ширваншаһ Чәлаләддин Әһситани байрам мүнасибәтилә тәбрик этдийи заман язмыш олдуғу гәсидәнин тәглидидир. Хагани һәмин гәсидәсини бу мәтлә'лә башлайыр.

عید است و پیش صبحدم مژده بخمار آمده
بر چرخ هوش از جام جم یك نیمه بیدار آمده

---

[1] Ю. Марр, «Статьи и сообщения», 2 чилд, сәһ. 111.

Сонра Хагани дейир:

عید همایون فرنگر   سیمرغ زرین پرنگر
ابروی زال زر نگر   بر فرق کهسار آمده

Хаганидә бу чүр мисралар чохдур вә көрүндүйү кими Гаани там мә'насилә бу шеирин тә'сири алтында галмышдыр.

Яхуд Гаанинин инди дә дилләрдә әзбәр олан:

ساقی بده رطل گران زان‌می که دهقان پرورد
انده برد غم بشکرد شادی دهد جان پرورد

бейти илә башлаян гәсидәси Хаганинин енә Ширваншаһ Чәлаләддин Әһситана яздығы:

امید عدلش ملك‌را چون عقل درجان پرورد
خورشید فضلش خاق‌را چون لعل در کان پرورد

мәтлә'ли тәрчибәндинә нәзирәдир.

Гаани өзү буну данмыр, бәлкә, әксинә, о, өзүнү Хаганийә охшатмагла фәхр эдир. Бүтүн кечмиш истә'дадлы вә мәшһур шаирләр ичәрисиндән Гаани анчаг ики нәфәри өзүнә устад сайдығыны гейд этмишдир: бунлардан бириси мәшһур Әнвәри, дикәри Хаганидир.

О, дейир:

«Кечмиш устадлардан мән икисини бәйәниб ардларынча кетдим. Биринчиси Әнвәри, сонра исә әсринин алими Хаганидир» («Диван», сәһ. 360).

Бу шеирдән вә үмумиййәтлә Гаани күллиййатыны әһтива эдән әксәр гәсидәләрдән айдын олур ки, Гаани Әнвәридән даһа чох Хаганинин тә'сири алтында галмышдыр. О, Ширваншаһ Әһситаны шөһрәтләндирмәк саһәсиндә Хагани сәнәткарлығынын ролуну анлаяраг белә дейир:

«Хагани кими зәкалы бир мәнтигә малик олан адама лайиг оларды ки, кәләчәк заманәләр үчүн Шаһ Әһситанын дастаныны язмыш олсун» («Д», сәһ. 295).

Гаани өз шеирләринин Хагани тәрәфиндән охуна билмәсини арзулаяраг башга ердә дейир:

«Әкәр бу шеирин авазәси Ширван торпағындан кечәрсә Хаганинин руһу Гаанидән чох разы галмыш олар» («Д», сәһ. 191).

«Онун яхшылыг эләйән әлини тә'риф үчүн Әфзәләддинин (Хаганинин—М. С.) пак руһу Ширван торпағындан алгышлар кәтирәр» («Д», сәһ. 123).

Бу үмуми тә'сирдән башга Гаани дә өзүнә гәдәр башга мүгтәдир шаирләр чәркәсиндән кери галмаг истәмәйәрәк Хаганинин «Миратүс-сәфасына» дәхи нәзирәләр язмышдыр:

شها چون درفشان گردیده درمدح تو قاآنی
بود خاقانی ایام خاك پارس شروانش

«Эй мәним шаһым, индики Гаани сәнин мәдһин үчүн дүрр сәпмәйә башлады о. өз заманәсинин Хаганиси олар вә бу фарс торпағы Ширвана чевриләр» («Д», сәһ. 224).

Бурада фарс торпағынын вәтәнпәрвәри олан Гаанинин дили илә, Хаганинин сайәсиндә Ширван торпағы бу шәрафәтә минир вә фарс торпағындан үстүн тутулур.

Гаани дәрдә-гәмә дүшдүйү вахтларда да Хагани кими изтираб чәкир вә өз әләмләрини Хаганинин «Һәбсиййәси» вәзн вә тәрзиндә ифадә эдир:

Гаани дейир:

رود آمون گشت جیحون زاشك جیحون زای‌من
رشك سیحون شد زمین ازجشم خون پالای من

«Мәним чейһун доғуран көз яшымын тә'сириндән Амун чайы Чейһун олду. Мәним ган сәпән көзләримин горхусундан ер Сейһун чайынын арзусуну чәкди» («Д», сәһ. 332).

Бүтүн бу юхарыда дедикләримиздән о мә'на чыхыр ки, Гаани әслиндә Хагани пейрәвиләриндән бириси олуб, Хаганинин сәнәт гүдрәтиндән дәрс вә илһам алараг онун кими язмаға вә яратмаға чалышмыш вә бунунла да ифтихар этмишдир.

Бөйүк Азәрбайчан шаиринин Яхын Шәрг әдәбиййатына тә'сири Гаани илә битмир. О, XX әсрин габагчыл Иран шаирләринә, о чүмләдән ингилаби руһа малик олан чошғун илһамлы Мирзадейи Эшгийә дә тә'сирсиз галмамышдыр.

Мирзадейи Эшги бәлли олдуғу кими азадлыг севән Иран кәнчләринин Рза шаһ истибдадына гаршы мүбаризә апаран вә бу мүбаризәдә гәһрәманчасына шәһид

олан мүтәрәгги, истеʼдадлы гәләм саһибләриндән иди. О, өз сөзләрини горхмадан сөйләйән вә халгыны азад вә мәдәни көрмәк истәйән йүксәк бир гәлбә малик иди. Бу кәнч дә Рза шаһ тәрәфиндән гаранлыг һәбсә дүшдүйү заман мәһз Хаганинин мәшһур «Миратүс-сәфасы» тәрзиндә:

خوشا اطراف تهران و خوشا باغات شمرانش
خوشا شبهای شمران و خوشا بزم مقیمانش

мәтләʼли «һәбсиййәсини» языр:

Накам Эшги, Хаганинин тәкчә бу гәсидәсиндән мүтәәссир олмамышдыр, о эйни заманда Хаганинин мәшһур вә дәрин фәлсәфи әсәри олан «Мәдаин хәрабәләриндән» дә мүтәәссир олмуш вә өзүнә мәхсус бир габилиййәтлә ени тәрздә сәһнәләшмиш бир «Мәдаин хәрабәләри» язмышдыр. («Д», сәһ. 25).

***

Хаганинин ярадычылығы һәлә дәриндән өйрәнилмәмишдир. Онун башгаларына тәʼсири, чох күман, даһа кениш вә дәрин олмушдур.

Хагани элә бир дәрядыр ки, орая атылан бачарыгсыз үзкүчүләр тез гәрг олуб кедәр. Лакин маһир гәввaслар бу дәрядан мисли көрүнмәмиш инчиләр тапыб чыхарарлар. Чүнки Хаганидә элмин вә сәнәтин һәр бир саһәсинә аид мәʼна тапмаг мүмкүндүр. О, тәсадүфи оларағ демәмишдир: «О һансы элмдир ки, мәним әглим ону дәрк этмәмишдир. Мәни сынагдан кечир ки, әсәрләрими көрүб дәрк эдәсән» («Д», сәһ. 295).

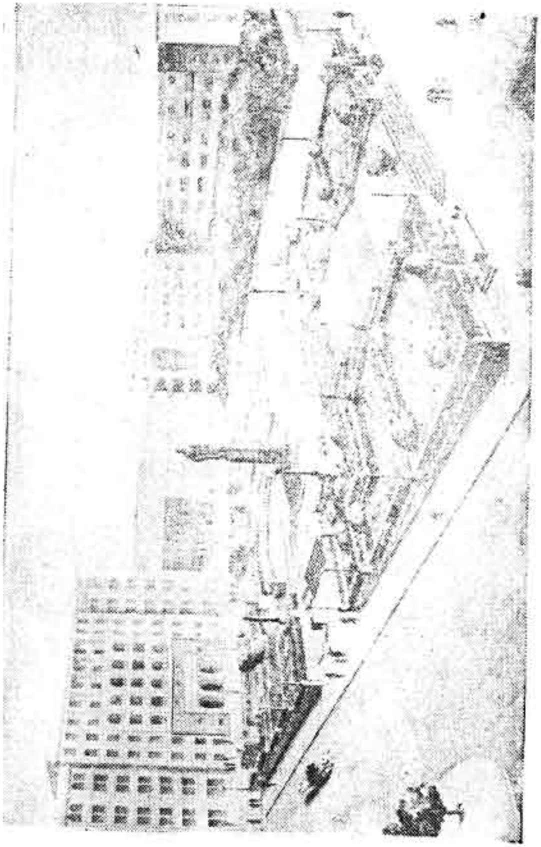

Бакидә Низами мейданы вә абидәси
Лайиһә М. Һүсейнов вә С. Дадашовун, абидә ф. Әбдүррәһмановундур

Низами сәнәт вә сәнәткар һаггында

Низаминин әсәрләрини охудуғумуз заман гаршымызда бәшәриййәтин хошбәхт кәләчәйини арзулаян һәсрәтли вә никбин бир шаир, һәятын әсл маһиййәтини айдынлашдыран, инсан әхлагыны хейирхаһлыға доғру чевирмәйә чалышан даһи бир мүтәфәккир чанланыр. Мүтәфәккир Низами шаир Низамидән һеч дә кери галмыр.

Тәфәккүрүн элә бир саһәси йохдур ки, Низами өзүнүн айдын вә һикмәтли фикирләрини сөйләмәсин, инсан һәятынын элә бир мүһүм чәһәти йохдур ки, Низами ярадычылығында өз ин'икасыны тапмасын! Һәяты ганунларын һәртәрәфли вә дәрин изаһы, әдаләтин, хейирхаһлығын тәрәннүмү, инсанларын арзу этдикләри ән йүксәк идеаллар—хошбәхт һәят ,азад севки идеаллары Низами поэмаларынын әсас мотивләрини тәшкил эдир. Лакин, Низами ялныз бир шаир олараг галмыр. О, тарих, фәлсәфә, инчәсәнәт, тибб вә башга саһәләр үзрә дә дәрин фикирләр йүрүдәрәк дөврүнүн һәртәрәфли инкишаф этмиш габагчыл бир адамы олдуғуну исбат эдир.

Низами өз поэмаларында сәнәт вә сәнәткар һаггында, онларын ичтимаи һәятда ролу һаггында гиймәтли фикирләр сөйләмишдир. Сәнәтин бүтүн нөвләри илә дәриндән марагланан, инчәсәнәтә бөйүк севки илә янашан Низами, хүсусилә бир шаир кими, поэтик-ярадычылығын нәзәри чәһәтләринә артыг диггәт вермишдир. Бу саһәдә онун фикирләри, әсас э'тибарилә, поэмаларынын кириш һиссәләриндә, мүгәддимәләрдә верилир. Бу мүгәддимәләрдә Низами сәнәтин әсас мәсәләләрини шәрһ эдир.

Низами үчүн сәнәт—бәдии ярадычылыг һәр шейдән йүксәк вә әзиздир. О, сәнәти пак вә тәмиз суя бәнзәдир;

сәнәтдә ән али гүдрәт вә һикмәт вар, о дәрин бир мә'-ная маликдир. Низами, сәнәтин әсас принсипинин һәяты әкс этмәк олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр бәдии һәгигәти һәяти һәгигәтдән юхары тутмуш, онун үлви бир гүввәйә малик олдуғуну дөнә-дөнә сөйләмишдир.

Низами өз ярадычылығыны һәр шейдән йүксәк тутмуш вә өзүнүн орижинал бир шаир олмасы илә фәхр этмишдир:

Нә гәдәр шаир вар, сөз вар, шеир вар,
Дүняда онлардан мәнәм ядикар.
Мәнимлә чанланды сөз тапды гүввәт;
(«Шәрәфнамә»)

Өзүнүн дикәр шаирләрдән зәка дәринлийи вә бәдии сөз гүввәти үзрә зәнкин олдуғуну көстәрәрәк языр:

Низами ишидир инчә сөз дүзмәк,
Инчиләр яратмаг она ярар тәк.
(«Шәрәфнамә»)

Нә гәдәр шириндир яздығым әсәр,
Лаллар да дил ачар, карлар да динләр...
Архымдан су ичди шеирлә сәнәт,
Мәнлә шөһрәт тапды сөздәки гүввәт.
(«Лейли вә Мәчнун»)

Низами үчүн сөз дүрр, көвһәр вә инчи гиймәтинә маликдир.

Сөздүр һәм тәзә шей, һәм дә көһнә шей,
Сөздән бәһс эдилир заман-заман һей,
Варлығын анасы доғмамыш инан,
Сөздән көзәл өвлад, шаһиддир чаһан.
(«Едди көзәл»)

Шеир һаггында сөз ачаркан Низами даима тәглидчилийи, игтибасы дәриндән тәнгид вә мәзәммәт этмишдир. Белә «шаирләр» әсл һәяты унудур, она бир шаир көзү илә бахмаг габилиййәтини итирир, һадисә вә шәхсиййәтләрә өзкә көзләри илә бахмаға мәчбур олурлар:

Бу гарын отаран дузсуз шаирләр,
Сайәмдә дүняны басыб едиләр.
Шикары тутмаға аслан кәрәкдир,
Түлкүнүн иши дә мүфтә емәкдир.

Меймун да ямсылар, бу дейил һүнәр,
Буланлыг суда да улдуз көрүнәр.
(«Лейли вә Мәчнун»)

яхуд:

Көһнәләр изиндә кетмә әлбәттә,
Сәндә ки, бакир сөз хәзинәси вар.
Дул сөзә әл атмаг нәйинә ярар?!
(«Шәрәфнамә»)

Көрүндүйү үзрә, Низаминин ән чох нифрәт этдийи шей тәглидчилик, өзкә шаирләри ямсыламаг иди.

Низами көстәрир ки, башга шаирләри тәглид этмәк шаирин әл-голуну бағлайыр, одур ки, һәр бир сәнәткар өз йолу илә кетмәлидир.

Низами, сәнәткардан реал варлығы дүзкүн тәсвир этмәйи тәләб эдир:

Гәләмә кәрәкдир өйлә сөз алмаг,
Шүурдан, ағылдан олмасын узаг,
Парлаг инчи кими дүзүлән сөзләр,
Ағыла сығмазса ялана бәнзәр,
Доғруя азачыг бәнзәйән ялан,
Яхшыдыр ялана бәнзәр доғрудан.
(«Шәрәфнамә»)

Шаир һәятдәки һадисәләри шиширтмәдән, ағыла уйғун шәкилдә гәләмә алмағы төвсийә эдир. Һәтта әсатири мөвзулары ишләдикдә белә шаир онлара һәгиги бир рәнк, реал бир хүсусиййәт вермәйә чалышыр. О, тарихи һадисәләрә бөйүк бир мәс'улиййәт һиссилә янашыр, әтрафлы вә дәрин мә'лумат топламаға чалышыр. Искәндәрин тарихини язмаг үчүн өзүнүн бир сыра тарихи мәнбәләрдән истифадә этдийини шаир белә изаһ эдир:

Һәр көһнә нүсхәдән әсас алараг,
Ону өз шеиримлә бәзәдим анчаг.
Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән,
Йәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән
Ән инчә сөзләри әлимә алдым.
Габығын атараг мәғзини алдым.
(«Шәрәфнамә»)

Яхуд:

Доғрулуг йолуну тутмаян сөзләр,
Ай гәдәр учалса да гиймәтдән дүшәр.

Лакин бу о демək дейилдир ки, шаир тарихи һадисәләри садәчә нағыл этмәклә кифайәтләнмәлидир. Һәр бир шейи доғру вермәйә сә'й эдән сәнәткар кәрәк өз әсәриндә бәдиилийә дә фикир версин:

Шеиримдән атсайдым бәзәкли дону,
Азачыг зәһмәтлә язсайдым ону,
Бу бөйүк фатеһин сәркүзәштиндән
Бир вараг язмагла битирәрдим мән.

(«Шәрәфнамә»)

Һәгиги сәнәткар өз әсәри үзәриндә бөйүк әмәк сәрф этмәли, онун нәфислийинә хүсуси фикир вермәли, һадисәнин дүзкүн тәсвири үчүн бәдии ифадә вә сөз инчиләри ахтармалыдыр:

Шеир йох, садәчә нәзим язанлар,
Чәтинлик чәкмәзләр онлара нә вар.
Дашлардан чәваһир чыхармаг анчаг
Билир ки, чәтиндир көзәл сөз тапмаг.

(«Игбалнамә»)

Низами, сәнәткарын гаршысына бөйүк әсәрләр яратмаг кими чәтин бир вәзифә гоюр. Сәнәткар өз ишиндә маһир бир устад олмаға сә'й эдирсә, исте'дадыны идеяча хырда әсәрләрә сәрф этмәмәлидир.

Низами өз сәнәтини гәлбдән севән, ялныз һәгиги вә мүгәддәс сәнәт үчүн яшаян бир шаирдир. О, сәнәти зийнәтә, вар-дөвләтә гурбан вермир, варланмаг мәгсәдилә һөкмдарлара ялтаглыг эдән шаирләри тәнгид эдир. Низами өзүнүн сәнәт үчүн ярандығыны, әзәл башдан шаирлийә пәрәстиш этдийини вә өз әсәрләрини мадди мәнфәәт үчүн яратмадығыны сөйләйир:

Язмагдан олсайды гәсдим көвһәр, дүрр,
Дүрр, көвһәр йонмагла кечәрди өмүр.
Бу ишә эшгим вар әзәлдән, башдан,
Гызылда көзүм йох, эшгимдир чаһан!

(«Шәрәфнамә»)

***

Низаминин өлмәз поэмаларында рәссамлыг, нәггашлыг вә ме'марлыг һаггында бир сыра гиймәтли фикирләр вардыр ки, бунлар бизи XII әср Азәрбайчан вә шәрг өлкәләринин зәнкин мәдәнийјәти илә яхындан таныш эдир.

Низами инчәсәнәтин бу нөвләри һаггында, дөврүнүн биличи бир адамы кими гиймәтли фикирләр сөйләмишдир. Тәәссүф ки, Низами дөврүнүн Азәрбайчан инчәсәнәт абидәләри бүтүнлүкдә мүһафизә эдилмәмиш, о дөврүн инчәсәнәти вә мәдәнийјәти һәртәрәфли өйрәнилмәмишдир. XII әсрдән галмыш ме'марлыг абидәләрини нәзәрә алмасаг, о дөврүн нәггашлыг, рәсм, керамика сәнәти нүмунәләриндән бизә чох аз шей кәлиб чатмышдыр. Һалбуки, Низаминин әсәрләри Азәрбайчан инчәсәнәтинин гәдим бир тарихә малик олдуғу һаггында тәсәввүр ярадыр.

Низами инчәсәнәтлә яхындан марагланмыш, мүкәммәл рәссам, нәггаш, ме'мар сурәтләри ятатмыш, эстетик көзәллик һаггында гиймәтли фикирләр сөйләмишдир.

XII әср Азәрбайчан рәссамлығы һаггында мүәййән вә гәт'и бир фикир сөйләмәк нә гәдәр чәтин олса да Низами әсәрләринә иснадән бу дөврдә рәссамлығын чох кениш яйылдығыны, сарайларда рәғбәт газандығыны тәсдиг этмәк олар. Һөкмдарлар өз сарайларыны инчә рәсмләр, нәгшләрлә мүзәййән көрмәйә чалышыр, бөйүк рәссамлары тикинти ишләринә чәлб эдирдиләр. «Едди көзәлдәки» Хәвәрнәг сарайынын ярнмасы буна бир мисалдыр. Шаир, дөврүн маһир рәссамы Симнарын тикдийи Хәвәрнәг сарайынын инчә нәгшләрлә бәзәндийини тәсвир эдәрәк языр:

Әлиндә фырчасы, боясы, зәри,
Нәггаш кәлиб чәкди, шаһы, әждәри.
Бәһрамын һәр белә иши гүдрәти,
Тапды Хәвәрнәгдә әкси, сурәти.

Даһа сонра шаир, Бәһрамын сарайын диварларындакы шәкилләрә тамаша этмәсини тәсвир эдәрәк языр:

Нә чәкмиш диварда көр ки, устаны,
Чинин о йүз көзәл никаристаны
Чатмазды һеч буна: әлдәки гүдрәт,
Ишләдиб диварда бир инчә сәнәт,
Рәсм этмишди көзәл едди шух пәри
Һәр бири бир элин парлаг үлкәри...

(«Едди көзәл»)

Бу тәсвир бизә Азәрбайҹан вә башга шәрг халгларынын мәдәнийјәтиндә дивар бојалы рәсм сәнәти һаггында доғру мә'лумат верир. Бәһрамын көрдүјү дивар рәсмләри, гәдим Јунаныстан вә Рома сарај вә мә'бәдләринин диварларына чәкилән шәкилләрдән кери галмыр. Беләликлә дивар бојалы рәсм сәнәтинин јалныз гәрб өлкәләринин гәдим мәдәнијјәтләринә аид олдуғуну иддиа эдән фикирләрин јанлыш олмасы мејдана чыхыр.

«Хосров вә Ширин» поэмасында Шапурун шәхсијјәтиндә Низами маһир бир рәссам сурәти јарадыр.

«...Шапур Мани кими јүксәк нәггаш, Иглидис кими маһир бир рәссам иди. О, шәкил чәкмәкдә чох зирәк иди. Бу бөјүк хәјал саһиби гәләмсиз дә нәгшләр чәкирди. О, Чиндә рәссамлыг илә мәшһур бир сәнәткар иди...» Шапур өз һаггында дејир:

«...Мән гәләм илә нәгш чәкмәјә башласам Мани өзүнүн чәкдији рәсмләрдән әл чәкәр. Шәкил чәкәркән адама ҹан, гуша ганад верирәм...»

Низами бу сурәти јаратмагла өзүнүн инҹәсәнәтә олан мүнасибәтини көстәрмиш вә Шапурун шәхсијјәтиндә, рәсм сәнәтиндә олан гүдрәти вә инҹәлији нүмајиш этдирмишдир.

Низаминин поэмаларында ипәк үзәриндә чәкилмиш рәсмләр, инҹә нахышлар, үмумијјәтлә рәсм сәнәти һаггында көрүшләрә тез-тез тәсадүф олунур. «Једди көзәл» поэмасында рус гызынын һекајәсиндә Низами јазыр ки:

Нәггашды орада отуран пәри,
Санки Чиндә тикмиш бәзәк эвләри.
Әлиндә рәсм олур инҹә дујғулар...
Күнләрин бириндә сојуноб тамам
Чәкди өз эксини бизим күләндам...
Ипәк парчасында чәкилмиш көзәл
Бир шәкил, сөјләјир элә бил—«кәл-кәл!».

«Шәрәфнамәдә» Нушабә Искәндәрә ипәк үзәриндә чәкилмиш шәкли көстәрәрәк дејир:

Көндәрдим һәр јерә биликли адам,
Ағыллы, сынаглы маһир бир рәссам.
Бөјүк фатеһләри өјрәним дејә,
Рәсмини алдырдым инҹә ипәјә.

Јенә дә «Шәрәфнамә» поэмасында «Рум вә Чин нәггашларынын јарышы» фәслиндә Низами нәггашлыг сәнәтиндән бәһс эдәрәк мараглы бир һекајә нағыл эдир: бир дәфә Искәндәрин јанында биличи вә алим адамлар мәҹлисә топлашараг һансы сәнәтин даһа чох шөһрәт тапмасы һаггында сөһбәт эдирләр. Мәҹлисдәкиләрин һәрәси бир сәнәти—ҹадукәрлији, һијләни, маһир ханәндәчилик вә чалғычылыг сәнәтләрини тә'рифләјирләр. Онларын арасындан бири Рум нәггашлығынын, дикәри исә Чин нахышынын даһа бөјүк ад газандығыны сөјләјирләр. Сөһбәтин сонунда онлар румлу вә чинли нәггашларын баҹарығыны јохламағы гәрарә алырлар. Бунун үчүн икитәрәфли бир тағ тикилир вә нәггашлара бу тағын ики һиссәсини ајры-ајрылыгда бәзәмәк тапшырылыр. Нәггашларын бир-биринин ишини көрмәмәси үчүн тағын ики тәрәфи өртүклә ајрылыр:

Ахыра јетинчә мүәјјән заман,
Өртүјү чәкдиләр ики нахышдан.
Һәр ики әржәнкин бирди пејкәри,
Вурдуғу нахышы, рәнки, зивәри...

Падшаһ диггәтлә һәр ики сәнәткарын ишинә бахыр вә һејрәтләнир; һәр ики нәггаш ејни бир шәкли элә чәкмишдиләр ки, онлары бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилди. Тағын таванасы күзкү кими һәр шеји әкс этмәк хүсусијјәтинә малик олдуғундан рәссамлар бир-биринин ишләрини көрүрләрмиш.

Јарышын сонунда гәрар вердиләр:
Һәр ики сәнәткар көстәрмиш һүнәр
Румлуја чатмаз бу нахыш төкмәкдә,
Чинли дә үстүндүр сигәл вермәкдә.

«Шәрәфнамәдә» «Нәггаш Манинин һекајәтиндә» даһа мараглы бир һадисә нәгл олунур. Рејли сурәткәр Мани Чинә сијаһәтә јола дүшүр. Чинлиләр бундан хәбәр тутурлар вә Манинин кәлдији јолда дашдан бир һовуз дүзәлдирләр. Рәссам өз фырчасы илә һовузда сујун хәфиф рүзикар эсдикҹә далғаланмасыны тәбии тәсвир эдир. Һовузун гырағына чај кәнарында битән отлардан да чәкир. Мани узаг јол кәлдијиндән сусузду. О, һовузу көрүнчә өзүнүн бош күзәсини су илә долдурмаг истәјир. Сахсы күзә рәссамын фырчасы илә су шәк-

линә дүшмүш даша дәйәрәк сыныр вә Мани чинлиләрин һийләсини баша дүшүр. Тезликлә фырчасыны көтүрәрәк Мани суюн үзәриндә чәмдәйи гурд салмыш бир көпәк шәкли чәкир. Һәмин һовузун янындан кечәнләр су үчүн һовуза яхынлашырлар, лакин суюн ичиндәки көпәйи көрдүкдә нифрәтлә орадан узаглашырлар. Манинин шөһрәти бүтүн Чинә яйылыр.

Бу сәһнә бизә боялы рәнк сәнәткарлығынын һәятилийини, өз фырчасы илә тәбиәтлә мүбаһисәйә киришән нәггашын мәһарәтини парлаг бир шәкилдә тәсвир эдир. Низаминин бурада нәггашлыг сәнәтинин гүдрәтини, онун инсанда һәгигәт тәсәввүрү һасил этмәк хүсусиййәтинә малик олмасыны көзәл бояларла охучу гаршысында нүмайиш этдирмишдир.

Боялы рәсм сәнәтиндә чизкиләрин мүһүм рол ойнадығыны яхшы баша дүшән Низами языр:

Он нахыш вурса да бир нәггаш әкәр,
Әсас бир чизкидән санма әл чәкәр.
Бир чизки нахышдан чыхарса кәнар,
Башга чизкиләр дә бүтүн позулар...

(«Едди көзәл»)

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, Низами рәссамлыг сәнәти илә, о дөврдә шөһрәт тапмыш Чин нахшы илә яхындан таныш олмуш вә бу сәнәти гәлбдән севмишдир. Онун «маһир бир нәггаш» кими гәләмә вердийи Манинин симасында ялныз тарихи бир һәгигәт дейил, бәлкә даһа зиядә өз дөврүнүн шөһрәт тапмыш истә'дадлы рәссамларынын сурәтини тәчәссүм этмишдир.

Низами «Чин нәгши гәдәр зәриф», «ән нәфис Чин рәсми» вә башга ифадәләрлә о дөврдә Чин миниатүр сәнәтинин йүксәк бир сәвиййәдә олмасына ишарә эдир ки, бу да тарихи һәгигәтә уйғундур.

***

Низами инчәсәнәтин башга бир мүһүм саһәси олан ме'марлыг һаггында да кениш бир шәкилдә бәһс эдир. Онун поэмаларында биз Симнар, Фәрһад, Шейда кими маһир ме'мар сурәтләринә раст кәлирик. Низами ме'марлыг әсәрләринә йүксәк гиймәт верир вә онлары маһиранә бир шәкилдә тәсвир эдир.

«Хосров вә Ширин» поэмасында рәссам Шапурла бәрабәр ме'мар Фәрһадын сурәти верилмишдир. Низами Фәрһадын усталығыны белә тәсвир эдир: «Фәрһад өз сәнәти илә гырмызы күлә рәнк верир, дәмир тишәси илә дашда Чин нәгши газыр, мәрмәри мума дөндәрир...»

Ширинин мәһәббәтиндән илһам алан Фәрһад «Бисүтун дағынын этәкләриндә Ширинин шәклини чәкир. Сонра падшаһын вә Шәбдизин шәкилләрини даш үзәриндә нәгш эдир».

Фәрһад Низаминин яратдығы нәчиб вә маһир бир сәнәткар образыдыр.

«Едди көзәл» поэмасында Низами Симнар вә Шейда кими ме'марлары тәрәннүм эдир.

О бәнна олса да мәшһурдур ады,
Одур мин нәггашын бөйүк устады.
Онун тәк гияслы сәнәткармы вар?

Бу сәтирләрлә Низами Симнарын мәһарәтини характеризә эдир. Симнарын Не'ман үчүн тикдийи көзәл сарайы Низами белә тә'рифләйир:

Байыры бәзәкли бир көй аләми
Ичәриси раһат бир беһишт кими.
Судлә, сирмүшлә эдилмиш сувағ,
Баханы экс эдир күзкүләр саяг.
Бәзәниб дүзәнән кәлинә бәнзәр,
Үч рәнкә боянар һәр ахшам сәһәр...
Сәһәр асимандан көй рәнк алармы,
Чийнинә мави бир өртүк саларды.
Күнәш баш верәндә үфүгдән енә
Сарай да дөнәрди күнәш рәнкинә.
Булут баш вуранда күнә әлбәәл
Оларды булут тәк ағ, ләтиф, көзәл...

Күндә үч дәфә өз рәнкини дәйишдирән бу сеһирли сарайын бәдии тәсвириндә бизи марагландыран, Низаминин рәнкләр һаггындаки фикридир. Италян рәссамы Леонардо да Винчи тәбиәтдә олан әшянын мүхтәлиф рәнкләрә кирмәк хүсусиййәтини фәзанын, саманын, ишығын тә'сири илә айдынлашдырыр. О, дәниз суюнун сәмадә кедән дәйишикликләрдән асылы олараг күнүн мүхтәлиф чағларында мүхтәлиф рәнкләр алдығыны исбат этмишдир.

Симнарын тикдийи сарайын тә'рифиндә Низами рәнкләрин сәма рәнкләринә уйғун олараг дәйишилмәсини гейд эдир.

Бәһрам үчүн Шейда адлы бир маһир ме'мар тәрәфиндән тикилән көзәл сарайдан бәһс эдәркән Низами рәнкләр һаггында даһа кениш мә'лумат верир. О, «едди рәнк таныйыр кениш асиман»—демәклә, бурая гара, сары, яшыл, гырмызы, көй, сәндәл вә ағ рәнкләри дахил эдир. Едди иглим падшаһы гызларынын һекайәләрини Низами һәмин едди рәнкин тә'рифи илә гуртарыр.

Низами рәнкләрин сүн'и олдуғуну, йә'ни мүхтәлиф бирләшмәләр васитәсилә дәйишилдийини гейд эдәрәк языр:

Рәнкләр чох сүн'идир, дүнядa бир ағ
Билмәйир сүн'илик, билмәйир бояг.

Инчәсәнәтин һәр бир саһәсини әһатә эдән Низами ярадычылығында биз һейкәлтәрашлыг һаггында аз мә'лумат тапырыг. «Шәрәфнамәдә» «Искәндәрин чапчыг чөлүнә чатмасы» фәслиндә Низами белә бир һекайә нағыл эдир: Искәндәр Нүшабәни әсирликдән гуртармаг үчүн мүһарибәйә йолә дүшүр. Сәгләб чөлләриндә о, балдырлары вә үзләри ачыг чохлу гадына раст кәлир. Искәндәр, көчәриләрә гадынларын үзү ачыг кәзмәләрини гадаған эдән бир әмр верир. Лакин көчәриләр бу әмрә итаәт этмирләр. Искәндәр тәдбир үчүн өз көмәкчиләриндән Бәлинаса мүрачиәт эдир:

Бәлинас күвәнди бәхтиярлыға,
Тәдбирлә башлады сәнәткарлыға,
Гара дашдан гурду көзәл назәнин
Дикәлтди бир ени айинли кәлин.
Ағ мәрмәр чадрасы һейкәл дашында
Сәмән ярпағыйды бәдмүшк башында.

Бу һейкәли көрән һәр бир гадын үзүнү чадра илә өртмәйә башлады. Искәндәр Бәлинасдан сорушур:

Нә үчүн бу халга даш этди әсәр?
Этмәди вердийим әмрә итәәт,
Бу чансыз һейкәлдән алдылар ибрәт.

Низами сәнәтдә бөйүк бир гүввә, инсани мәфтун эдән бир сирр олдуғуну көстәрәрәк Бәлинасын сөзләри илә дейир:

Бир дә ки, көйләрә аид бир сирр вар,
Этмәрәм о кизлин сирри ашикар.

Низами бу сирри ачыб сөйләмир. Һәр һалда о, бунунла сәнәтин тәлгинэдичи бир гүввәйә малик олдуғуна ишарә эдир.

Низаминин поэмаларында һейкәлтәрашлыг һаггында аз мә'лумат вермәсинин әсас сәбәби көрүнүр ки, XI—XII әсрләрдә Шәрг мәдәниййәтиндә һейкәлтәрашлығын ашағы сәвиййәдә олмасы иди.

***

Низаминин көзәллик һаггында бахышлары гәдим юнан философларындан Әрәстунун, Сократын эстетик фикирләринә яхындыр. Сократ өз эстетикасында көзәллийи инсанын ялныз зәһири көрүнүшүндә йох, һәмчинин дахили, руһи фәалиййәтиндә көрүр. О, көзәллийи хейрхаһлыгдан айырмыр, эксинә онларын бир-бирилә вәһдәт тәшкил этдийини вә әсл көзәллийин ялныз хейирхаһлығын көзәлликлә бирләшмәсилә мүмкүн олдуғуну көстәрир. Низами дә көзәллийи хейирхаһлыгдан айры көтүрмүр, онларын бир-бирини тамамладығыны сөйләйир. О, Нүшабәни характеризә эдәрәк языр:

Эркәксиз яшаян бу диши чейран
Көзәлди, көйчәкди эркәк товуздан.
Хошсөһбәт, үрәйи саф, мәтанәтли
Бир пәри әндамлы, хош тәбиәтли.

Низаминин фикринчә гадын о заман сөзүн там мә'насында көзәл ола биләр ки, о «эркәк товуздан көйчәк» олмагла бәрабәр, «хошсөһбәт, хоштәбиәт, үрәйи саф» бир гадын олсун.

Сократ көстәрир ки, тәбиәтдә мәгсәдә уйғун олан шей көзәлдир. Эйни фикри Низами дә сөйләйир. «Едди көзәл» поэмасында едди иглим падшаһы гызларынын һекайәләрини Низами едди рәнкин тә'рифи илә гуртарыр.

О, һәр рәнкин үстүнлүйү мүәййән бир мәгсәдә уйғун олдуғу, мүәййән бир мә'на ифадә этдийи үчүн көзәл сайылдығыны гейд эдир.

Рәнкләрин яхшысы гарадыр, гара,
Балыг бели һара, сүмүйү һара?
Гара түкдүр верән кәнчликдән нишан,
Гаралыг көстәрәр ағ үзү чаван.

Үрәк ачан олур сары һәр заман,
Һалвая тәм верәр анчаг зә'фәран...
Сарыдыр, шәнлийин маясыдыр зәр,
Сары кил ән баһа гиймәтә кедәр.

Әкинә рөвнәгдир ялныз яшыл рәнк,
Одур мәләкләрә верән мин бәзәк,
Яшыллыг һәр шейин тәравәтидир;
Яшыл рәнк көзләри ишыглы эдир.
Битки яшыллыгла һәмаһәнк олар,
Чаванлыг һәр заман яшыл рәнк олар.

Эй инсан оғлунда яхшылыг кәзән,
Әсл яхшылығы ал рәнкдә бил сән,
Гызыл күл олмаса гырмызы һәркаһ,
Күлләрин ичиндә сайылмазды шаһ.

Күндүзүн ишығы ағлығындадыр,
Айын ярашығы ағлығындадыр.

Һәр бир рәнки тә'рифләдикдә Низами о рәнкә һәятда ән чох уйғун олан хассәләри көзәл гәбул эдир.

Низами көстәрир ки, хейирхаһлыг көзәллийин биринчи пилләсидир. Инсан хейирхаһлығы һәятда, инсанлар арасында көстәрә билир. Низами Фәрһад сурәтиндә әсл көзәллийи ярадычы әмәкдә көрмүшдүр. Гәдим юнан һейкәлтәрашлары көзәллийи Марафон чөлүндән көндәрилмиш бир чаванын сурәтиндә тәчәссүм этдирмишләр. Бу кәнчи ағыр зәһмәтлә баша кәлән гәләбәдән сонра күчдән дүшмүш, үзү-көзү тоз вә тәрлә өртүлмүш бир шәкилдә тәсвир эдирмишләр.

Низами дә әсл көзәллийи Бисутун дағыны яран гәһрәман Фәрһадын сурәтиндә тәсвир этмишдир.

Бу көзәллик гүввә, әмәк нәтичәсиндә әлдә эдилмишдир. Гүввәдә, икидликдә, чаванлыгда көзәллик тапан Низами языр:

Зирәк адам мәләкдир, мәләк,
Зирәклик көзәлдир, әчәбдир керчәк.
Торпаг вүчудуна вурма мин бәзәк.
Инсана гуш кими садәлик кәрәк.
(«Едди көзәл»)

Һәят йох, кәнчлийи алынча хәзан,
Кәнчлик галмайынча галмасын инсан.
Кәнчликдир инсана көзәллик верән,
Көзәллик сөнәрсә гәлб олурму шән?»
(«Едди көзәл»)

«Чан бәзәнмәлидир, чан бәзәйилә»—дейән Низами әсл гүввәни, кәнчлийи ялныз онун тәбии шәклиндә көзәл һесаб эдир.

Көзәллийин заһири хүсусиййәтләрини аһәнк, өлчү, симметрияда көрән Әрәсту кими Низами дә көзәл көрүнән шейләрдә өлчү вә аһәнкин әһәмиййәтини гейд эдир:

Бир чалғы тутмаса нәғмәйә аһәнк,
Нәғмә чалынса да тез кәсиләчәк.
(«Лейли вә Мәчнун»)

Никбин бир сәнәткар кими Низами әсл эстетик нәш'әни шадлыгда, севинчдә көрүр:

Һәр шеир шадлыгла кәлсә нәфәсә
Бейт һадисәйлә башлаяр рәгсә.
Одур ки, дүняда әзәл замандан
Кәдәрдән, гүссәдән гачмышдыр инсан.
(«Лейли вә Мәчнун»)

Яхуд:

Инсаны сарсыдыр көз яшы, налә,
Аһ дейиб оф дейән чатмаз кәмалә.

Инсанларын сәадәтини тәмиз гәлбдән арзулаян шаир һәятда хошбәхтлийи, хейирхаһлыгла вәһдәт тәшкил эдән йүксәк көзәллийи тәрәннүм эдир.

Низами сурәти Азәрбайҹан совет тәсвири сәнәтиндә

Азәрбайҹанын бөйүк шаири Низаминин әсл шәкли бизә кәлиб чатмамышдыр. Низаминин әсәрләрини охуян һәр кәс бу әсәрләрин мүәллифини әдаләтли, тәвазө'кар, инсанпәрвәр, узагкөрән, мөһкәм ирадәли, вәтәнпәрвәр вә өз дөврүнүн бүтүн элмләринә бәләд олан мүтәффәккир бир шәхс кими тәсәввүр эдир.

Низами кими даһи бир шаирин сурәтини яратмаг, шаирә хас олан сәчиййәни вермәк, XII әсрин бөйүк бир мүтәфәккирини һәгиги бир шәкилдә тәсвир этмәк, бизим совет рәссам вә һейкәлтәрашларымыздан бөйүк сәнәткарлыг тәләб эдир. Бундан башга Низами сурәтини реалистчәсинә тәсвир этмәк үчүн Низами дөврүнүн мәдәнийәти, кейимләри вә саирә илә яхындан таныш олмаг лазым кәлир.

Бу чәтинликләрә бахмаяраг рәссам Гәзәнфәр Халыгов Низами сурәтинин тәсвири сәнәтдә ярадылмасында илк мүвәффәгиййәтли аддым атмышдыр.

Халыговун тәсвир этдийи Низами сурәти 137—106,5 өлчүдә кәтан үзәриндә яғлы бояларла чәкилмишдир. Әсәр Низами музейиндәдир. Бу сурәтдә Низами отурмуш, сол әли илә дизләри үзәриндәки дәфтәри гутмуш, сағ әлиндәки гәләмилә дәфтәри язмаға һазырлашмыш вә башыны сол чийнинә тәрәф дөрддә үч вәзиййәтиндә чевирмиш олдуғу һалда өн көрүнүшдән (en face) тәсвир эдилмишдир.

Низаминин баш өртүсү үзәриндән сарылмыш учу сачаглы ағ рәнкли чалмасы гара саггалына мәвази олараг далғавари бир сурәтдә үзүнә доғру салланмышдыр.

Низаминин Азәрбайҹан руһуна уйғун олан палтарына әлавә олараг сол чийниндән салланыб китабын алтына дөшәнмиш гырмызымтыл өртүк сурәтин үмуми көзәллийинә, колоритинә мүсбәт тә'сир көстәриб, онун тамашачы үчүн анлашылмасына ярдым эдир.

Сурәтә бахаркән бу өртүк бизим нәзәримизи Низаминин дизи үстүндәки дәфтәрә вә шаирин әлләринә ҹәлб эдир. Һәм дә эйни заманда Низаминин үзүнү даһа чох көзә чарпачаг бир дәрәҹәйә кәтирир. Рәссам, Низамини фәалиййәтдә, әсәр языркән вә шаирләрә мәхсус бир һәрәкәтдә тәсвир этмәйә наил олмушдур.

Әсәрдә Низами гашлары чатылмыш, алны вә үзү гочалара мәхсус гырышыглардан мәһрум, көзләри исә намә'лум бир нөгтәйә дикилмиш бир тәрздә тәсвир эдилмишдир. Лакин тәәссүф ки, Низаминин бу бахышларында биз онун хәяла далдығыны йох, һәята олан лагейд, битәрәф мүнасибәтини охуюруг. Низаминин үзүндән онун психоложи аләмини охумаг чәтиндир. Низами сурәтини ярадаркән онун дахили аләмини тәсвир этмәк үчүн һейкәлтәрашлара нисбәтән рәнк сәнәткарларынын даһа чох имканлары вардыр.

Ишыг, көлкә вә боялардан усталыгла истифадә эдән рәссамлар тәсвир этдикләри сурәтләрин сәчиййә вә мүхтәлиф эмосинал һалларыны һәмишә реалистчәсинә верә билмишләр. Бөйүк сәнәткарлар тәсвир этдикләри сурәтин сәчиййәви чизкиләрини тамашачыя чатдырмаг үчүн әсәрин һашийә вә фонундан да истифадә этмишләр.

Халыговун әсәринин фону исә әсәрин мәзмун вә идеясына, Низами сурәти үчүн сәчиййәви ола биләчәк бир шей әлавә этмәйиб, Низами сурәтинин ярадылмасына аз ярдым эдир. Чүнки Низаминин архасында тәсвир эдилмиш пәрдә (сағында) вә тутғун фәза (солунда) бөйүк шаирин шәхсиййәтини айдынлашдыра билмәдийиндән сурәт үчүн сәчиййәви фон тәшкил эдә билмәмишдир.

Лакин бунунла белә рәссам Халыговун ятратдығы Низами сурәти даһи шаирә хас ола биләчәк бир сыра чизкиләрә маликдир. Тамашачы әсәрә бахаркән бөйүк шаирин һәгигәтән белә көрүнүшдә, кейимдә, һәрәкәтдә ола биләчәйинә инаныр. Рәссам сәчиййәви сурәт ярат-

магдан чох, узун заман хатырда гала биләчәк бир композисия яратмаға мейл этмишдир. Рәссамын үмуми композисиясына табе этдирилән сурәт, зәриф әлләрә малик олдуғу һалда, пәһләван бәдәнли вә чәнәсини синәсинә гысмагла мәғрур, һаким вәзиййәт алмыш һалда тәсвир эдилмишдир.

Рәссам Халыговун тә'сирли композисиясы Низами сурәтинин ярадылмасында чидди бир аддым сайыла биләр. Халыговун бу әсәри ондан сонра ярадылмыш бүтүн Низами сурәтләринә өз тә'сирини көстәрмишдир. Һеч шүбһәсиз рәссам, шаир Низаминин фәрди хүсусиййәтләрини өз Низами сурәтиндә чәмләшдирмәклә бөйүк шаирин реал вә камил сурәтини яратмаға наил олачагдыр.

***

Һейкәлтәраш Фуад Әбдүррәһмановун һазырладығы Низами һейкәли бөйүк шаирин сурәтини яратмагда атылан икинчи мүвәффәгиййәтли аддымдыр. Бу һейкәлдә Низами Халыговун әсәриндә олдуғу кими чалмалы башыны сол чийнинә тәрәф бурмуш, узагдара бахыркән тәсвир эдилмишдир. Лакин бу һейкәлдә Низами даһа мүтәһәррик вә сәрбәст вәзиййәтдә тәсвир эдилмишдир. Сол аяг азча бүкүлүб ирәли атылмагла, һейкәлин ағырлығы сағ аяг үзәринә дүшмүш, бүкүлмүш кағыз тутан сол әли сол будуна гысылмыш, чухасынын сол әтәйи чуха алтындан сарынмыш гуршаға (өн тәрәфдән) илишдирилмиш, сағ әли дә гуршагда әмәлә кәлән бу дүйүн ериндән мөһкәм тутмуш бир һалда тәсвир эдилмишдир. Чуханын сол әтәйинин гуршаға санчылмасы нәтичәсиндә сол аяғын ирәли атылмыш азча бүкүлү вәзиййәти көрүндүйү һалда, сағ аяг чуханын сағ әтәйи илә өртүлү олдуғундан көрүнмәйир. Низаминин башынын чалмасынын бир учу онун сағ чийнинә салланыр, дикәр учу исә башынын орта һиссәсини бир золаг шәклиндә архая доғру өртүр. Низаминин гашлары чатылмыш, нәзәрләри узаглара дикилмишдир. Симасы сакит вә чиддидир. Һейкәлин алмыш олдуғу вәзиййәт, аягларын сәрбәст дурушу, сағ әлин гуршагдан бәрк тутуб сол әлин будуна гысылмасы вә башынын ракурс вәзиййәти Низаминин мөһкәм ирадәсини, гәтиййәтини, мөһкәмлийини вә өзүнә инамыны ифадә эдир. Тәсвир этдийимиз вәзи-

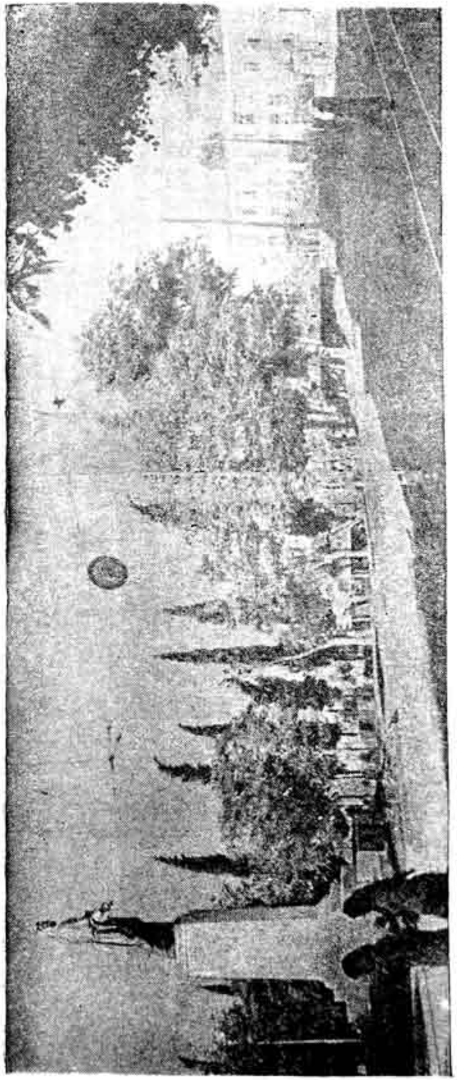

Кировабад. Низами бағы вә абидәси

йәт Низаминин яшамагда олдуғу кәркин руһу аләми бизә нәгл эдир. Низаминин санки дахили бир чәтинликлә мүбаризә апардығыны вә галиб кәлмәк үчүн бүтүн гүввәтини топлайыб кәркин бир вәзиййәт алдығыны өз гуршағындан япышмасындан вә сол әлиндәки кағызы сыхмасындан һисс эдирик. Һейкәлин үзүнүн сакит вә чидди ифадәси бәдәнин бу кәркин вәзиййәтинә уйғун верилмәмишдир. Чалма өз далғавари салланышы илә чуханын бу гатлары вә һәчминә тәбиилик вермәклә һейкәлин башы илә көвдәсинин вәһдәтини тәбииләшдирир.

Беләликлә Низаминин башына бахыркән нәзәрләримиз чалма вә бәдәнин үзәринә вә гуршаға сарынмыш палтарын сол әтәйи васитәсилә һейкәлин сол ярым һиссәсинә кечир вә палтарын гатлары васитәсилә һейкәлин үзүнә гайыдыр. Беләликлә нәзәримиз һейкәлин үзәриндә арам билмәдән чөвлан эдир. Һейкәлтәраш чалма вә палтардан һейкәлин һиссәләри арасында композисия вәһдәти яратмаг үчүн истифадә этмишдир.

Әкәр Низаминин палтары өз тәбии гатлары вә кенишлийи илә һейкәлә бир әзәмәт вериб сурәти бизим нәзәримиздә учалдырса, ишыг нәтичәсиндә һейкәлин үзәриндә яранан ишыг вә көлкәләр Низаминин фәзада тутдуғу мөвгеи, һәчми даһа да тәбииләшдирир.

Әбдүррәһмановун Кировабадда гоюлмуш Низами һейкәли Бакидә гоюлачаг Низами һейкәлинин композисиясынын эйнидир.

Әбдүррәһмановун кипсдән һазырламыш олдуғу бүстдә шаир һәмин кейимдә, чалмада вә башы 45 дәрәчә сағ чийнинә тәрәф бурулмуш һалда тәсвир эдилир. Бүстдә Низаминин сағ чийнинә салланмыш чалмасынын учу онун һәм сaггалына истигамәт верир, һәм дә сағ чийниндән бәдәнә сарылмыш өртүклә бирләшиб баш илә синә һиссәсинин композисия вәһдәтини тәшкил эдәрәк бүстә бир ярашыг бағышламыш олур. Һейкәлтәраш бүстин үзүндә фәрди хүсусиййәтләр вермәйә чалышмышса да, конкрет бир сәчиййә яратмаға мүвәффәг олмамышдыр. Низаминин үзүндән онун никбин яхуд бәдбин, рәһмли яхуд ачыглы, йохса да лагейд олдуғуну гәт этмәк чәтиндир.

Халыгов Низами сурәтинин үмуми чизкиләрини вә композисиясыны яратмышдырса, Әбдүррәһманов бу композисияя уйғун, реал һәрәкәт вә дуруш илә Низами су-

рәтинә чанлылыг вә тәбиилик вермишдир. Халыговун вермиш олдуғу лирик, шаиранә һәрәкәти Әбдүррәһманов өз әсәриндә даһа тәбии, даһа сәрбәст вә ирадәли, чанлы бир һәрәкәтә чевирмишдир.

Бу ики бачарыглы сәнәткарын Низами сурәтинин ярадылмасындаки көркәмли наилиййәтләри бу саһәдәки әсас чәтинликләрә үстүн кәлмишдир.

Һеч шүбһәсиз һәр ики әсәр Азәрбайчан совет сәнәтинин көркәмли наилиййәтләриндән сайылмагдадыр.

НИЗАМИ ӘСӘРЛӘРИНИН НӘСР ТӘРЧҮМӘСИ

ХОРАСАНЛЫ ВӘ ХӘЛИФӘ[1]

Бир хорасанлынын әли ашағы дүшмүшдү, яхшы газана билмирди. Чохлу пул әлә кәтирмәк арзусу илә йығышыб Бағдада кетди. Орада бир нечә һийлә ишләтди. Ахырда кәләйи баш тутду. Онун мин мисри гызылы варды. Бу чүр саф гызыл һеч Румдаки сәррафларда да тапылмазды.

Хорасанлы бу гызыллары сүһанла[2] сүртүб овду, күл ярпағына гатыб хәмир кими йоғурду. Сонра бунлардан бир нечә күлчә гайырыб һийләсини ишләтмәйә башлады. Бир әттарын янына кәлиб күлчәләри сайыб она верди вә деди:

— Бунлары сәнин янында әманәт гоюрам. Гой бир аз янында галсын, сонра бунларын нечә күлчә олдуғуну биләрсән вә бу оюна әһсән дейәрсән. Мән бунлары сәнә бир динара сатырам, анчаг сән бунлардан чохлу пул газаначагсан. Бир вахт мән өзүм бу күлчәләри бирә-он гиймәтә сәндән кери алачағам.

Әттар деди:

— Разыям, анчаг де көрәк бунларын ады нәдир?

Хорасанлы:

— Тәбәрйәкдир,—дейә чаваб верди вә бунунла да сөһбәтини битириб чыхыб кетди.

О, әттарын янындан гайыдыб яландан кимякәрлийә башлады. Хәлифәнин сарайына белә бир хәбәр чатдырды:

— «Шәһәримизә бир нәфәр уста кимякәр кәлиб дейир ки, кимя ишиндә мәнә бәрабәр уста тапылмаз. Һеч кәс мәнә чәваһираты танымагда чата билмәз. Истәсәм иксирлә бири он, ону йүз, йүзү дә мин эдәрәм. Сиз мәнә йүз динар верин, мән сизин йүз динарынызы мин динар эдим.

[1] «Игбалнамәдән».
[2] Сүһан—дәмири йонан аләт.

Мәнә инанмасаныз үстүмә бир нәфәр көзәтчи тә'йин един, янымда дуруб ишимә көз етирсин. О адам һүнәрими тәсдиг этсә даһа һеч кәсин мәнә сөз демәйә ихтияры олмасын, йох көрсәниз ки, яланчыям, лап истәсәниз, әмр эдин бойнуму вурсунлар».

Хәлифә бу сөзләри ешдәркән чох тамаһланды. О кишийә бол гызыл верди. Киши дә түлкү кими өз һийләсини ишләтмәйә башлады. Алдығы гызыллары шәраба вериб ичди. Чәмиси он гызылы галанда кимякәрлик оюнуна башлады. Әввәлчә зәркәр кими бир күрә гурду, бир габа чүрбәчүр дәрманлар төкдү, шәһәрин һәр еринә адам көндәрәрәк тәбәрйәк ахтармаға башлады. Анчаг тәбәрйәк һеч ердә тапылмады. Ахырда устанын шакирдләри һәмин эттарын эвини ахтарыб тапдылар. Она саф гызыл пул вериб күлчәләри алыб кәтирдиләр. Гочаг хорасанлы күлчәләри алынча сәнәтини көстәрмәйә башлайыб онлары бир-бир доғрады вә янар очағын ичинә төкдү. Очагда күлчәләрә гарышан башга маддәләр янды, ердә халис гызыл галды. Әримиш гызылы күрәдән габлара төкүнчә ягут кими саф гызыл алынды.
Хәлифә буну эшидиб көһнә мә'дәндән саф гызыл алындығына инанды. Устая вердийи гызылын он гат артдығыны көрәрәк севинди вә бу уста васитәсилә өз хәзинәсини долдурмаг гәрарына кәлди. Кишийә һөрмәт этмәйә башлады. Бу дәфә она он мин ә'ла гызыл көндәриб белә бир сифариш этди:

— Уста, бунлары да ишә вер, мән сәнин хәчаләтиндән чыхарам. Бундан сонра сәнин үстүндә һеч бир көзәтчи олмаячаг. Сәндәки сәдагәт, һүнәр артыг һәр кәсә мә'лумдур. Биринчи ишин көстәрди ки, сән чох һүнәрли вә маһир бир адамсан. Сән әһдинә дүз чыхдын.

Киши мин наз илә бу хәзинәни гәбул этди вә дәрһал гачмаг үчүн һазырлашмаға башлады. Хәлифәнин мә'мурларыны хам салмаг үчүн бир нечә кечә онлар илә ичиб кейф чәкди. Бир кечә дә яландан узаныб өзүнү ятмыш кими көстәрди. Мә'мурлары юхуя вериб әрәб атларындан, зирәк гуллардан бир нечәсини көтүрдү. Гызыллары бир нечә һейвана йүкләйиб кизли бир йол илә бир таһәр гачды. Һеч кәс онун нечә гачдығыны көрмәди.

Хәлифә бу ишдән хәбәрдар олунча хорасанлынын һийлә ишләтдийини анлады. Ядына дүшән бирчә тәбәрйәк олду, галан шейләр она юху кими кәлирди. Һәмин эттары тапдырыб әһвалаты ондан сорушду. Эттар билдийини нағыл этди. Хәлифә бу һийләни эшидинчә күлдү:
— Ха—ха—ха! Гәрибә кәләкбаз имиш! Ахы бир дейин көрәк бу тәбәрйәк нә олан шейдир?
Катибләрдән бири эһтирамла тә'зим эдиб деди:
— Хәлифә саг олсун, тәбәрйәк, йә'ни: өйрән ибрәт ал!
Өйрән, ибрәт ал! Адам кәрәк һәр ишиндә айыг олсун. Өзүнү әфсунчуларын әфсунундан горусун. Анчаг, тәәссүф ки, дүняда сахта кимядан яхасыны гуртаран адам чох аз тапылыр.

ЧОБАН ВƏ ҮЗҮК[1]

Бир күн Искəндəр тахта əйлəшмишди. Алимлəри янына чағырыб бир мəчлис гурмушду. Əн башда Əфлатун отурмушду. Падшаһ онун ичад этдийи сазын чалдығы гəрибə һавалара һейран галараг деди:

— Эй дүня көрмүш гоча, кəл бизə бир аз сиррлəр хəзинəсиндəн данышн. Сиз алимлəр билик гыфылынын ачарысыныз. Билик анчаг сизин сайəниздə ашкар олур. Бир сөйлə көрəк кечмишдə сиздəн Биликли алимлəр олмушму? Сиздəн əввəлкилəр элə бир шей ичад эдиблəрми ки, бу күн сизин ондан башыныз чыхмасын?

Əфлатун падшаһа дуа эдиб деди:

— Бəли, бу фəлəк бир чох əфсунлар ичад эдиб ки, бизим ағлымыз онлара ирмəз. Кечмишдə алимлəр чох ишлəр көрмүшлəр, чох əфсун вə һийлəлəр яратмышлар. Индики заманда онларын һеч йүздə бирини дə билəн йохдур. Падшаһ изин версə мəн о сиррлəрин йүздə бирини сөйлəрəм.

Искəндəр разылыг вериб Əфлатундан о сирри ачмасыны рича этди.

Əфлатун:

— Өмрүн узун олсун, падшаһ,—деди—сəнин элмфəннə чох мəһəббəтин вар. Мəн дə сəнин үчүн данышырам.

Əфлатун бу сөзлəри дейиб белə бир һекайə башлады:

— Дейирлəр ки, бир заман исти илə бухар əл-əлə вериб дүняя бөйүк бир зəлзəлə салмышды. Зəлзəлəдəн ер үзүндə ири ярғанлар ачылмышды. Бу ярғанын ичəрисиндə галай илə мисдəн төкүлмүш ат һейкəлинə бəнзəр бир шей яранмышды. Һейкəлин бөйрүндə бир дешик вар иди. Санки су узун мүддəт бу һейкəлин бөйрүнү юмуш вə бу дешийи ачмышды. Күнəшин ишығы

[1] «Игбалнамəдəн».

бу дешийə дүшдүйү заман кəнардан баханлар бурада нə исə тилсимли бир шей көрəрдилəр.

Күнлəрин бир күнүндə бир чобан чөлдəн кечəркəн бу тилсими көрүб тез ярғана энди вə бурада һейкəлин бөйрүндəки оюға бахмаға башлады. Күнəшин ишығы юхарыдан дүшүб оюғу ишыгландырмышды. Чобан бир аз да диггəтлə бахандан сонра оюғун ичиндə саралмыш бир мейит көрдү. Мейитин һеч бир түкү дə əксик дейилди. Бармағында бир үзүк вар иди. Үзүйүн гашы Мүштəри улдузу кими пар-пар парылдайырды. Чобан дəрһал үзүйү мейитин бармағындан чыхарыб овчуна алды. Көздəн кечирəрəк севинчлə бармағына тахды. Мейитин о ян-бу янына бир аз да ахтарды, анчаг даһа башга бир шей тапмады. Ярғандан чыхыб йолуна дүзəлди вə сүрүсүнүн янына кəлди. Кечəни сүбһə кими ята билмəйиб сəбрсизликлə сəһəрин ачылмасыны көзлəди. Тез ағасынын янына кедиб үзүйү она көстəрмəк вə гиймəтини өйрəнмəк истəйирди. Дан ери сөкүлүб күнəш доғунча сүрүнү дағa өтүрүб өзү ағасынын янына гачды.

Чобанын ағасы чобанын кəлдийини көрүб ону хош диллə диндирди, гоюн-гузудан хəбəр сорушду. Чобан ағасынын сорушдуғу бүтүн сөзлəрə айдын чаваб верди. Анчаг чох гəрибə иди, чобан ағасы илə сөһбəт эдəркəн арабир көздəн итирди. Бир дə чобан көздəн итəндə ағасы ачыгланмаға башлады:

— Бу нə оюндур,—деди—арабир көздəн итирсəн, сонра енə дə көзүмə көрүнүрсəн. Дурдуғун ердə əфсунчу олмусан, нəдир? Бу сиррли пəрдəни һарадан тапмысан?

Чобан бу сөзлəрə əввəл һейрəт этдисə, сонра бу тилсимин үзүкдə олдуғуну анлады. Сөһбəт эдəркəн о үзүйүн гашыны ойнадырды. Парлаг вə сиррли гаш каһ бурулуб алта кечир, каһ да үстдə дурурду. Гаш үстдə дураркан чобан көзə көрүнүрдү, гаш алта, овучун ичинə кечəндə чобан көздəн итирди. Бу үзүк элə бир тилсимлə гайрылмышды ки, һəр кəс ону бармағына тахсайды адамлар ону көрə билмəздилəр.

Чобан бу сиррли оюну баша дүшүб үзүк барəсиндə ағасына һеч бир сөз демəди вə чөлə гайыдыб үзүйү дағда-дашда сынамаға башлады. Үзүйүн сиррли олдуғуна тамамилə инанандан сонра шəһəрə кəлиб фəлəк кими оюнбазлыға башлады. Һəр ерə кедиб көзə көрүнмəк

истәмәдийи заман үзүйүн гашыны овчунда сахлайырды, көзә көрүнмәк истәйәндә исә гашы бармағынын үстүнә галдырырды.

О, бир чох оюнлар чыхардыгдан сонра бир күн әлинә бир гылынч алыб сарая кирди вә бир баш падшаһын јанына кетди. Кимсәнин көзүнә көрүнмәдән динмәз-сөйләмәз падшаһын јанында әјләшди. Падшаһын мәчлисиндән адамлар дағылыб кедәндән сонра онун көзүнә көрүндү. Падшаһ бу ишдә чох горхуя дүшдү, чарәсиз галараг тәслим олуб деди ки:

— Кимсән, нәчисән, нә истәйирсән? Сәни бурая ким көндәриб?

Чобан өзүнү бир аз да дартараг:

— Мәнми кимәм?—дейә сорушду—Пейғәмбәрәм. Хошбәхт олмаг истәйирсәнсә мәнә иман кәтир. Инанмасан, әлимдә мө'чүзүм дә вардыр. Истәсәм елә едәрәм ки, мәни һеч кәс көрмәз.

Падшаһ чобандан горхараг она бей'әт етди. Бүтүн әһали дә чобана иман кәтирди. Чобан ахырда падшаһлығы да әлинә алды.

Әфлатун һекайәсини битириб әлавә етди:

— Сән бир гашдаки һикмәтә бах! Бу гашын сайәсиндә ади бир чобан дөнүб пейғәмбәр олду. Гашы гайыран о алимләрин мәһарәтини көрүрсәнми? Онларын бу чүр сеһирләринә биз мат галмышыг. Мән бу үзүк барәсиндә чох дүшүнмүшәм, анчаг онун сиррини һәлә дә баша дүшә билмәмишәм.

Әфлатунун бу сөһбәти падшаһа чох хош кәлди. Мәчлисдә отуранларын һамысы бу һекайәдән ибрәт алдылар.

РӘССАМ МАНИНИН ҺЕКАЙӘСИ[1]

Рей өлкәсиндә Мани адлы мәшһур бир рәссам јашайырды. О, бир күн бурадан Чинә көчмәк гәрарына кәлди. Онун Чинә көчмәк хәбәри һәр тәрәфә јайылды. Чинли рәссамлар Манинин кәлдийини ешидинчә ону имтаһан етмәк фикринә дүшдүләр. Онлар Манинин кечәчәйи јолун кәнарына кәлиб орада ахар су һовузуна бәнзәр бир һовуз чәкдиләр. Һовуз нә һовуз! Санки күләк сую һәрәкәтә кәтирир, суюн үстүндә дә далғалар ойнашараг сәһили өпүр. Рәссамлар өз мәһарәтли фырчалары илә һовузун әтрафында бир чох чай гырағында битән отлардан вә чичәкләрдән дә чәкдиләр. Һеч кәс буна шәкил демәзди, бу су илә долу һәгиги бир һовуз иди.

Узаг чөлләрдән кечиб кәлән Мани бурая чатаркән һовузу көрүб севинди. Сусузлугдан аз гала тагәтини итирәчәкди. Һовузун јанына йүйүрүб, бош кузәсинин ағзыны ачыб һовуза узатды. Анчаг кузә дашлара дәйиб пул-пул олду. Мани чинли рәссамларын она кәләк кәлдикләрини анлады вә о да әвәзини чыхармаг истәди.

Фырчасыны чыхарыб чох мәһарәтлә һовузун үстүндә бир өлү ит шәкли чәкди. Итин чәмдәйинә һәр тәрәфдән гурдлар дарашмышды. Рәссам бунунла сусузлара анлатмаг истәйирди ки, су мурдардыр, бу һовуза яхын кәлмәйин. Сусуз бир адам бунун шәкил олдуғуну гәт'ийән анламаз, һәгигәтән көзәл һовуза гурдланмыш бир ит чәмдәйинин дүшдүйүнү күман едәрәк үрәйини дидиб төкәрди.

Манинин белә бир шәкил чәкмәк хәбәри Чинин һәр еринә јайылды. Чин рәссамлары һовуза бахыб Манинин фырчасындаки мәһарәтә һейран галдылар. Һамысы бир ағыздан тәсдиг етди:

— Бәли, Мани һәгигәтән бөйүк сәнәткардыр!

[1] «Шәрәфнамәдән».

ШӘКӘР[1]

Бир күн Хосров падшаһларын гайдасы илә бир мәчлис дүзәлдиб отурмушду. Бүтүн әтрафдаки шаһлар Хосровун әлини өпмәк үчүн онун әтрафына топлашмышды. Һамы тә'зимлә даянмышды. Исфаһандан Рейә, Чиндән Рума гәдәр бүтүн өлкәләрин падшаһлары тахтын өнүндә әйләшмишди. Чин падшаһындан тутмуш Зәнкибар падшаһына гәдәр һамы Хосровун шәрәфинә ичмәк үчүн гәдәһ галдырмышды. Саги бир нечә дәфә шәраб вердикдән сонра падшаһларын үзүндәки утанчаглыгдан бир әсәр галмады. Шаһлар шаһы Хосров һәя пәрдәсини үзүндән көтүрдү вә ачыг данышмаға башлады.

— Мәнимлә бир ятагда ятмаға лайиг олан көзәлләри дүняның һансы ериндә тапмаг олар?—дейә мәчлисдәкиләрдән соруشду.

Мәчлисдәкиләрин бири деди:

—Ләтифлик бир хәзинәдир. Бу хәзинә исә Рум өлкәсиндәдир.

Бир башгасы деди:

— Көзәллик Чин өлкәсинә мәхсусдур, Чин көзәлләринин тә'рифи дастанларда сөйләнилир.

Адамлардан бири деди:

— Кишмир көзәлләри тамамилә нөгсансыз олурлар.

Бир айрысы да деди:

—Исфаһан шәһәриндә Шәкәр адлы бир көзәл вар. О шаһларын мәчлисинә лайиг бир гыздыр. Ширинликдә шәкәрдән чох үстүндүр. Хурма онун ағзынын ширинлийи янында дадсыз бир шейдир. Шәкәрдән данышма, чүнки о, Шәкәрин эвиндә доғулмуш бир гулдур. Ики көзү су илә долу күл кимидир. Нәркиз онун көзләриндән утанараг өзүнү юхулуға вурмушдур...

Анчаг бу көзәлин бирчә эйби вар: бөйүк вә кичик илә рәфтарында өзүнү чох сәрбәст һисс эдир. Күләк кими һәр ерә келиб чыхыр, лалә кими һәр кәслә ички ичир. Һәр кәслә меһрибан рәфтар этсә о адам бу гызын йолунда бүтүн вар-йохундан кечәр. Ону бир кечә гучаглаян адам һәмин кейф кечәсини һеч вахт унутмаз.

Бу тә'риф Хосрову гызышдырды. Шәкәри үрәйиндән чыхара билмәйирди. Анчаг Исфаһандан Шәкәри янына чағырмағы да өзүнә лайиг билмирди. О бир ил тамам бу фикри башында доландырыб сәбр этди. Онун бу арзусундан һеч кәс хәбәр тутмады.

***

Хосров бир илдән сонра ата миниб йола чыхды. Исфаһана чатыб көнүл ачан бир ердә яшамаға башлады. Бүтүн Рум өлкәси көзәлликдә бу ерә чатмазды. Бурада көзәл үзлү вә кейфчил бир тайфа яшайырды. Ишрәт мәчлисиндә отуранда үзләри күндүздән дә ишыглы олурду. Хосров кейфә башлады. Ички ичир вә азад көзәлин дәрди илә яныб говрулурду. Кизлинчә о көзәлин ерини сорағлашырды. Ахырда һарада яшадығыны өйрәнә билди.

Хосров астача гапынын һалгасыны вурду. Гулағы сырғалы бир гулам гапыны ачыб байыра чыхды. Гулам гапыда көзәл үзлү бир чаван көрдү вә бунун падшаһ олдуғуну анлады. Падшаһ атындан ерә дүшдү. Гулам дәрһал аты отлаға өтүрдү, онун өзүнү исә һөрмәтли гонаг кими эйванын ичинә апарды.

Хосров өз арзусуна чатмаг мәгсәдилә мәчлисдә әйләшәркән бир чох гызыл пул хәрчләди. Шәкәрин мәчлисә кәлмәсинә ичазә верди. О, истәйирди ки, Шәкәр янына кәлиб өз шәкәр додагларыны ачараг онунла сөһбәт этсин. Шәкәр әлиндә күләб илә долу бир чам мәчлисә кәлди. Ағзы шәкәрлә долу иди. Ширин дили варды. Хумар көзләри юхулу кими көрүнүрдү. Ады Шәкәр, дады шәкәр, өзү дә шәкәр иди. Исфаһанда гайрылмыш бир набат иди. Сачындан парча-парча мүшк төкүлүрдү. Күләндә эв гәнд илә долурду.

Шәкәр ерә отурду ва дәрһал Хосрова шәраб верди. Аман аллаһ, белә бир көзәл яр янында әйләшә, эв дә ки, хәлвәт ола, даһа бундан яхшы нә ола биләр! Хосров бөйүк адамлар кими әйләшмишди. Ай үзлү Шәкәр дә онун үчүн нәғмә охуюрду. О, бир-биринин далынча ири гәдәһләри долдуруб Хосрова верирди. Хосров ичдикчә юхуя әсир олурду. Ичкинин тә'сирийлә додагларынын бәнди

[1] «Хосров вә Шириндән».

ачылды, сәрбәст данышмаға башлайынча Шәкәр аяға галхыб габагларындаки шамы көтүрдү. Гәбула кечән бир үзр кәтирәрәк падшаһын хәлвәтханасындан байыра чахды. Өз боюнда бир кәнизи варды. Көзәлликдә вә зирәкликдә Шәкәрин өзүнә бәнзәйирди. Шәкәр гызылларыны вә палтарларыны кәнизә кейдириб падшаһын янына йола салды. Өзү исә кечә тәк ятды. Падшаһ сәрхош олдуғу үчүн кәнизи Шәкәр билиб сәһәрә гәдәр онунла кейф чәкди. Кәниз сәһәр янан шам кими көзәлди, чох ширин олдуғу үчүн Хосров ону Шәкәрдән сечә билмирди.

Хосровун һәрәкәтләри кәнизи һейран бурахмышды. Хосровун ағушунда галмаг она чох ләззәт вермишди. Хосровун көзәллийи дилләрдә дастан иди. Гәрибә сөзләр илә инсаны йолдан чыхарырды. Хосров бой-бухунча бүтүн уча бойлу адамлардан һүндүр иди. Һөкмранлыг вә бөйүклүкдә һамыя үстүн кәләрди. Сүмүкләри шәкәр гамышы кими ширин иди. Кечәләр шадлыг аты нә гәдәр йорулса енә дә отуз ағач йол кедә биләрди. Ән аз ички ичән күн гырх батман шәрабы башына чәкәрди.

Сәһәр ачыланда кәниз ериндән галхыб падшаһын ичазәсийлә эвдән чыхды. Кәниз Шәкәрин янына кәлиб истәр-истәмәз бүтүн кечәки ишләри ачыб данышды. Шәкәри айыг салмаг үчүн хәлвәтдә олан бүтүн ишләри она сөйләди. Падшаһ илә етдийи ишләрин һамысыны Шәкәрә деди ки, падшаһ Шәкәрдән сөз сорушанда чаваб вермәкдән ачиз галмасын.

Шәкәр шамы көтүрүб гапыдан ичәри кирди. Шәкәр илә шам икиси бир ердә даһа хош олар. Падшаһ элә билди ки, онунла кечәни бир ердә галан Шәкәр өзүдүр. Шәкәрдән сорушду:

—Бу вахта гәдәр сәнин янына кәлән гонагларын ичиндә һеч мәним кими гонаг көрмүсәнми?

Шәкәр чаваб верди:

—Эй бөйүкләр арасында мисли олмаян падшаһ! Бүтүн дүняда сәнин кими гонаг көрмәмишәм, көзәлликдә бәрабәрин йохдур. Ширин данышығын, яғлы сөзләрин, һәр бир шейин вардыр. Анчаг бирчә эйбин вар, инчимәсәйдин дейәрдим. Ағзындан пис ий кәлир. Сәнин дилин дузлудур, дуз инсанда хош гохулар төрәдир. Билмирәм нечә олуб ки, сән бу гәдәр дузлу ола-ола енә дә ағзын гохуюр.

Падшаһ Шәкәрдән сорушду:

—Бәс бунун чарәси нәдир?

Ясәмән кими ағ бәдәнли көзәл Шәкәр чаваб верди:

—Бир ил сүсәнлә сарымсаг емәлисән.

Падшаһ көзәлләр мәканы олан бу эвдән йығышыб кедәндән сонра бир ил тамам бу нәсиһәтә әмәл этди. Бир ил кечәндән сонра падшаһын ағзынын гохусу чәкилди.

Падшаһ бир кечә кечән илки кими аяға галхыб Шәкәрин һүзуруна кетди вә өз кәлишийлә онун мәчлисини бәзәди. Хосров енә дә кечән илки ширинлийи тапды. Бир гәдәр шадлыг вә әйләнчә илә мәшғул оландан сонра яваш-яваш өпүшмәк вә ойнамаға башладылар. Күмүш балдырлы Шәкәр енә кечән илки кәнизи Хосровун янына көндәрди. Өзү исә ондан узаглашды. Хосров башга ағызлара дәймиш ноғул ейирди, анчаг бундан хәбәрсиз иди, элә билирди ки, халис шәкәр ейир.

Кечәнин гошуну көчүб кедәндән сонра, сәһәр Хосров бал додаглы Шәкәрдән сорушду:

—Һеч индийә гәдәр сәнин янына мәним кими гонаг кәлмишдирми? Һеч индийә гәдәр сәни бу һәвәслә өз ағушуна алан олубму?

Шәкәр Хосрова шәкәр гәдәр ширин бир чаваб верди:

—Билдир дә сәнин кими бир ярла гучаглашмышдым. Сәнинлә онун бирчә тәфавүтүн вардыр. Онун ағзы гохуюрду, сәндән исә көзәл ийләр кәлир. Бундан яхшы даһа нә ола биләр.

Хосров Шәкәрә деди:

—Һәр кәсин эйбини көрдүйүн кими өз эйбини дә көрсән яхшы олар.

—Де көрүм мәним эйбим нәдир? һансы эйбдир ки, мәним көзәллийимә зәрәр кәтирир?

Хосров деди:

—О эйби һамы билир. Сән бир саат да олса адамлардан узаглашмырсан. Исфаһанда танынандан бәри һәр кәслә отуруб дурурсан. Замана кими һәр кәслә юшурсан. Дүня кими һамы илә эшгбазлыг эдирсән. Сән Чин нахышысан, бәзәкли гушсан, нә үчүн һәр ан ени бир будаға гонурсан.

Шәкәр чаваб верди:

—Эй чаван, йохса сән элә билирсән ки, бу шәкәрдән бир адам дадыб. Анд олсун бизи өз пәрдәси алтында сахлаян аллаһа ки, һәлә мәним исмәт пәрдәмә тохунан олмайыб. Мән етишмиш үзүм кими бир гызам. Һеч кәс мәним бағымдан бир күл дәрмәмишдир. Көрдүкләрин мәним кәнизләримдир. Сән дә онларла кейф чәкмисән.

Бәли, әввәлчә мән кәлирәм, отуруб ичирәм, мәчлиси гызышдырырам, сонра кедирәм, кәнизләрим кәлиб сәнин гойнуна кирир. Гойнуна кирән мән дейиләм, мәним кими ипәк палтарлар кейинмиш көзәл кәнизләрдир.

Хосров Шәкәрин дилиндән бу сөзләри ешидәркән өз-өзүнә деди: «Үзәриндә аллаһын мөһрү олан бир дүррүн дешилмәдийинә инанмаг үчүн онун бүтөвлүйүнү йохламаг лазымдыр».

Күнәш доғунча Хосров шәһәрә кәлиб Исфаһан бөйүкләрини янына чағыртдырды. Бал додаглы Шәкәр барәсиндә онларын фикрини сорушду. Исфаһан шәһәринин әһалиси һамысы бир ағыздан Шәкәрин пак, ләкәсиз, ағыллы бир гыз олдуғуну тәсдиг этдиләр. Дедиләр ки:

—Шәкәр өз кисәси ичиндә сахланан шәкәр кими һәмишә өз евиндә олур. Тохунулмамыш, рәнкини дәйишмәмиш бир күлдүр. Өз мәтаыны тай ичиндә бағлы сахламышдыр. Бир нечә кәнизи вар, онлары әлә верир.

Гоча гарылар да Шәкәрин бакирә олдуғуну тәсдиг етдиләр. Падшаһын талеи уғурлу иди. О, бу гәдәр милчәк әлиндән шәкәрин саламат гуртармасына севинди. Шәкәрин евинә елчи көндәрди. Гайда-ганун үзрә онунла евләнди.

ЧӨРӘКЧИНИН СӘРКҮЗӘШТИ[1]

Бир йохсул киши узаг бир мәмләкәтдән кәлиб Рума чыхды. Чох кечмәдән бу киши варланыб өзү үчүн һәдсиз дөвләт йығды. Гызыл карван-карван, хәзинәсинин сайы-һесабы йох. Һеч кәс онун бу гәдәр мал-дөвләти һардан әлдә етдийини билмирди. Бу киши өз дөвләтини дағлардан мы йығыр, дәнизләрдәнми чыхарыр—һеч кәс бу ишдән баш ачмырды. Бә'зиләри дейирди ки о, йәгин мә'дән тапмышдыр, бә'зиләри дә дейирди ки, йох, о йол кәсәндир. Бу барәдәки деди-годулар чамааты лап тәнкә кәтирди, ахырда әһвалаты падшаһа хәбәр вердиләр.

—Падшаһ сағ олсун,—дедиләр,—яд елдән бурая бир адам кәлиб. Әввәлләр лап йохсул иди, инди исә, арадан бир аз кечмәмиш, өзү үчүн о гәдәр мал-дөвләт йығыб ки, сән өз катибләрини онун сәрвәтини саймаға көндәрсән, онлар сайыб гуртара билмәзләр. Әввәлчә языг бир чөрәкчи иди, йохсул, ач доланарды, бир парча чөрәйә мөһтач иди. Инди исә лә'л илә көвһәр алыб сатыр. Ағыллы бир адам буна нә дейәр? Нә тачирдир, нә бир пешә саһибидир, нә дә әкинчидир. Ахы бу гәдәр мая онун әлинә һардан кечмишдир. Онун ким вә нәчи олдуғуну өйрәниб билмәк лазымдыр.

Падшаһын янына йығыланлар белә гәрарә кәлдиләр ки, падшаһ өзү кишини янына чағырыб бу иши хәлвәтчә өйрәнсин. Падшаһ әмр етди:

—Бу шүбһәни үстүндән галдырмаг үчүн гой бир күн о мәним яныма кәлсин вә әһвалаты мәнә сөйләсин.

Падшаһын бу әмри о кишийә чатан кими о, итаәт едиб падшаһын гуллуғуна кәлди вә тә'зим едиб падшаһын өмрүнә дуа еләди.

Падшаһ бу кишини шан вә хошбәхт көрүнчә чағырыб тахтынын янында әйләшдирди. Орадан-бурадан бир аз данышдыгдан, нәсиһәт вә зарафатдан сонра она деди:

[1] «Игбалнамәдән».

—Сән көрүнүр ки, чох хошбәхт адамсан, фәләк сәнин үзүнә хош бахыр. Дейирләр ки, сән бурая көчүб кәләркән бир парча чөрәйә мөһтач идин, инди исә бөйүк сәрвәт саһибисән. Дейирләр ки, мал-дөвләтини һеч карванлар чәкиб гуртара билмәз. Ахы бир де көрәк бунлар һарадандыр. Зәһмәт чәкилмәдән дөвләт газанмаг олмаз. Тапылан хәзинәләр исә падшаһа чатар. Әкәр бу ишин сиррини доғру сөйләсән, сәнә һеч бир зәрәр тохунмаячаг, чанындан вә малындан архайын ол. Анчаг ялан данышсан чәза көрәчәксән.

Чөрәкчи падшаһын гәзәбләндийини көрдү вә билди ки, элач дүзлүйә галыб. Шаһа тә'зим эдиб өз әһвалатыны данышмаға башлады.

—Падшаһ сағ олсун,—деди,—эшитмишәм ки, сән дүнядә һеч кәсә зүлм этмәмисән. Сәнин адын һәмишә яхшылыға чыхыб. Рәиййәтлә хош рәфтар этмисән, йолунда һамы өз чанындан-башындан кечмәйә һазырдыр. Мән бу дөвләти сәнин торпағында, сәнин сайәндә газанмышам. Буюруг версән мән бүтүн сәрвәтими сәнин ән һәгир бир гулуна тәрк эдәрәм, сонра да торпағы өпүб гапындан кедәрәм. Падшаһ әмр эдәндән сонра мән сөзүн доғрусуну нағыл этмәлийәм.

Чөрәкчи бу сөзләри дейиб өз сәркүзәштини нағыл этмәйә башлады:

—Мән бура кәләндә доғрудан да әли бош бир гулдум, йохсул бир инсан идим. Көнлүмү гәм-гүссә басмышды. Касыб бир чөрәкчи идим, анчаг бу пешәдән бир шей чыхмырды, дәрдимә дәрман олмурду. Шаһын сайәсиндә аллаһа шүкүр, мәмләкәт о гәдәр боллугдур ки, һеч чөрәйин үзүнә бахан да йохдур. Чох чалышыб-чабаладымса өзүмә бир күзәран газана билмәдим.

Яхшы бир арвадым вардыр, ганачаглы, көзәл, әлиндән иш кәлән арваддыр. Бир күн мәндән һамилә олду. Күзәранымыз чох ағыр кечирди, аллаһ биздән өз лүтфүнү кәсмишди. Арвадым мишкин әтриндән дә пак иди, анчаг нә этмәк ки, емәк үчүн гуру чөрәкдән башга бир шей тапмырдыг. Арвадын доғмаг вахты чатанда мәндән бир парча чөрәк истәди, эвдә емәк үчүн һеч бир шей йох иди, һамымыз дәрдин чохлуғундан үрәйимизин ганыны ейирдик. Эвдә мәнлә арваддан башга һеч кәс йох иди. Деди:

— Ай киши өлүрәм, бирчә дадыма чат, мәнә бир аз шорба дүзәлт. Бир аз шорба дадсам, бәлкә дириләрәм Йохса бу өмүр йолдашыны өлмүш бил. Әҹәл күләйи кәмими батырачагдыр.

Мән нازлы ярымы бу һалда көрүнчә тез ағлая-ағлая эвдән чыхдым. Она емәли шей тапмаг үчүн шәһәри, кәнди, һәр яны кәздим. Анчаг бүтүн гапылар үзүмә бағлы иди. Замана мәни бәдбәхт яратмышды. Кәздим, кәздим, ахырда хараба шәһәрин кәнарында кичик бир отаға раст кәлдим. Харабая кириб дөнә-дөнә ораны ахтардым. Бир ачкөз див кими һәр ери алт-үст этдим. Ким билир бу сарай нә вахтдан галырды, гапысыны тоз торпаг басмышды. Диггәтлә бахаркән сарайын ичиндә од яндығыны көрдүм, бурада халвар-халвар одун ындырылмышды. Бир зәнчи атәшпәрәстләр кими одун башына доланыб әлиндә бир күзә шәраб ичир вә газандә нә исә биширирди. Ағзына гәдәр долу газандан яғлы буғ—думан әтрафа яйылырды. Зәнчи мәни көрән кими дик атылды, бир илан кими эриндә гыврылды, үстүмә гышгырыб деди:

— Эй кимсән, див оғлусан, нәсән, йохса мәнә гәфилдән һүчум этмәк истәйирсән. Мән дә огруям, огру-огрудан оғурлуг этмәз.

Мән зәнчинин горхусундан өзүмү итириб мат галмышдым. Нә эдәчәйими билмирдим, өзүнә лайиг бир диллә ону тә'рифләйиб бир аз юмшалтдым вә ким олдуғуму анладыб дедим:

— Мән маясыз вә йохсул бир адамам. Кәлдим ки, бәлкә сәнин сайәндә доланам. Сәнин шүчаәт вә сәхавәтиндән данышырлар. Дейирләр чох мәрд адамсан. Сән чағырмадан өзүм сәнин янына кәлдим, аяғына дүшүб яларрам, бәлкә сәнин көмәйинлә ишим дүзәлә, әлимә бир гәдәр вар-дөвләт кәлә.

Зәнчи мәндә белә бир ширин дили көрүнчә ачығы союду, юмшалды. Дөйүшмәкдән әл чәкди. Һәмишә дүшмән яғлы диллә алданар. О, мәндән:

— Ичән, чалансанмы?—дейә сорушду.

— Бәли,—дейә чаваб вердим. О руду кәтириб мәнә верди. Мән дә ашигләр рудуну әлимә алыб горхумдан көкләмәйә вә чалмаға башладым. Мизрабла симләри дынгылдадараг она яландан бир нәғмә чалдым. О, дәр-

һал гайнар газан кими чошуб һай-күйлә атылыб-дүшмәйә башлады. Рудда зәнчини алдадан бир һава чалдым. Чалдыгча яваш-яваш онун чан дамары әлимә кечирди. О, ахырда мәнимлә бир дост кими рәфтар эдәрәк бүтүн сирләрини ачыб сөйләди. Деди ки:

— Бу кечә мән бурая хәзинә газанмаг мәгсәдилә кәлмишәм. Мәним өзүм кими бир йолдашым да вар, һеч вахт мәнсиз ейиб ичмәз. Онунла бирликдә кизлин хәзинә тапмышыг. О хәзинәйә биздән башга саһиблик эдән йохдур. Артыг гулдурлугдан әл чәкмишик. Бир илдән артыгдыр ки, о хәзинәдән ейиб кейф чәкирик. Гәмгүссә нә олдуғуну билмәрик. Инди мән бурда көзләйирәм, йолдашым мал далынча кедиб, инди кәләчәк. Хәзинә гызыл-күмүшлә долудур. Һәлә чох һиссәси арада галыб. Бизә гонаг кәлмисәнсә, көзүмүз үстүндә ерин вар. Анчаг бирчә шәртим вар: йолдашым хәзинәни кәтирәндә сән бир бучагда гысылыб дурмалысан, һеч бир сәс-сәмир чыхармамалысан, өлү кими лал олмалысан. Мәним фикрим бу кечә ону өлдүрмәкдир, истәйирәм о өлсүн, хәзинәйә тәк өзүм саһиб олум. Сонра бир динч кушәйә сығыныб өмрүмү раһатча баша верим. Сәнә дә сәһәр ондан бир гәдәр вериб үрәйини шад эдәрәм...

Зәнчи илә ширин сөһбәтдә икән бирдән аяг тапылтысы эшитдик. Мән галхыб бир күнчдә кизләндим. Kaһ өлүмдән горхдум, кан да үрәйим хәзинә арзусу илә чырпынырды. Бу ан көмүр кими гара бир адам ичәрийә кирди. Далында ағыр бир йүк вар иди. Йүкүнү чох чәтинликлә ерә гойду. Ири чүссәли аслан кими бир адам иди. Бағлы йүкү төкүб ачмадан һазыр шорбадан доюнча еди. Бу вахт онун йолдашы артыг ятмышды. Йолдашынын янына кедиб баяг онун дедийинә әмәл этди. Полад гылынчыны эндириб йолдашынын лешини ерә сәрди. Горхудан әл-аяғым әсирди. Бир тәһәр өзүмү сахладым. Зәнчи йолдашынын артыг өлдүйүнә әмин олдуғундан онун бәдәнини чапмаға башлады. Бир шагга чийнинә атыб бурадан чыхды. Мән бу заман горхумдан һушуму итирмишдим. Бир аздан сонра о, гайыдыб кәлди. Инди дә о бири шагганы көтүрүб йола дүзәлди. Онун узаг бир ерә кетмәйә һазырлашдығыны анладым. Кечә дә чох гаранлыг иди. Мән дә бир гартал кими еримдән гопуб өзүму һәмин хәзинәнин үстүнә салдым.

Зәнчи өлүнү көтүрүб чыхынча мән дә хәзинәни чийнимә атдым, һазыр шорбадан бир каса долдуруб эвә сары йола дүшдүм. Элә кәлдим ки, һеч бир нәфәр дә бу ишдән хәбәр тутмады. Бахтым мәнә көмәк олду, сағ вә саламат кәлиб эвә чыхдым. Йүкүмлә бәрабәр дәрди дә чийнимдән атдым, бир дә гулағыма бир көрпә сәси кәлди. Шад көнлүмүн нәш'әси гат-гат артды. Шорбаны арвада вердим, ейиб мәнә чох разылыг этди. Арвада дедим ки:

— Ай арвад, бахтын огландыр. Доғру дейибләр ки, оғлан адамын башынын учалығыдыр.

Сонра кәтирдийим тайын ағзыны ачдым. Бу хәстә көнлүм нәш'ә илә долду. Тайын ичиндә бөйүк бир хәзинә, бөйүк бир мә'дән вар иди. О замандан өзүм дә бир мә'дәнә, дүрләрлә долу бир дәнизә дөндүм. Оғлумун бахты күчлү олдуғундан көнлүм шад олду. О, хәзинә илә бир ердә доғулду. Мәним дөвләтләнмәйим о кечәдән башлайыбдыр, мән о кечә һәм хәзинә, һәм дә хошбәхтлийин ачарыны тапдым.

Чөрәкчи сәркүзәштини бурада битириб сүкут этди. Падшаһ сорушду:

— Мәнә дейә биләрсәнми оғлан һансы күн доғулмуш вә арвадын нә вахт һамилә олмушдур?

Чөрәкчи тез эвинә гачыб шаһын вердийи суалларын чавабы язылмыш бир вәрәг кәтирәрәк она тәгдим этди. Падшаһ тәләсик алим Валисин далынча адам көндәрди. Тапшырды ки, она дейин, бу талеи улдузлар васитәсилә тәдгиг этсин, яхшы-яман нә варса өйрәнсин, сонра мәнә хәбәр версин.

Валис падшаһын бу фәрманыны алынча көйдәки улдузлары тәдгигә башлады. Улдузларын көйдәки сейринә бахараг ишин кизлин сиррини өйрәнди. Көрдүкләринин һамысыны падшаһа язды. Падшаһ Валисин мәктубуну алынча онун яздығы шейләрә һейран галды. Адамларын талеини көстәрә билән о алим пәрдәнин ардындакы нәгшәләрдән белә бир мә'на чыхармышды: «Бу ушаг бир чөрәкчинин оғлудур. О, дөвләт нури илә парлаячагдыр. Анасы йохсул олса да она бөйүк бир дөвләт айрылмышдыр. Бу оғланын хошбәхтлийиндән онун атасы бирдән варланыб дөвләтли олачагдыр. Онун талеи беләдир: доғулчаг аяғыны хәзинә үстә басачагдыр.»

Бу сөзләр падшаһа тә'сир этди. О чөрәкчийә пислик этмәк фикриндән ваз кечиб ону һөрмәтлә йола салды. Чөрәкчини әзизләйиб бир яхын адамы кими өз сарайына гәбул этди.

Чевирән Әвәз Садыгов

ХРОНИКА

Низами юбилейинә һазырлыг

Низаминин һәят вә ярадычылығына һәср олунмуш элми конфранс

1947-чи ил июн айынын 3-дә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын бөйүк салонунда Низаминин һәят вә ярадычылығына һәср олунмуш элми конфранс ачылды.

Азәрбайчан ССР Назирләр Совети янында Низами Юбилейи комитәси вә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы тәрәфиндән чағырылан бу конфрансын ишиндә элми ишчиләр, язычылар, инчәсәнәт хадимләри, маариф ишчиләри вә пайтахт зиялыларынын дикәр нүмайәндәләри, һабелә гардаш республикалардан кәлән гонаглар—Москва, Ленинград, Тбилиси, Ереван, Рига, Вилнюс, Дашкәнд, Маһачгала вә башга шәһәрләрин элми ишчиләри, язычылары, тәрчүмәчи-шаирләри иштирак эдирдиләр.

Конфрансы Низами Юбилейи комитәсинин сәдри, Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын һәгиги үзвү Мирзә Ибраһимов йолдаш ачды. О, өз нитгиндә деди:

— Низами юбилейи ялныз Азәрбайчан халгынын дейил, бүтүн совет халгларынын мәдәниййәт байрамыдыр. Сосялизм өлкәсинин һәр ериндә совет адамлары Низами юбилейини байрам этмәйә һазырлашырлар.

Сонра иштиракчылар шаир Сәмәд Вурғунун «Азәрбайчан совет әдәбийяты вә Низами» мөвзуунда этрафлы мә'рузәсини бөйүк марагла динләдиләр. Сәмәд Вурғун өз мә'рузәсиндә демишдир:

—Низами өз халгынын йүксәк идеалларыны тәрәннүм этмәклә бәшәриййәтин мәнафеини, онун көзәл дүшүнчә вә дуйғуларыны тәрәннүм этмишдир. Мәһз буна көрә дә бөйүк инсанпәрвәрин ярадтығы әсәрләр ялныз

бир халгын вә я бир сыра халгларын дейил, үмумиййәтлә бәшәриййәтиндир... Биз Низаминин өлмәз әсәрләрини нә гәдәр йүксәк гиймәтләндирсәк дә, һеч бир заман үзүмүзү көчмишә чевирмийәчәйик. Низами бизимлә бирликдә Азәрбайчан халгынын бәдии тәфәккүрүнүн бир даһиси кими сабаһын коммунизм чәмиййәтинә дахил олачагдыр.

Конфрансын сонраки ичласлары Азәрбайчан Совет Язычыларынын Натәван адына клубунда кетмишдир. Үч күн мүддәтиндә күндүз вә ахшам ичласларында:

ССРИ Элмләр Академиясынын мухбүр үзвү, профессор Е. Э. Бертелс—«Низаминин поэтикасы».

профессор М. Рәфили—«Низамийә кими Азәрбайчан халгынын мәдәниййәти»,

ССРИ Элмләр Академиясынын мүхбир үзвү, профессор А. О. Макозелски—«Низами әсәрләри үзрә XII әср Азәрбайчан чәмиййәти»,

профессор Ә. Султанлы «Низами вә гәрби Авропа әдәбийяты»,

филоложи элмләр намизәди Һ. Араслы «Низами вә Азәрбайчан халг әдәбийяты»,

тарих элмләри намизәди Ә. Әлизадә «Низами әсәрләринин элми-тәнгиди мәтнинин һазырланмасынын әсас гайдәләри»,

тарих элмләри намизәди И. Чәфәрзадә—«Көһнә Кәнчәнин тарихи—археоложи хуласәси»,

досент Закузадә «Низами дөврүндә Яхын Шәргдә фәлсәфи фикрин инкишафы» вә

Г. Гасымов «XII әср Азәрбайчан мусиги мәдәниййәти» мөвзуларында мә'рузә этмишләрдир.

Июнун 6-да ахшам конфрансын сон ичласы олмушдур. Йолдаш М. Ибраһимов конфрансын ишинә екун вураpаг гейд этмишдир ки, конфранс Низаминин дөврү, һяты вә ярадычылығыны өйрәнмәк үчүн апарылан элми-тәдгиги ишләрин кәләчәк инкишафына бөйүк ярдым көстәрди. Сонра, Низами әсәрләрини тәрчүмә этмиш шаирләрин чыхышлары олмушдур. Сәмәд Вурғун, Абдуллә Шаиг. Микаил Рзагулузадә. Мирварид Дилбази, Никар Рәфибәйли, Шагинян, К. Липскеров, А. Плавник, П. Панченко, Самвел Григорян, Литва шаири А. Хургинас Низаминин лирик шеирләриндән вә поэмаларындан парчалар охудулар.

Конфрансда академик И. И. Мешшанинов, И. А. Орбели вә В. В. Струвенин, Күрчүстан, Эрмәнистан. Эстония ССР Элмләр Академияларынын, профессор Заходер, Якубовски. Украйна шаирләри М. Бажан, Л. Первомайски вә башгаларынын тәбрик телеграмлары охунмушдур. ССРИ Совет Язычылары Иттифагы адындан конфрансы язычы Ю. Лебедински тәбрик этмишдир.

Бакидә Низами Кәнчәвийә абидә гоюлмасы

1947-чи ил июнун 6-да Низами мейданчасында Низами Кәнчәвийә абидәнин гоюлушуна һәср олунмуш тәнтәнәли митинг олмушдур. Митинги һөкумәт юбилей комитәсинин сәдри Мирзә Ибраһимов ачараг гысса нитгиндә демишдир ки, Низаминин тәрәггипәрвәр идеялары вә көзәл әсәрләри ялныз бизим дөврүмүздә, сосялизм гурулушу дөврүндә лайигинчә гиймәтләндирилди вә һамынын рәғбәтини газанды. Йолдаш Сталин Низамини өз доғма халгына гайтарды.

Азәрбайчан зиялылары адындан Сталин мүкафаты лауреаты шаир Сәмәд Вурғун чыхыш этди. О, зиялылар адындан партияя, һөкумәтә вә совет халгынын рәһбәри Сталин йолдаша сөз верди ки, Азәрбайчан зиялылары Низаминин хатирәсини мүгәддәс сахлаяраг совет сосялист мәдәниййәтини даһа да инкишаф этдирәчәкдир. Сәмәд Вурғун өз чыхышыны Низамийә һәср этдийи илһамлы бир шеирини охумагла гуртарды.

Гардаш Эрмәнистанын нүмайәндәси шаир Наири Зарян нитгиндә демишдир ки, Низаминин поэзиясы, өз гәдим гоншулары күрчү вә эрмәни халглары илә мөһкәм достлуг телләри илә бағлы олан Азәрбайчан халгынын о дөврдә нә кими бөйүк мәдәни тәрәггийә чатдығынын тимсалыдыр. Букүн Азәрбайчанын пайтахты көзәл Бакидә бу даһи шаирә абидә гоюлур. Низаминин әбәдиййәтә доғру бахан нәзәрләри гаршысында гардаш халгларынын достлуғу вә ярдымы илә әһатә олунан Совет Азәрбайчаны даһа да чичәкләнәчәк, совет адамларынын Сталин достлуғу даһа да мөһкәмләнәчәк вә Низаминин шанлы өвладлары бу достлуг байрағыны ифтихарла дашыячаглар.

Нефт Бакисинин зәһмәткешләри адындан нитг сөйләйән Баки Зәһмәткеш Депутатлары Совети Ичраиййә Комитәси сәдри мүавини Т. Гасымов йолдаш деди ки, Низаминин һейкәли бөйүк шаирин хатирәсини әбәдиләшдирмәклә бәрабәр, Совет һакимиййәти илләриндә Азәрбайчан халгынын өз бөйүк гардашы гүдрәтли рус халгынын көмәйилә, шанлы болшевик партиясынын вә бөйүк Сталинин рәһбәрлийи алтында газандығы мисилсиз наилиййәтләрин дә парлаг тимсалы олачагдыр.

Абидәнин тәмәлини тәшкил едән гуюнун дибиндә кичик сәндәбәдә хүсуси шишә балонда абидәнин гоюлмасы һаггында фәрман басдырылыр. Бу фәрманда белә язылмышдыр:

«Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллийи күнүнә хатирә олараг бу абидә Совет Сосялист Республикалары Иттифагы Назирләр Советинин 674 нөмрәли 24 март 1947-чи ил тарихли гәрарына әсасән, ме'мар С. Ә. Дадашов вә М. Ә. Һүсейновун, һейкәлтәраш Ф. Әбдүррәһмановун лайиһәләри үзрә һазырланыб гоюлмушдур.

Баки, 6 июн 1947-чи ил».

Фәрманы Азәрбайчан К(б)П МК вә БК катиби М. Ч. Бағыров йолдаш, Азәрбайчан ССР Назирләр Советинин сәдри Т. Гулиев йолдаш, Азәрбайчан К(б)П МК катибләри Һ. Сейидов вә Һ. Һәсәнов йолдашлар, Азәрбайчан ССР Назирләр Совети сәдринин мүавинләри И. Исламзадә вә М. Ибраһимов йолдашлар, Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын президенти М. Ә. Миргасымов, Азәрбайчан ССР Дахили Ишләр Назири Т. Ягубов, шаир Сәмәд Вурғун, бәстәкар Үзейир Һачыбәйов, Сосялист Әмәйи Гәһрәманы буруг устасы Рүстәм Рүстәмов, Сталин мүкафаты лауреаты, республиканын халг артисти М. А. Әлиев, ССРИ Али Совети депутаты Ч. Асланова, ме'мар М. Һүсейнов, эрмәни язычыларындан Степан Зорян вә Наири Зарян, профессор А. И. Хургинас (Литва), шаир Э. Дамбурск (Латвия), А. Кекилов (Түркмәнистан), З. Әфәндиев (Дағыстан), А. Болдырев (Ленинград) вә башгалары имзаламышлар.

Бакидә Низами абидәсинин лайиһәси

Абидәнин лайиһәси Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын һәгиги үзвләри, Сталин мүкафаты лауреатлары профессор М. Ә. Һүсейнов вә С. Ә. Дадашов тәрәфиндән, Низами һейкәлинин мүәллифи, Сталин мүкафаты лауреаты Ф. Әбдүррәһмановла бирликдә һазырланмышдыр.

Үмуми һүндүрлүйү 16 метрә чатан абидә һамарланмыш гырмызы гранитдән һазырланмыш сәккиз кушәли постамент үстүндә гоюлан Низаминин 6,5 метрлик тунч һейкәлиндән ибарәтдир. Постаментин ашағы һиссәсиндә гызыл суюна чәкилмиш орнаментләр олачагдыр. Сәккиз кушәдән еддисиндә Азәрбайчан миниатүру үслубунда, Низами поэмалары сүжетиндә тунчдан төкүлмүш барел'ефләрдән ибарәт медалйонлар олачагдыр ки, бу барел'ефләрин эскизләри әмәкдар инчәсәнәт хадими рәссам Г. Халыгов тәрәфиндән һазырланмышдыр. Сәккизинчи кушәдә «Низами Кәнчәви, 1141—1203» сөзләри нәгш олуначагдыр.

Абидәнин әсасыны сәккизбучаглы гаидә тәшкил эдир. Үч манил пиллә гаидәни п'едестала яхын дөрдүнчү вә бир гәдәр ири пиллә илә бирләшдирир. Абидәнин әтрафындакы мейданчая Азәрбайчан халча орнаментләриндән истифадә эдилмиш рәнкли гранит лайлардан ибарәт мозаика салыначагдыр.

Низами музейи бинасы энли даш пилләкан васитәсилә абидә илә бирләшдириләчәкдир. Әтрафдакы һасарлара ағ дашдан үз чәкиләчәк, вә бунлар метал шәбәкәләр вә фигурлу фәнәрләрлә бәзәдиләчәкдир. Беләликлә, Низаминин абидәси, музей бинасы вә сквер илә бирликдә Азәрбайчан ме'марлығы үслубунда бүтөв бир ме'марлыг ансамблы тәшкил эдәчәкдир.

Низами адына әдәбийят институтунда

Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын Низами адына Әдәбийят институту Низаминин «Искәндәрнамә» поэмасынын элми-тәнгиди мәтнини (һәчми 50 чап вәрәгәси) чапа вермишдир. «Шәрәфнамә»нин мәтни тарих элмләри намизәди Ә. Әлизадә, «Игбалнамә»нин мәтни исә Фазил Бабаев тәрәфиндән тәртиб олунмушдур.

Әсәр проф. Е. Э. Бертелс тәрәфиндән редактә эдилмишдир.

Низамийә һәср олунмуш мәгаләләр мәчмуәси чапа һазырланмышдыр. Мәчмуә Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын һәгиги үзвү М. Ибраһимовун «Низаминин һәят вә ярадычылығы» мәгаләсилә ачылыр. Мәрһум академик А. Крымскинин мәгаләси Низами ярадычылығынын өйрәнилмәси тарихинә һәср олунмушдур. Низами әсәрләринин мәтнләри үзәриндә апарылан ардычыл тәдгигат иши һаггында мәгаләни профессор Е. Э. Бертелс язмышдыр. «Искәндәрнамә»нин гәрби Авропа әдәбийятында паралелләри һаггында профессор Ә. Султанлы бир мәгалә дәрч эдир. Профессор М. Рәфили «Низами вә Азәрбайчанда интибаһ» әсәрини язмышдыр. Мәчмуәдә, һабелә, профессор А. О. Маковелскинин «Низаминин сөзүн гүдрәти вә бәдии ярадычылыг һаггында фикирләри», Һ. Араслынын «Низами вә Азәрбайчан халг әдәбийяты», М. Арифин «Шаирин хүлясы», Мир Чәлалын мәгаләси вә саирә дәрч эдиләчәкдир.

Низаминин һәяты вә ярадычылығы һаггында проф. Е. Э. Бертелсин 30 чап вәрәгәси һәчминдә монографиясы да института верилмишдир.

Институт тәрәфиндән Низаминин поэмалары вә лирикасынын сәтри тәрчүмәләри һазырланмыш вә бунлар Совет Иттифагынын бүтүн гардаш республикаларына, Низамини гардаш халгларын дилләринә тәрчүмә эдән шаирләрә ярдымчы васаит олараг көндәрилмишдир.

Низами музейиндә

Низами музейи ени экспонатларла зәнкинләшир вә өз экспозисияларыны кенишләндирир.

Музейдә үч ени шө'бә ачылачагдыр: «Низамидән сонра Азәрбайчан әдәбийяты», «Низами вә дүня әдәбийяты» вә «Низами вә совет мәдәнийййәти». Сонунчу экспозисия үчүн музейин мәркәзи залы айрылмышдыр. Бурада Сталин мүкафаты лауреаты Ф. Әбдүррәһманов тәрәфиндән һазырланмыш тәнтәнәли сүтунлу тач ичәрисинә алынмыш Низаминин алтыметрлик һейкәли гоюлачагдыр. Рәссамлардан бир дәстә Азәрбайчан әдәбийяты пантеонуну—Низамидән сонра кәлән язычылары тәсвир эдән бөйүк панно үзәриндә ишләйир.

Низаминин әсәрләринин вә онун һаггында язылан әдәбийятын Азәрбайчан дилиндә, Совет Иттифагы халглары вә харичи дилләрдә нәшрини нүмайиш этдирән бөйүк сәркн һазырланыр.

Музейдә ени шө'бәләрин ярадылмасы ишинә республиканын ән яхшы элми мәсләһәтчиләри, музей ишчиләри вә көркәмли рәссамлары чәлб олунмушдур.

Азәрбайчан бәстәкарлары Низами юбилейинә

Азәрбайчан бәстәкарлары Низами юбилейинә һазырлашыр, шаирин әсәрләри үзрә ени мусиги әсәрләри ярадырлар.

Сталин мүкафаты лауреаты Үзейир Һачыбәйов хор, солистләр вә симфоник оркестр үчүн үч һиссәдән ибарәт кантата үзәриндә ишләйир. Мәтнини шаир Сүлейман Рүстәм языр.

Ү. Һачыбәйов тәрәфиндән Низами гәзәлләринә язылмыш «Сәнсиз», «Севкили чанан», Ф. Әмировун «Күлүм» вә Ә. Һүсейнзадәнин «Вәслин һәвәси» мусиги әсәрләри чап олунмушдур. Ени бир мәчмуә чапа һазырланыр ки, бурая юхарыда көстәрдикләримиздән башга Ч. Ханмәммәдовун «Сурәти-чанан», Ш. Ахундованын «Нә көзәл», Ағабачы Рзаеванын «Көнлүм», А. Кәрайын «Ярым кәлмиш иди», вә Һ. Нәчәфованын «Ярым кәлди» әсәрләри дахил олачагдыр. Бәстәкар А. Рзаева Низами гәзәлләринә «Маһутабан», «Көрәрсән» романслары язмышдыр.

Бәстәкар Г. Гараев симфоник оркестр үчүн Низамийә һәср олунмуш тәнтәнәли увертүр үзәриндә ишләйир, М. Әһмәдов «Fәди көзәл» мөвзуунда сүит языр. С. Әләскәров вә Ш. Ахундова симфоник оркестр илә охумаг үчүн маһнылар һазырлайыр. Низами мөвзуунда С Рүстәмов, А. Рзаева, А. Бабаев вә Ф. Әмиров халг чалғы аләтләри оркестри үчүн, С. Әләскәров вә А. Кәрай маһны вә рәгс ансамблы, Ч. Чаһанкиров вә Һ. Нәчәфова хор үчүн репертуар һазырлайырлар. Б. Зейдман квартет үчүн сүит языр.

Бәстәкарлар һабелә вокал вә фортепиано үчүн бир һиссәли әсәрләр үзәриндә ишләйирләр.

Беләликлә, Низами мөвзуларында соло, хор вә оркестрлә ифа олунан мүхтәлиф репертуар ярадылачагдыр.

Бакы театрлары вә киностудиясы Низами јубилеји гаршысында

М. Ф. Ахундов адына опера вә балет театры Азәрбајчан ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин јени «Низами» операсыны тамашаја һазырлајачагдыр. Ејни заманда Нијазинин «Хосров вә Ширин» операсы јенидән тамашаја гојулачагдыр.

М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм театры С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин», М. Һүсејнин «Низами» драмларыны јенидән тамашаја гојачагдыр.

Азәрбајчан Дөвләт Рус Драм театры коллективи С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» п'есини тамашаја һазырлајыр. Гурулушчу режиссор Великанов, мәсләһәтчи-режиссор Меһди Мәммәдовдур.

Бакы киностудијасы Низами Кәнчәвинин 800 иллик јубилејинә һәср олунмуш бөјүк кино-очерк чәкмәјә башламышдыр.

Мәдәни-маариф мүәссисәләри Низами јубилеји гаршысында

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Мәдәни-Маариф мүәссисәләри комитәси Низами јубилеји илә әлагәдар олараг бөјүк һазырлыг ишләринә башламышдыр.

Мәдәнијјәт сарајлары, клуб, китабхана вә гираәтханалара көмәк үчүн «Низаминин анадан олмасынын 800 иллији» адлы китабча (методик вәсаит вә библиографија) бурахылмышдыр.

Мүһазирәчи вә сөһбәтчиләрә көмәк үчүн әдәбијјатшүнаслардан М. Рәфили, Һ. Араслы вә башгалары тәрәфиндән јазылмыш китабчалар чап олунур. Мәркәзи мүһазирә бүросунун мүһазирәчиләри јерли мүһазирәчиләрә көстәришләр вермәк үчүн рајонлара кетмишләр.

Алты лөвһә үзәриндә бөјүк сәјјар сәрки гуртармаг үзрәдир ки, бу сәрки автомашында гојулмагла республиканын рајонларында көстәриләчәкдир. Бундан башга рајон мәдәнијјәт евләри үчүн 75 фото-сәрки һазырланыр.

Бүтүн китабханаларда китаб сәркиләри дүзәлдилмишдир. М. Ф. Ахундов адына республика мәркәзи китабханасы китаб сәркисилә јанашы, Низаминин дөвру поэмалары вә лирикасына һәср олунмуш бир сыра библиографик вәрәгәләр чап едир. Низаминин әсәрләри вә она даир Азәрбајчан вә гардаш халгларын дилләриндә вә харичи дилләрдә јазылмыш әдәбијјатын мүкәммәл каталогу тәртиб олунмушдур.

Азәрбајчан ССР Китаб Палатасы Низамијә даир кениш библиографија бурахачагдыр.

***

Низами јубилеји илә әлагәдар олараг бу ил ССРИ Рабитә Назирлији Низамијә һәср едилмиш јени почта маркасы бурахачагдыр.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Низами Јубилеји Комитәси Низаминин 800 иллик јубилејинә һәср едилмиш хүсуси дөш нишаны һазырламышдыр. Бу нишан шаирин јубилејиндә јахындан иштирак едән алим, шаир вә тәрчүмәчиләрә вериләчәкдир.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети јанында Ме'марлыг Ишләри комитәси «Низами дөврүндә Азәрбајчан ме'марлығы» адлы бөјүк бир әсәри чапа һазырламагдадыр. Китабда XII—XIII әсрләрдән галмыш Азәрбајчан ме'марлығынын гәдим абидәләри һаггында кениш мә'лумат верилир.

СОВЕТЛӘР ИТТИФАГЫНДА

МОСКВА

ССРИ Јазычылар Иттифагынын бәдии әдәбијјаты јајан Үмумиттифаг бүросу Низами јарадычылығына һәср олунмуш бир сыра әдәби кечәләр кечирәчәкдир.

Дөвләт Бәдии әдәбијјат нәшријјаты Низами јубилејинә кими, Низаминин чапдан чыхмыш бирчилдлији илә јанашы олараг, П. Антоколски, К. Липскеров, И. Бруни, Кочетков, Долматовски, О. Румер вә башгаларынын тәрчүмәси илә шаирин бир чилддән ибарәт лирикасыны нәшр едәчәкдир. Китабын рәсмләри рәссам Л. Бруни тәрәфиндән чәкилир.

ЛЕНИНГРАД

Ленинград алимләри јахынлашмагда олан Низами јубилејинә бөјүк мараг көстәрирләр. Һәлә 1941-чи ил-

дә мүһасирә күнләриндә бөйүк шаирин ярадычылығына һәср эдилмиш элми конфранс олмушду. Һал-һазырда шәргшүнаслар ССРИ Элмләр Академиясынын Шәргшүнаслыг Институтунун Дөвләт Эрмитажы илә бирликдә кечирәчәк ичласа чидди һазырлашырлар. Бу ичласда Низаминин һәят вә ярадычылығына даир бир сыра мә'рузәләр эдиләчәкдир.

Эрмитажда Низами дөврүнүн мадди мәдәнийyәт абидәләринә аид экспонатлар үчүн ени хүсуси заллар ачылыр.

Ленинград «Советский писател» нәшриййаты Ленинград вә Москва шаирләринин ени тәрчүмәләри илә Низами әсәрләринин бирчилдлийини бурахачагдыр. Бу бирчилдлийә Низаминин беш поэмасындан парчалар дахил эдиләчәкдир.

КҮРЧҮСТАН

Күрчүстан ССР Элмләр Академиясынын һәгиги үзвү профессор Гришашвили «Едди көзәл»дән парчалар тәрчүмә эдир. Рәссам профессор Гудиашвили Низами әсәрләринин сүжетләринә шәкилләр чәкир. Бәстәкар М. Мачавариани Низаминин әсәрләринә мусиги языр.

ӨЗБӘКИСТАН

XIV әср шаири Гүтбүн Низамидән тәрчүмә етдийи «Хосров вә Ширин» поэмасы чапа һазырланмышдыр. Һәмчинин, «Лейли вә Мәчнун» вә Е. Э. Бертелсин «Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами Кәнчәви» китабы өзбәк дилинә чеврилмишдир. «Өзбәкистан әдәбийяты вә инчәсәнәти» мәчмуәсиндә Низаминин һәят вә ярадычылығы һаггында бир сыра элми мәгаләләр нәшр олунмушдур.

Фәлсәфә элмләри доктору В. Ю. Заһидов ики әсәр язмышдыр: «Бөйүк Азәрбайчан шаири Низами» вә «Низами вә өзбәк әдәбийяты».

Дашкәнддә тәшкил эдилән Нәваинин әдәби музейиндә Низамийә мүәййән ер айрылыр.

ЭРМӘНИСТАН

Низами юбилейинә һазырлыг вә онун кечирилмәси үчүн Еревинда шаир А. Исаһакян (сәдр), драматург Дәмирчиян, язычылардан С. Зорян, Арази, Г. Сарян вә башгаларындан ибарәт юбилей комитәси тәшкил эдилмишдир.

Соломон Таронци вә Теранян «Лейли вә Мәчнун» поэмасыны эрмәничәйә тәрчүмә этмишләр ки, бу поэма Низами юбилейинә кими чапдан чыхачагдыр. Редактору А. Исаһакяндыр. Севунсун тәрчүмә этдийи «Хосров вә Ширин»ин икинчи нәшри юбилейә кими бурахылачагдыр. Эрмәнистан шаирләри «Искәндәрнамә» вә «Едди көзәл»дән парчалар тәрчүмә этмәк үзәриндә ишләйирләр.

Әдәбийятшүнаслар «Низами вә эрмәни әдәбийяты», «Низаминин дөврү» вә башга мөвзуларда мәгаләләр язырлар.

ТҮРКМӘНИСТАН

Шаирләрдән Ата Ниязов, Халдурди вә Бекч Сейтаков «Лейли вә Мәчнун»у түркмәнчәйә чевирмишләр. Көркәмли түркмән язычысы Берды Кербабаев «Едди көзәл»дән парчалар тәрчүмә эдир. Бир груп түркмән шаири Низаминин гәзәлләрини тәрчүмә этмәклә мәшғулдур.

Филоложи элмләри намизәди шаир Аман Кәкилов «Низами вә түркмән әдәбийяты» мөвзуунда элми әсәр языр.

ЛИТВА

Низами даһи бир шаир вә язычы кими Литва халгына ялныз Совет һакимиййәти сайәсиндә мә'лум олмушдур. Низаминин гәзәлләри, «Лейли вә Мәчнун», «Едди көзәл»дән парчалар Литва дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Низами юбилейинә кими онун әсәрләринин бирчилдлийи чапа һазырланыр. Тәрчүмә ишләринә республиканын көркәмли шаирләри чәлб олунмушдур. Гәзет вә мәчмуәләрдә Низаминин һәяты вә фәалиййәтинә аид мәгаләләр дәрч эдилмишдир.

ЛАТВИЯ

Латвия Совет Язычылары Иттифагы юбилей күнләринә кими «Корогс» («Байраг») журналы вә «Әдәбийят вә инчәсәнәт» гәзетинин хүсуси нөмрәләрини бурахачагдыр. Бу нөмрәләрдә Низаминин һәят вә ярадычылығына

даир мәгаләләр вә онун лирикасынын латыш дилинә тәрҹүмә эдилмиш нүмунәләри дәрҹ эдиләҹәкдир.

ДАҒЫСТАН

Низаминин «Едди көзәл» вә башга поэмаларындан парчалар тәрҹүмә эдилир.

Дағыстан халглары Низаминин әсәрләри илә өз доғма ләзки, авар, гумуг, лак, дарки дилләриндә таныш ола биләҹәкләр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

сәh.

Ч. Ҹәфәров—Низами юбилейи 7
Исмайыл Һүсейнов—XII әсрдә Азәрбайҹанда иҹтимаи-сиясы вәзиййәтә даир 17
А. Маковелски — Низаминин „Искәндәрнамә“ поэмасы һаггында 52
Е. Э. Бертелс—Низами вә бәдии ярадыҹылыг 64
М. Әләкбәров—Низами Кәнҹәви ярадыҹылығында Азәрбайҹан халг мәрасимләри 92
Б. Б. Денике—XV—XVII әср Азәрбайҹан вә Шәрг инҹәсәнәтиндә Низами Кәнҹәвинин сужетләри 108
М. С. Ордубади—XII әсрдә Азәрбайҹан әдәбийятынын Шәрг әдәбийятына тә'сири 139
М. Рәфили—„Вис вә Рамин“ проблеми 147
М. А. Солтанов—Хагани Ширвани вә Яхын Шәрг әдәбийяты 174
Н. Д. Һәбибов—Низами сәнәт вә сәнәткар һаггында . . 193
Рзаев Нәсир—Низами сурәти Азәрбайҹан совет тәсвири сәнәтиндә 206
Низами әсәрләринин нәср тәрҹүмәси 211
Хорасанлы вә хәлифә 211
Чобан вә үзүк 214
Рәссам Манинин һекайәси 217
Шәкәр 218
Чәрәкчинин сәркүзәшти 223
Хроника 229

Чапа имзаланмыш 13/IX-1947. Чап листи 15. Нәшриййат листи 1
Бир чап листиндәки һәрфләрин сайы 37.300. Сифариш 860.
ФГ 00724. Тираж 10000.

Азәрнәшр мәтбәәси, 26-лар адына „Китаб Сарайы". Бакы, Әли
Байрамов күчәси № 1.

Азәрбайҹан ССР НС янында Полиграфия вә Нәшриййат ишләри
идарәси

894.3621
H65